

RİYÂZU'L-KULÛB

İlim Bahçeleri

ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 144

<i>Bilim ve Felsefe Serisi</i>	: 32
<i>Kitabın Adı</i>	: RİYÂZU'L-KULÛB İlim Bahçeleri
<i>Müellifi</i>	: Şükrullâh-ı Şîrvânî (ö. 1506 (?))
<i>Özgün Dili</i>	: Farsça
<i>Hazırlayan</i>	: Dr. Serpil Koç Konuksever Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi
<i>Son Okuma</i>	: Fatih Kablan, Yazma Eser Uzmanı
<i>Arşiv Kayıt</i>	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya Nr. 4024
<i>Yapım</i>	: Yüksel Yücel
<i>Baskı</i>	: İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti. Akçaburgaz Mah.137. Sok. No: 12, Esenyurt / İstanbul Tel.: 444 62 18 www.imakofset.com.tr / Sertifika No: 12531
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2019
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Şükrullâh-ı Şîrvânî,
İlim Bahçeleri, *Riyâzu'l-Kulûb*

1. Fars Edebiyatı, 2. Tasavvuf, 3. Mantık, 4. Hey'et, 5. Astronomi, 6. Hesap, 7. Kıyafet, 8. Şiir
ISBN: 978-975-17-4425-8

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

RİYÂZU'L-KULÛB

İLİM BAHÇELERİ

(İNCELEME - ÇEVİRİ - METİN)

ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ

(ö. 1506 (?))

Hazırlayan

Serpil Koç Konuksever

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, haki-katin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz ürünlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	11
KISALTMALAR LİSTESİ	13
İNCELEME	15
ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ VE EDEBÎ YÖNÜ	15
Hayatı	15
Eserleri	26
İlyâsiyye	26
Sultâniyye	26
Mürşid	27
Ya'kûbiyye	27
Muhtasar-ı Tıb	27
Risâle mine't-Tıb fî Beyâni Me'btelâ bihî mine'l-Kûlenc	27
Kemâliyye	27
Letâif-i Halîle	28
Ravzatü'l-İtr	28
Miftâhu'n-Necât bîmâ Yenfetihu bihî Ebvâbu'l-Birri ve's-Sa'âdât	28
Cevhernâme	28
Tuhfe-i Murâdî	28
Muradnâme	29
Nahlistân	29
Kitâbü't-Tabîh Tercümesi	29
el-Faslu'l-Âşiru fî Ma'rifeti'l-Evzânî ve'l-Mekâyil	29
Bâznâme	29
Târîh-i İbn-i Kesîr Tercümesi	30
Câlibû's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr	30
Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib Tercümesi	30
Mesâliki'l-Memâlik	30
Fütûhât fî'l-Cifr	30

Riyâzu'l-Kulûb	30
İlmî ve Edebî Yönü	31
Etkilendiği Şahsiyetler	36
RÎYÂZU'L-KULÛB	38
Eserin Adı	38
Eserin Türü	38
Eserin Telif Sebebi	39
Eserin Yazım Süresi ve Tarihi	40
Eserin Önemi	40
Eserin Kaynakları	40
Eserin Muhtevası	47
Giriş Bölümü	47
Tasavvuf İlmi Hakkında	48
Mantık İlmi Hakkında	50
Hey'et İlmi Hakkında	51
Nücûm İlmi Hakkında	52
Hesâb İlmi Hakkında	53
Kıyafet İlmi Hakkında	54
Şiir Sanatı Hakkında	55
Muamma İlmi Hakkında	56
Eserin Dili, Üslubu ve İmlâ Özellikleri	57
Eserin Nüshaları	58
Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya Koleksiyonu, Nr. 4024	58
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, FY, Nr. 406	59

RÎYÂZU'L-KULÛB

Mukaddime	62
Bâbların Fihristi	68
Birinci Bâb İlm-i Tasavvuf Hakkında	70
Hevâ ve Gazabın İtidali, Galebesi, Noksanlıkları Hakkında	78
Kalbin Saflaştırılması Hakkında	88
İkinci Bâb İlm-i Mantık Hakkında	110

Külliyât-ı Hamse'nin Tarifi	112
Üçüncü Bâb İlm-i Hey'et Hakkında	130
Dördüncü Bâb İlm-i Nücûm Hakkında	180
Kevkeblerin Nazarları Hakkında	190
Ay'ın Seçilme Zamanları	208
Beşinci Bâb İlm-i Hesâb Hakkında	220
Altıncı Bâb İlm-i Kıyafet Hakkında	238
Yedinci Bâb Şiir Sanatları Hakkında	252
Sekizinci Bâb İlm-i Muamma Hakkında	282
A'mâl-i Tahsîlî	284
A'mâl-i Tekmîlî	288
A'mâl-i Teshîlî	288
KAYNAKÇA	295
TERİMLER KAYNAKÇASI	300
TERİMLER SÖZLÜĞÜ	303
DİZİN	321
EKLER	327

ÖNSÖZ

15. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin klasik dönem düşüncesini ve edebiyatını yansıtan çok sayıda eser vücuda getirilmiştir. Bu eserlerin her biri devrin kültürel, tarihî, siyasî, dinî, vb. sahalarına ilişkin yapılacak araştırmalara kaynak oluşturması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Bu anlayışla gerçekleştirilen çalışmanın konusunu, Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin *Riyâzu'l-Kulûb* adlı ansiklopedik mahiyetteki eseri teşkil etmektedir. Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin II. Bâyezîd adına Farsça kaleme aldığı bu eser; tasavvuf, mantık, hey'et, nücûm, hesâb, kıyafet, şiir ve muamma olmak üzere sekiz bölümden müteşekkildir.

Eser ve müellif üzerinde yapılan araştırmalar ekseninde çalışma bir giriş kısmıyla inceleme, metin ve çeviri olmak üzere üç bölüm hâlinde tertip edilmiştir: Giriş bölümünde; çalışmaya konu olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eserin müellifi Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin yaşadığı 15. yüzyılda genel olarak Osmanlı Devleti'nin siyasî-içtimâî ve ilmî-edebî durumu II. Murad döneminden I. Selim dönemine kadar ele alınmıştır. İnceleme bölümünde; Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin hayatı, eserleri, ilmî ve edebî yönü, etkilendiği şahsiyetler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca *Riyâzu'l-Kulûb* hakkında yapılan araştırmalar; eser adı, eserin telif sebebi, eserin yazım süresi ve tarihi, eserin önemi, eserin nüshaları, eserin türü ve bu türde yazılan eserler, eserin kaynakları, eserin dili ve üslubu, eserin muhtevası, eserin dil ve imlâ özellikleri, sunulan metnin dil ve imlâ özellikleri olmak üzere farklı alt başlıklarda toplanmıştır. Esas nüsha olarak belirlenen Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'ndeki 4024 numarayla kayıtlı nüsha ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Yazmalar Bölümü'ndeki 406 numarayla kayıtlı nüshadan istifade edilerek oluşturulan metnin Farsçadan Türkçeye çevirisi yapılarak Farsça bilmeyen araştırmacılar tarafından da eserin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Ayrıca çalışmanın sonunda, metni hazırlanıp çevirisi yapılan *Riyâzu'l-Kulûb*'da ilgili ilimler için kullanılmış terim ve kavramları ihtiva eden metin içi sözlük çalışması yapılmıştır.

Çalışmanın en başından beri her safhasını yakinen takip eden ilmi bilgisinden istifade ettiğim kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Güller Nuhoglu'na hususen teşekkürlerimi sunarım. Bu eserin hazırlanmasında emeği geçen kıymetli hocalarım; Prof. Dr. Ali Güzelyüz'e, Prof. Dr. Mehmet Atalay'a, Prof. Dr. Azmi Bilgin'e, Prof. Dr. Mustafa Çiçekler'e, Prof. Dr. Mehmet Yavuz'a, Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a, Prof. Dr. Adnan Ökten'e, Prof. Dr. Kavoos Hasanli'ye, Prof. Dr. M. Hasanzade Niri'ye, Dr. Kadir Turgut'a, Okutman Ahmet Eryüksel'e, Dr. Nihat Değirmenci'ye minnettarım. Arş. Gör. Esra Yakupoğlu Erker'e, Dr. Leyla Yakupoğlu Boran'a ve Dr. Esra Yördem'e en içten duygularıyla teşekkür ederim.

Uzun ve yorucu geçen çalışmamda gösterdikleri sabır ve anlayış için başta eşim ve oğlum olmak üzere tüm aileme teşekkür eder, ebediyete irtihal eden muhterem babama Yüce Allah'tan rahmet dilerim.

Ayrıca eserin tarih ve kültür hazinemize kazandırılmasında değerli katkılarından ötürü Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına kurum yöneticileri Prof. Dr. Muhittin Macit ve Doç. Dr. Ferruh Özpılavcı beylerin şahsında teşekkürü bir borç bilirim. Eserin basılma sürecindeki katkıları için yazma eser uzmanı Fatih Kablan'a da ayrıca teşekkür ederim. Eserin hazırlanmasında gösterilen ihtimama rağmen kusur ve eksikliklerin hoşgörüle karşılanması temennisiyle...

Serpil Koç Konuksever
İstanbul, 2019

KISALTMALAR LİSTESİ

a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc	: Celle celaluhu
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Yayına hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
M.	: Metin
m.	: Miladî
nr.	: Numara
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak

İNCELEME

ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ VE EDEBÎ YÖNÜ

Hayatı

Çalışmanın konusu olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eserin müellifi Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin hayatı ve eserleri hakkında yeterli bilgiler elde edilememiştir. Söz konusu eser üzerinden müellifin adının “Şükrullâh”, nisbesinin de “Şîrvânî” olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Nisbesinden anlaşıldığı üzere müellifin memleketi, Kafkas beldelerinin doğu tarafında ve Hazar Denizi sahilinde, Dağıstan'ın doğusunda bulunan Şîrvan'dır.¹

Müellifin adı ve mahlası üzerinden yapılan araştırmalarda bu ad ve nisbeyle meşhur bazı kimselere rastlanmıştır: Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî,² Amasyalı Ahmedoğlu Şükrullâh,³ Fethullah-ı Şîrvânî,⁴ Şeyh Yahya Şîrvânî,⁵ Şîrvanlı Mahmûd b. Muhammed Dilşâd (Bedr-i Dilşâd),⁶ Molla Şükrullâh.⁷ Ancak bu kişilere nisbet edilen eserlerde bir karışıklık yapıldığı tespit edilmiştir. Kanaatimizce, bu hususun ayrıca araştırılması gerekmektedir. Biz bu çalışmada hem bu karışıklığa dikkat çekmeye hem de müellif hakkında bilgilere ulaşmaya çalıştık.

Kâmûsü'l-A'lâm'da, *Osmanlı Müellifleri*'nde ve *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*'da kendisinden Şükrullâh-ı Şîrvânî olarak bahsedilmekte,⁸ tıp ilmiyle

1 Mustafa Aydın, “Şîrvan”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. 39, s. 204-206.

2 Bkz. Necdet Okumuş, “Şîrvânî, Muhammed b. Mahmûd”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. 39, s. 206-208.

3 Bkz. Sara Nur Yıldız, “Şükrullah”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. 39, s. 257-258; Sa'id-i Nefisî, *Târih-i Nazm u Nesr-i Fârsî* (Tahran: İntişârât-i Furûğî, 1363), c. 1, s. 239. Ayrıca bkz. Hasan Almaz, *Şükrullah b. Şihâbeddîn Ahmed b. Zeyneddîn Zekî Behcetü'l-Tevârih (İnceleme-Metin-Tercüme)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).

4 Bkz. Cemil Akpınar, “Fethullah eş-Şîrvânî”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. 12, s. 463-466.

5 Bkz. Mehmet Rıhtım, “Yahya-yı Şîrvânî”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. 43, s. 264-266.

6 Bkz. Âdem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-Nâme'si*, (İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997).

7 Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksız, 4. baskı (Ankara: Kültür Bakanlığı Sistem Ofset, 1999), 84-85. Ayrıca bkz. J. Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, haz. İlhan Bahar (İstanbul: Kamer Yayınları, 2015), c. 5, s. 72.

8 Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lâm* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1894), c. 4, s. 2864; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), c. 1, s. 332; Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*, haz. Gulâmrızâ-yi Tabâtabâ'î Mecîd (Tahran: Sâzmân-ı Çap u İntişârât, 1377), s. 303; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, c. 5, s. 174.

meşgul olduğu ve bir süre Mısır'da ilim tahsil edip İstanbul'a gelerek Fâtih Sultan Mehmed'in hekimliğini yaptığı yönünde bilgiler verilmektedir.¹

Adnan Adıvar; Fâtih Sultan Mehmed'in özel hekimlerini sayarken Kutbeddîn-i Acemî, Hoca Atâullah Acemî, Yâkub Paşa, Lârî-yi Acemî, Hekim Arap ve Altıncızáde ile birlikte Şükrullâh-ı Şîrvânî'den bahsetmektedir.²

Künhü'l-Abbâr'da ise müellif adı, "Hekim Şükrullâh-ı Şîrvânî" kaydıyla geçmekte ve hakkında şunlar nakledilmektedir:

"Bunlar dahi vatanından geçüp Sultân Muhammed huzûrına geldi. İlm-i hadîs ve tefsîrdeki faziletlerine ve fenn-i tıbbdaki mahâretine binâen küllî iltifâtına mukârin oldu. Gerek hekîm-i mezbûr, gerek zikri sebkinden tabîb-i mesfûr Sultân Muhammed zamânında vefât itdikleri tahakkuk buldı. Rahimehu'llâhu Te'âlâ"³

Osman Şevki'nin Osmanlı hekim başları olarak tasnif ettiği padişah kronolojisine göre; Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bâyezîd'in hekimbaşları arasında, Kutbeddin, Mühtedî Yâkub, Şîrvânîzáde Şükrü, İzmitli Muhammed Muhyiddin Çelebi, Hacı Hekim, Ahî Çelebi, Muhammed b. Kâmil Tebrîzî, Kaysûnîzáde Bedreddin bulunmaktadır.⁴ Burada adı geçen "Şîrvânîzáde Şükrü" ile *Kâmûsü'l-A'lâm*'da ve *Künhü'l-Abbâr*'da adı geçen Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin aynı kişi olması kuvvetli ihtimaldir.

Sultan Muhammed Han'ın, oğulları Sultan Bâyezîd ve Mustafa Çelebi için Edirne'de tertip ettiği ve ulemadan da bazı kimseleri davet ettiği sünnet düğününden de bahseden *Tevârih-i Âl-i Osmân*'da⁵ bu merasime katılan Mevlânâ Şükrullâh ismi geçer. Bu zât, İstanbul Kadısı Hızır Çelebi gibi, Fâtih Sultan Mehmed'den itibar görmüş devrin önemli âlimlerinden olup Osmanlı hanedanına ait en erken kaynaklar arasında yer alan *Behcetü't-Tevârih* adlı meşhur Farsça mensur eserin müellifi Amasyalı Ahmedoğlu Şükrullâh'tır. Ahmedoğlu

1 Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, c. 4, s. 2864; Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân*, s. 303; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, c. 5, s. 174.

2 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, haz. Aykut Kazancıgil, Sevim Tekeli, 4. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), s. 53.

3 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Künhü'l-Abbâr*, haz. Ahmed Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmed Gül, vd. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997), c. 1, s. 751.

4 Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341/1920), s. 174.

5 Derviş Ahmed Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332/1914).

Şükrullâh'ın 1388'de doğduğu bilindiğine göre, *Riyâzu'l-Kulûb*'un tamamlandığı tarih olan 1489 senesinde, 101 yaşında olması gerekir. Çok ileri bir yaşta eser vermesi mümkün görülse bile, nisbesinin “Amasyalı” olmasına dikkatle, “Şîrvânî” nisbesiyle *Riyâzu'l-Kulûb*'u yazan Şükrullâh ile aynı kişi olmadığı tahmini ağır basmaktadır ki zaten *Osmanlı Müellifleri* de Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin Amasyalı Şükrullâh'tan farklı bir kişi olduğuna dair bilgi vermektedir.¹

Sicill-i Osmânî'de “Şükrullâh Muhammed Çelebi” olarak geçen müellifin adının “Muhammed”, baba adının “İbrâhim” olduğu ve “Şîrvanlı” olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. II. Murad döneminde hekimlik yapan babası gibi kendisi de Fâtih döneminde hekimlik yapmıştır. Doğumuyla ilgili bir tarih olmamakla birlikte, ölüm tarihi 1485 olarak kaydedilmiş ve Vefâ haziresinde defnedildiği bilgisi verilmiştir.²

Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye kayıtlarında, “Hekim Şükrullâh-ı Şîrvânî” nin bir süre Mısır'da kaldığı ve burada İslâm âlimi Şeyh Sehâvî'den hadis ilmini öğrendiği, Rum'a gelip burada Molla Gürânî'den tefsir dersleri okuduktan sonra kendisinden icazet aldığı yönündeki bilgilere ilaveten, İstanbul'da bir mektep yaptırmış olduğu ve Silivri kazasındaki bir mezrayı da bu mektebin giderleri için vakfettiği yazılmıştır. Kazasker İbrâhim b. Halil Paşa tarafından tasdiki yapılan vakfiyenin tarihi için 890/1485; vakfeden kişi olarak da el-Fakîr eş-Şeyh Muhammed b. İbrâhim et-Tabîb eş-Şîrvânî kaydı düşünülmüştür.³

Hem *Sicill-i Osmânî*'de hem de *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*'deki bilgilerin aynı kişiye işaret ediyor olması muhtemeldir. Ancak bu kayıtlardaki “محمد” lafzı pek çok araştırmacı tarafından ya “Mehmed” ya da “Muhammed” olarak okunmuştur. Biz “Muhammed” şekliyle okunmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Şeyh Vefâ haziresinde kabri olduğu bilgisine karşılık “İstanbul Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)”⁴ başlıklı yüksek lisans tezinde söz konusu kayda rastlamadık.

1 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 332.

2 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, Ali Seyit Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 1607.

3 *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, çev. Mecdi Mehmed Efendi, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), c. 1, s. 236.

4 Bkz. Mustafa Sürgün, *İstanbul Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2006).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* adlı çalışmasında şu bilgiler verilmiştir:

“...Osmanlı devleti hariçten kendisine iltica eden veya herhangi bir sûretle gelen, tabiblere de fazlasıyla hüsn-i kabul göstermiştir; meselâ Timurîlerden Ebû Saîd'in tabibi Kutbüddin Ahmed (vefatı 903 H.-1497 M.), efendisinin, Uzun Hasan'a esir düşüp, katlinden (1469 M.) sonra Osmanlıların yanına gelmiş ve kendisine büyük bir teveccüh eseri olarak yevmî beş yüz akçe üzerinden maaş tahsis edilmiş ve bundan başka, her ay yirmi bin akçe gibi yüksek bir para verilmiştir; bu rağbet dışarıdan pek çok tabibin gelmesine vesile olmuştu ki Şirvanlı hekim Şükrullâh Hoca Atâullah, Hekim Lârî, Hekim Arap, Tebrizli Kemal bu sûretle gelip yerleşmişlerdir...”¹

Şirvânî nisbeli müellifler/müellif üzerinden çalışma yapan araştırmacılar çeşitli çıkarımlarda bulunmaktadır:

Sa'dî-i Şirâzî'nin *Gülistân* adlı eserine nazire olarak kaleme alınmış ve II. Bâyezîd'e sunulmuş olan Şükrullâh-ı Şirvânî'ye nisbet edilen *Nahlistân* adlı eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Arzu Süren'in müellif hakkında verdiği bilgiler, Uzunçarşılı'nın aktarımıyla paralellik göstermektedir.² Dokuz bâb üzere tertip edilmiş *Nahlistân*'ın dokuzuncu bâbındaki üçüncü hikâyede müellif kendi başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Hikâyede müellifin 864/1460'da Mısır'da Sultân Berkûk Camii'ndeyken yanına gelen bir Arab'ın Aynü's-Şems adında bir çeşmeden ve çeşmenin özelliklerinden bahsettiği aktarılmaktadır.³

Bu hikâyedeki olayın geçtiği yer olan Mısır'dan hareketle, *Şakâ'î-ku'n-Nu'mâniyye*'deki Hekim Şükrullâh-ı Şirvânî ve *Kâmûsü'l-A'lâm*'daki Şükrullâh-ı Şirvânî'nin *Nahlistân*'ın müellifiyle aynı kişi olması kuvvetli ihtimaldir.

Nahlistân'ın sonunda müstensih, müellif hattından istinsah ettiği nüshanın tarihini, 981 senesinin Zilkâde ayı (1 Mart 1574) olarak kaydetmiştir.⁴

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), c. 2, s. 599.

2 Arzu Süren, *Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 7.

3 Süren, *Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*, s. 64.

4 Süren, *Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*, s. 75.

Süren, çalışmasında müellifin *Nahlistân* dışında, *Fütûhât fi'l-Cifr* ve *Riyâzu'l-Ulûm* adlı iki eserinden daha bahsetmiştir.¹

*Fütûhât fi'l-Cifr*² adlı eser, bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla; dünyanın hâlleri, Mehdi ve onun çıkış zamanı, devlet-i aliyye şeklinde sıralanmaktadır.³ *Osmanlı Müellifleri* ve Muharrem Orhan Bayrak, bu eseri *Behcetü't-Tevârih*'in müellifi Şükrullâh'a ait eserler arasında göstermektedir.⁴

Diğer bir eser olan *Riyâzu'l-Ulûm*⁵ değişik ilimlerde sekiz bâbdan müteşekkildir. *Dânişmendân-ı Âzerbaycân* bu eserden *Ravzâtü'l-Ulûm* olarak bahsetmekte ve hesâb, hey'et, nücûm, mantık, bedî', muamma, şiir, kıyafet, tasavvuf gibi konuları ihtiva ettiği bilgisini vermektedir.⁶ Bizim de çalışma konumuz olan eser, ikinci bölümde daha teferruatlı bir şekilde değerlendirilecektir.

Hedîyyetü'l-Ârifin'de; *Fütûhât fi'l-Cifr*, *Riyâzu'l-Ulûm* adlı eserlerin ve *İl-yâsiyye* adlı tıp kitabının da “Hekim Şükrullâh” olarak bilinen Muhammed b. Mahmûd b. Konstantinî er-Rûmî'ye ait (ö. 912/1506) olduğu bilgisi verilmektedir.⁷

Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Necdet Okumuş'un yazdığı “Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd” maddesine göre, 15. yüzyıl Osmanlı hekimlerinden biridir. Osmanlı tıp sahasında çok sayıda eser vermiştir. Biri dinî, on biri tıp konulu eserlerinin yanında eczacılıkla, yemek sanatıyla, kıymetli taşlarla, ölçü-tartı aletleriyle ilgili bazı eserleri de tespit edilmiştir. Tespit edilen bu eserlerden dördü Arapça, diğerleri Türkçedir.⁸

1 Süren, *Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*, s. 8.

2 Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), c. 2, s. 1237.

3 Süren, *Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*, s. 8.

4 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 332; M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları* (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1982), s. 205.

5 Ali Ekber Dihhüdâ, *Lügatnâme-i Dihhüdâ*, haz. Muhammed Muîn; Seyyid Ca'fer Şehîdî, 2. Baskı (Tahran: Tahran Üniversitesi Yayın Kurumu, 1377), c. 9, s. 14366.

6 Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*, s. 303.

7 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, haz. Nail Bayraktar (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), c. 2, s. 225.

8 Okumuş, “Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd”, c. 39, s. 206-208.

Müellifin “Mürşid” adlı Osmanlı döneminde göz hastalıkları üzerine Türkçe yazılmış eseri, yine Necdet Okumuş tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.¹ Okumuş, müellifin Türkçe yazdığı eserlerin pek çoğunda adını Muhammed İbn Mahmûd Şîrvânî, Arapça olarak yazdığı eserlerin tamamında ise Muhammed İbn Mahmûd İbn Hacı eş-Şîrvânî olarak kaydettiği tespitinde bulunmuştur. Bu duruma göre; adı Muhammed, babasının adı Mahmûd, dedesinin adı Hacı Şîrvânî’dir.²

Müellife atfedilen koruyucu hekimlik hakkında on dört bâbdan müteşekkil Türkçe kaleme alınmış “Sultâniyye” adlı eserin bir nüshasında, “Men hakîr kim Muhammed b. Şîrvânîyem”; diğer nüshasında “Bu fakîr hakîr Muhammed b. Mahmûd Şîrvânîyem” şeklinde kendisinden bahsetmiştir. Bu eser üzerinde çalışmış Ferhat Kurban’a göre, bu iki nüshadaki müellif isminin farklılığı, müstensihlerin “Mahmûd” kelimesini düşürmüş olmalarından kaynaklanmaktadır.³

Mustafa Argunşah ise müelliften bahseden birçok kaynakta farklı isimlerin geçtiğine dikkatle şu bilgileri vermektedir:

“...Müellifin ismini Babinger “Mahmûd b. Mehmed b. Dilşâd”, Tıp Yazmaları Kataloğu “Şükrullâh Şîrvânî”, “Muhammed b. Mahmûd b. Hacı” ve “Şîrvânî, Muhammed b. Mahmûd b. Hacı”, Bursalı Mehmed Tahir “Mahmûd İbn-i Mehmed Dilşâd Şîrvânî”, Ramazan Şeşen “Mahmûd b. Mahmûd b. Dilşâd”, İ. Hakkı Uzunçarşılı “Muhammed bin Mahmûd”, Şemseddin Sami “Şîrvânî Muhammed bin Mahmûd” şeklinde kaydetmişlerdir...”⁴

Ferhat Kurban, *Sultâniyye* dışında müellife ait olabilecek *Kemâliyye*, *Muradnâme*, *Târîh-i İbn-i Kesîr Tercümesi*, *Kitâbü’t-Tabîh* ve *Tuhfe-i Murâdî* gibi eserleri tespit etmiş ve bu eserlerin hemen hepsini II. Murad’a sunmak için kaleme aldığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu eserlerde müellifin

1 Necdet Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî’nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşid” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1998).

2 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî’nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşid” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 5.

3 Ferhat Kurban, *Şîrvânî Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990, s. III.

4 Mustafa Argunşah, “II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî ve Türkçe Eserleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1990), s. 483.

adına hem Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî hem de Mahmûd b. Muhammed el-Mev'ûd Bedr-i Dilşâd olarak rastlanmıştır. Buna göre Kurban; Şîrvanlı olan müellifin adının “Mahmûd”, babasının adının “Muhammed”, mahlasının da “Bedr-i Dilşâd” olduğu yönünde değerlendirmede bulunmuştur. Yine müellife nisbet edilen Muradnâme'ye göre, 807/1404'de soy-lu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹

Kurban'ın bu iddialarına karşılık Okumuş, “Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b. Oruç Gazi b. Şa'ban” ve “Mahmûd b. Muhammed el-Mev'ûd Bedr-i Dilşâd”ın “Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî” ile aynı kişi olmadığını ve *Kemâliyye*, *Muradnâme* ve *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*'nin Bedr-i Dilşâd'a ait olduğunu ileri sürmektedir.²

Adem Ceyhan yaptığı çalışmada Kurban'ın müellif hakkında ileri sürdüğü iddiaları destekleyecek tespitlerde bulunmuştur. *Muradnâme*'nin sebeb-i telif bölümüne göre, müellifin 807/1404'te doğduğuna ve babasının ilmî yönüne; hâtîme bölümüne göre ise adının Bedr-i Dilşâd olduğuna dikkat çekmektedir. Yine aynı eserdeki beyitler üzerinden müellifin yirmi üç yaşında henüz bekâr olduğuna ve çocuk sahibi olmadığına, yirmi üç yaşında *Muradnâme* gibi hacimli bir mesneviyi yazacak kadar kabiliyetli olduğuna ve Hanefî mezhebine mensubiyetine dair müellif hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.³

Mustafa Argunşah ise eserleri üzerinde değerlendirmede bulunarak Çelebi Mehmed'e (1413-1421) sunduğu tıbbî eser *Sultânîyye* ve II. Murad adına kaleme aldığı mücevheratla ilgili eseri *Tuhfe-i Murâdî*'yi göz önünde bulundurarak kesin bir tarih vermeden müellifin 14. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olabileceğini söylemektedir. *Muradnâme*'de müellif adı olarak “Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b. Oruç Gazi b. Şa'bân” geçtiği için Adem Ceyhan ve Ferhat Kurban'dan farklı, ancak Necdet Okumuş'la aynı fikirde olarak *Tuhfe-i Murâdî*'nin müellifi Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî ile *Muradnâme*'nin müellifi Bedr-i Dilşâd b. Muhammed'in ayrı

1 Kurban, *Şîrvanî Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, s. III-IV.

2 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşid” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 6.

3 Adem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 13.

kişiler olduğu kanaatine varmıştır. Zira Argunşah'a göre, 1404'te doğup 1413-1421 yılları arasında tıpla ilgili ilmî değeri yüksek bir eseri Çelebi Mehmed'e sunması mümkün olamayacağına göre, 1404'ten önce doğması gerekmektedir.¹

Argunşah, bunları göz önünde tutarak *Hediiyetül-Ârifîn*'de adı geçen Şükrullâh-ı Şirvânî'nin Fâtih zamanında İstanbul'a gelmiş olduğuna, ancak *Tuhfe-i Murâdî*'nin müellifinin Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanlarında Anadolu'da bulunduğu ve eserler verdiğine dikkatle, bu iki ismin birbirine karıştığına vurgu yapmaktadır. *Cevhernâme* ve *Tuhfe-i Murâdî* adlı eserlerin müellifi gösterilen Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, bu eserlerin mukaddimelerinde kendisi hakkında bilgiler vermektedir:

“...Çünkü ben fakîr, hakîr kim Muhammed İbnü Mahmûd Şirvânîyem, ‘ulûm-ı ilâhî ve ‘ulûm-ı dünyâ tahsîlinden sonra Rûm memleketinde tetabbuba ve mesâ’ile hükmiye istihzârında meşgul idüm ve bu esnâda cevherlerün hâsiyyetlerine ve fâidelerine ve eyülerine ve yatlılarına ve hâlislerine ve zağâllarına çok muttali’ olur-ıdum, zağâlin hâlisinden seçer-idüm.” (*Cevhernâme*)²

“Husûsâ ben dâ’î-i muhlis ki Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânîyem... ihlâs-ile el götürüp du‘âsına meşgul oluram ve Allah’dan ‘ömrünün izdiyâdını ve devletinün devâmını isterem, zîrâ bu hüdvâvendigârün eskiden mevrûs du‘âcısıyam ve ni‘metiyle beslenmiş hizmetkâriyam ve in‘âmından ve ihsânından ol hadd-ile memnûn-ı minnetem ki eğer bedenümdeki her kılda bin ağız ola ve her ağızda bin dil ola ve her dil-ile bin yıl bu pâdişâh-ı cihân-mutâ‘un ve merhum vâlidî Sultân Muhammed’ün üzerümdeki eltâf-ı ‘amîmelerinden söylesem ‘öşr-i ‘aşîrin söylememiş oluram...” (*Tuhfe-i Murâdî*)³

Hediiyetül-Ârifîn, *el-A‘lâm* ve *Mu‘cemül-Müellifîn*'de 912/1506 olarak geçen ölüm tarihine karşılık Argunşah, müellifin 1430'larda eser vermediğini iddia ederek bu tarihte ya da daha sonraki yıllarda ölmüş olabileceğini

1 Argunşah, “II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri”, s. 495.

2 Argunşah, “II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri”, s. 484.

3 Argunşah, “II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri”, s. 485.

ileri sürmektedir. Zira müellifin 823'te (1428-29) kaleme aldığı telif tarihi belli olan ve en sonuncu eseri kabul edilen *Tuhfe-i Murâdî* üzerinden yorumda bulunarak Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde 10'a yakın eser veren müellifin Fâtih döneminde hiçbir eser vermemiş olmasını, onun 1451'den önce vefat etmesine bağlamaktadır.¹

Adem Ceyhan, yaptığı çalışmada *Muradnâme*'nin şairi Bedr-i Dilşâd b. Muhammed ile Şirvanlı Mahmûd b. Muhammed veya Muhammed b. Mahmûd'un aynı şahsiyet olduğu yönündeki iddialarını, *Hediyyetü'l-Ârifin, el-A'lâm* ve *Mu'cemü'l-Müellifin*'in, müellif hakkında verdiği bilgiler üzerinden destekleyerek Argunşah ve Okumuş'un aksine, bu iki farklı isimdeki müellifin aynı kişi olabileceğini bazı delillerle ortaya koymaya çalışmış; Muhammed Yelten'in hazırlamış olduğu *Şirvanlı Mahmûd'un Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi* adlı çalışmada ise bu iddialara aynı delilleri getirdiğini, ancak *Muradnâme*'yi ilim dünyasına tanıtan Fahri Bilge'nin bu iddiaları ihtiyatlı karşıladığı yönünde değerlendirmede bulunmuştur. Hatta müellifin, Menteşeoğlu İlyas Bey ve Çelebi Mehmed'e sunmak için telif ve tercüme yoluyla kaleme aldığı tıbbî eserlerin, 16-17 yaşlarında biri için çok yaygın görülmesi de mümkün olabileceğini kabul etmiştir.²

Buraya kadar, temel kaynaklar ve yapılan araştırmalar üzerinden müellif hakkında ulaştığımız bilgileri ortaya koymaya çalıştık. Yaptığımız araştırma sonucu bizim de çalışma konumuz olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eserin müellifi Şükrullâh-ı Şirvânî ile Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve onunla aynı şahsiyet olduğu düşünülen Bedr-i Dilşâd b. Muhammed'in aynı kişiler olduğu ihtimali kuvvetlenmiştir. Bu ihtimal dâhilinde müellifin kendisine atfedilen çeşitli yazma eserlerde, tarihî ve biyografik kaynaklarda müellif adının farklı kaydedilmesi sebebiyle müellifin adı, baba adı ve mahlası, doğum tarihi, ölüm tarihi gibi bilgilere ihtiyatlı bir yaklaşımla tahminî değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız.

Sultâniyye'ye ve *Mürşid*'e göre, adı Muhammed, baba adı Mahmûd'dur.

“...men hakîr kim Muhammed Bin Şirvâniyem, yazdum, tıbb ‘ilminden

1 Argunşah, “II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri”, s. 485-486.

2 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 15.

bu muhtasar-ı müfid olan tedbir-i ebdâne-i sahîha ve vâfi cemî' a' râzlarına ve hem müştemil latîfi-i celîle ve muhtevi ârâ-yı cemîle kıldum. Anı hazret-i keyvân-ı rifat, Enûşirevan-ma'delet, Süleymân-ı celâl, Yûsuf-ı cemâl, mâlikî'r-rikâbî'l-ümem, halîfetü'llâh fi'l-'âlem, hâvî-yi bilâdü'llâh, hâfiz-ı ibadü'llâh, nâsırı'd-dünyâ ve'd-dîn, giyâsü'l İslâm ve'l-Müslimîn, melceü'l-efâzıl fi'l-'âlemîn Sultân Bin Sultân Muhammed Bin Murâd Hân e'azza'llahû ensârahû vesile ve tuhfe getürdüm ve bu kitâbı yazdum; bir mukaddime ve on dört bâb üzerine, adını Sultâniye kodum, tâ meğher anun devleti birle bu kitâbumuz devletlene ve Müslümânlar bununıla menfa'atlana, tâ Pâdişahumuza ve hem bize sevâb-ı uhrevî ola...¹(*Sultâniyye*)

“...ve çün men Şikeste-i fetîr kim Muhammed İbn-i Mahmûd-ı Şîrvânî'ye gördüm Allâh'ı birlemekte ve gövdeyi saklamakda göz hassesi kalan havâssdan yiğ ve güzîde pür-fâidedür dine ve dünyâyâ yarar şefkatlü gözci gibi gevdenün yukarusında yirlenmişdür gevdeyi kirden ve pasdan ve kuyuya ve oda ve suya düşmekden ve kalan ziyânlu nesnelerden saklar...”²(*Mürşid*)

Muradnâme'nin sebep-i telif bölümünde 807/1404'te doğduğuna işaret etmektedir:

Anufî hicretinden sekizyüz idi
Geçincek bana Tanrı var ol didi³

Muradnâme'nin hâtîme bölümünde ise kendisinden Bedr-i Dilşâd olarak bahsetmektedir:

Yazandan okıyandan oldur murâd
İde Bedr-i Dil-şâd'ı hayr ile yâd⁴

Çalışma konumuz olan *Riyâzu'l-Kulûb*'da da müellif kendisini “Şükrullâh-ı Şîrvânî” olarak tanıtmakta ve kendisi hakkında şu bilgileri vermektedir:

“...Bendeniz Şükrullâh-ı Şîrvânî de dinî konular üzerinde mütalaa

1 Kurban, *Şirvani Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, s. 1-2.

2 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmud Şirvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşid” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 38.

3 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 104.

4 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 388.

etmekten vakit buldukça farklı ilim dallarıyla ilgilenmiş ve daha önce hiç kimsenin kalem oynatmadığı bu hususlarda çok sayıda nükteyi ve latif şeyi ilk olarak kaleme alarak birden fazla ilmi içeren bu faydalı risâleyi, ne gereğinden fazla uzun; ne de ifadeye hâlel getirecek kadar kısa olacak şekilde her ilmi karşılayacak özlü bir tarzda kaleme almayı planladı. Bu risâlenin beze-mecisi, bu planı gerçekleştirebilmek için birkaç gününü bu risâlenin tahrir ve yazımına ayırdı ve layığıyla, derli toplu bir telif ortaya çıkmış oldu.”¹

Muradnâme’de geçen Bedr-i Dilşâd gibi Şükrullâh isminin de müellifin kullandığı mahlas olması muhtemeldir. *Sultâniyye* ve *Mürşid*’de ise müellifin kendisi ve eserleriyle ilgili bilgiler vermiş olduğu bölümlerin üslûbuyla, *Riyâzu'l-Kulûb*’un üslûbunun yakınlık gösterdiği tespit edilmiştir. Yine bu eserdeki kayıtlar üzerinden müellifin ilmî yönünün güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Muradnâme’nin 3381. beyitin ikinci mısraı olan “Gözi bakmamagın gönül akmadı”² *Riyâzu'l-Kulûb*’da geçen “Zira gözün gördüğüne gönül takılıp gider”³ mısraıyla bire bir örtüşmektedir.

Ölüm tarihi olarak, *Sicill-i Osmânî*’de ve *Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*’de 890/1485; *Hediyyetü'l-Ârifin*, *el-A'lâm*, *Mu‘cemül-Müellifin* ve *Keş-fü’z-Zunûn*’da 912/1506 tarihi kaydedilmiştir. Ancak *Sicill-i Osmânî*, *Keş-fü’z-Zunûn* ve *Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye*’ye göre, baba ismi İbrâhim olarak kaydedilen müellife ait bilgilerde ya baba adı yanlış kaydedilmiştir ya da söz konusu müellifin farklı bir kişi olma ihtimali vardır. *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*’da ise Fâtih Sultan Mehmed döneminde (1451-81) vefat etmiş olduğuna işaret edilmekte ve *Ravzâtü'l-Ulûm* adlı Farsça eserini 1481’de yazmış olduğu bilgisi verilerek müellifin ölüm tarihi ve eserini telif ettiği tarih arasında bir çelişkiye düşülmektedir. Bu durum göz önünde bulundurularak biz *Hediyyetü'l-Ârifin*, *el-A'lâm* ve *Mu‘cemül-Müellifin*’de geçen 912/1506 tarihinin, müellifin ölüm tarihi olabileceği ihtimalini düşünmekteyiz. Buna göre, *Muradnâme*’de işaret edilen 1404 tarihinde doğan müellif 1506’da 102 yaşında ölmüştür.

1 M. /3b.

2 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd’ın Murâd-nâmesi*, s. 195

3 M. /20a.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Argunşah, müellifin Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde eserler vermiş olduğunu ancak Fâtih zamanında hiç eser vermediğini öne sürerek müellifin 1451'den önce ölmüş olabileceğine dikkat çekmiştir. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi yaptığımız araştırmalar sonucunda, müellifin Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatının başlarında Mısır'da olduğu yönünde işaretlere rastladık. *Nahlistân*'a göre müellif 864/1460 senesinde Mısır'da bulunmaktadır. *el-A'lâm* ve *Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye* ve *Tâcü't-Tevârih*'te bu yönde bilgiler sabit olmakla birlikte müellifin Mısır'da bulunduğu zamana işaret eden bir tarihe rastlamadık. Kanaatimizce müellif, Fâtih zamanı başlarında Mısır'da bulunduğu ve orada uzun bir süre kaldığı için Fâtih adına eser kaleme almamış olabilir. Nitekim biz de ihtiyatlı olarak, müellifin *Riyâzu'l-Kulûb* eserini tamamladığı 4 Ekim 1489 tarihinden 17 yıl sonra ölmüş olabileceğini düşünmekteyiz.

Eserleri

Yaptığımız çalışmanın sonucunda, çalışma konumuz olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eserin müellifi Şükrullâh-ı Şîrvânî ile Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî ve Bedr-i Dilşâd'ın aynı kişiler olabileceği tahmini üzerinden müellife ait eserler şu şekilde sıralanabilir:

İlyâsiyye¹

Yapılan araştırmalar sonucunda henüz bir nüshasına ulaşılmamış bu eser, müellif tarafından Mentешеoğulları'ndan İlyas Bey adına Arapça kaleme alınmış ve sonra İlyas Bey'in isteğiyle Türkçeye çevrilmiş bir eserdir.

Sultâniyye²

Çelebi Mehmed adına kaleme alınmış Türkçe mensur bir eserdir. Çeşitli nüshaları tespit edilen bu eser, bir mukaddime ve on dört bâbdan oluşmaktadır. Bu eser, Ferhat Kurban tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

1 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 18; Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 10.

2 Kurban, *Şîrvânî Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, s. IV-VIII.

Kitâb-ı Güzîde-i İlm-i Tıb¹

Bir nüshasına British Museum'da rastlanan bu eser için Okumuş, Zafer Önler'in "Türkçe Tıp Metinleri" makalesine işaret etmektedir.

Mürşid²

Osmanlı döneminde, göz hastalıkları hakkında Türkçe kaleme alınmış, üç bölümden oluşan Türkçe bir eserdir. İki nüshasına ulaşılmış bu eser, Necdet Okumuş tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.

Ya'kûbiyye³

Germiyanoglu II. Yâkub Bey'e sunulmuş bir mukaddime ve otuz bâbdan oluşan Arapça bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur. Okumuş, bu eserin varlığını ortaya çıkaran ilk kişi olarak Nafiz Uzluk'a işaret etmektedir.

Muhtasar-ı Tıb⁴

Ceyhan, bu eseri on dört bölümünden oluşan Türkçe bir tıp kitabı olarak tanıtmaktadır.

Risâle mine't-Tıb fî Beyâni Me'btelâ bihî mine'l-Kûlenc⁵

Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshasına rastlanan Arapça kaleme alınmış bu eserin mukaddime bölümünde bağırsakların anatomisinden bahsedilip daha sonra bağırsak hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir.

Kemâliyye⁶

Tıp konusunda bir mukaddime ve on bir bâbdan oluşan Türkçe bir eserdir. Okumuş, çalışmasında bu eseri, müellife atfedilen eserler arasında;

- 1 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 11.
- 2 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 17-21.
- 3 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 11-12.
- 4 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 22.
- 5 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 13.
- 6 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 14; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 19.

Ceyhan ise doğrudan müellife ait eserlerden biri olarak gösterir. Bu eser, Muhammed Yelten tarafından çalışılmıştır.

Letâif-i Halîle¹

Ceyhan çalışmasında bu eseri, mensur tıbbî bir eser olarak tanıtmaktadır.

Ravzatü'l-Itr²

Konusu eczacılık ve itriyât olan ve kırk dört bâbdan oluşan Arapça bir eserdir.

Miftâhu'n-Necât bîmâ Yenfetihu bihî Ebvâbu'l-Birri ve's-Sa'âdât³

Havâsü'l-Kur'ân'la ilgili kırk iki bâbdan oluşan Arapça bir eserdir. Âyetler, gizli ilimler açısından incelenerek tasavvufî bakış açısıyla yorumlanmaktadır.

Cevhernâme⁴

Tîfâşî'nin *Ezhârü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcâr*⁵ adlı eserinin Türkçe tercümesine yeni bilgilerin de eklenmesiyle ortaya çıkan ve değerli taşlardan bahseden bu eser, 1427'de Umur Bey'e sunulmuştur. Eserin bir nüshası Doğu Almanya'da Leipzig Senato Library'de bulunmaktadır.

Tuhfe-i Murâdî⁶

Cevhernâme'nin genişletilmiş şekli olan bu eser, II. Murad'a sunulmuş otuz iki bâbdan oluşan Türkçe bir eserdir. Eser değerli taşlar, kuvvetlendirici ilaçlar ve itriyatla ilgili bilgiler vermektedir. Eserin çeşitli nüshalarına ulaşılmıştır. Mustafa Argunşah bu eser üzerine doktora çalışması yapmıştır.

1 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 22.

2 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 12.

3 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 14.

4 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 7; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 18.

5 Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 1, s. 72.

6 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 8. Ayrıca bkz. Mustafa Argunşah, *Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988).

Muradnâme¹

Kâbüsnâme'nin manzum çevirisi olarak 1426'da II. Murad'a sunulan bu eser, 9818 beyit olarak elli bir bâbdan oluşmaktadır. Eser, Adem Ceyhan tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. Necdet Okumuş, bu eseri müellife atfedilen eserler arasında göstermektedir.

Nahlistân²

Yapılan araştırmalar içerisinde müellife atfedilen eserler arasında bahsedilmeyen bu eser, Arzu Süren tarafından "Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi" başlıklı yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Sa'dî'nin *Gülistân* adlı eserine nazire olarak kaleme alınmış ve II. Bâyezîd'e sunulmuş bu eser, dokuz bâbdan oluşmaktadır.

Kitâbü't-Tabîh Tercümesi³

Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Kerîm el-Kâtib el-Bağdâdî'nin 1226'da yazmış olduğu *Kitâbü't-Tabîh* adlı eserinin eklemeler yapılarak Türkçeye yapılmış tercümesidir. 237 çeşit yemek tarifi içermektedir. Eserin nüshası Ali Emîrî Kütüphanesi'nde yazmalar bölümündedir.

el-Faslu'l-Âşiru fî Ma'rifeti'l-Evzânî ve'l-Mekâyil⁴

Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcut olan Arapça eser, ölçü ve tartı aletleriyle ilgilidir.

Bâznâme⁵

Mahmûd b. Mehmed'in Menteşeoğullarından (1300-1425) Mahmûd adına Farsçadan Türkçeye tercüme ettiği eserdir. Okumuş, çalışmasında bu eseri, müellife atfedilen eserler arasında; Ceyhan ise doğrudan müellife ait eserlerden biri olarak göstermektedir.

1 Adem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994); Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 15.

2 Süren, *Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*.

3 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 8; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 20.

4 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 13.

5 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 16; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 18.

Târîh-i İbn-i Kesîr Tercümesi¹

Ebü'l-Fıdâ b. Ömer b. Kesîr'in (ö. 1372) İslâm tarihine ait *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinin tercümesidir. Okumuş, çalışmasında bu eseri, müellife atfedilen eserler arasında; Ceyhan ise doğrudan müellife ait eserlerden biri olarak gösterir. Bu eser üzerinde Muhammed Yelten çalışma yapmıştır.

Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Gurûr²

Ceyhan, bu eseri müellife atfetmektedir. Okumuş, çalışmasında bu eserden bahsetmemektedir.

Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib Tercümesi³

İbn Ömer b. el-Verdî'nin (ö. 1348) coğrafya, madenler, bitkiler ve hayvanlardan bahseden eserinin Türkçeye tercümesidir. Okumuş, çalışmasında bu eseri, müellife atfedilen eserler arasında; Ceyhan ise doğrudan müellife ait eserlerden biri olarak gösterir.

Mesâlikî'l-Memâlik⁴

Ceyhan, coğrafya ve İslâm tarihiyle ilgili bu tercüme eserin müellifi hakkında kesin bilgilerin mevcut olmadığını, ancak Bursalı Mehmed Tahir'in bu eser için müellifi işaret ettiği bilgisini vermektedir.

Fütûhât fî'l-Cifr⁵

Bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla; dünyanın hâlleri, Mehdi ve onun çıkış zamanı, devlet-i aliyye şeklinde sıralanmaktadır.

Riyâzu'l-Kulûb

Bizim de çalışma konumuz olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eserin ismine müellife atfedilen eserler arasında rastlamadık. Sekiz farklı ilim hakkında Farsça

1 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 15; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 20.

2 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 21.

3 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 16; Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 22.

4 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 22.

5 Bkz. Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân*, s. 303; Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 2, s. 1237.

kaleme alınan ve II. Bâyezîd'e sunulan eser, 15. yüzyıl Osmanlı bilimine ışık tutan bir bilim ansiklopedisi özelliği taşımaktadır.

Okumuş'un çalışmasında belirttiği gibi müellif Arapça eserlerinin tamamında adını Muhammed b. Mahmûd b. Hacı eş-Şîrvânî olarak bildirmektedir.¹ Bu yorumdan hareketle, biz de müellifin Farsça eserlerinde kendisini Şükrullâh-ı Şîrvânî olarak tanıttığını söyleyebiliriz. Nitekim, hem *Nahlistân* hem de *Riyâzu'l-Kulûb*'da bu isim geçmektedir.

İlmî ve Edebî Yönü

Müellifin tıp ilmi yanında çeşitli sahalarda verdiği eserler de kendisinin ilmî açıdan çok yönlü bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. İlmî ve edebî değerlerine dikkatle, bu eserler içerisinde bizim de çalışma konumuz olan *Riyâzu'l-Kulûb* adlı eseri üzerinden onun ilmî ve edebî yönünü değerlendirmeye çalışacağız.

Şîrvânî'nin çocukluğu ve gençlik yılları hakkında ne yazık ki ayrıntılı bilgiye ulaşamadık. Bu sebeple, eğitim hayatı hakkında da bilgi sahibi değiliz. Ancak *Muradnâme*'nin sebep-i telif kısmındaki aşağıdaki beyit babasının ilmî yönüne dikkat çekmektedir:

Çün ol Hayy u Kayyûm virdi vücûd
Ki 'ilm ehli bilinden irdi vücûd²

Sicill-i Osmânî'de ise babasının II. Murad zamanında hekimlik yaptırıldığına dair bilgi mevcuttur. Buna göre, babasının müellifin ilk eğitiminde önemli rol üstlendiği söylenebilir.

Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye'ye göre; Mısır'da hadis âlimlerinden Şeyh Sehâvî'den (ö. 902/1497)³ hadis, Molla Gürânî'den (ö. 893/1488)⁴ de tefsir dersleri almıştır.⁵ *Nahlistân*'ın dokuzuncu bâbında müellifin 1460'da Mısır'da olduğuna dair bilgi vardır. Önceki bilgiler ışığında, Mısır'da bulunduğu bu tarihi de göz önünde bulundurursak müellifin ellili yaşlarında bile halen ilim öğrenmeyle uğraştığını söylemek mümkündür.

1 Okumuş, *Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşid" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, s. 5.

2 Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, s. 104.

3 Bkz. Cengiz Tomar, "Sehâvî, Şemseddin", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), c. 36, s. 313-316.

4 Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), c. 30, s. 248-250.

5 *Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, c. 1, s. 236.

Kendi zamanının ilmî durumunu şöyle özetlemektedir:

“...Muhakkak ki, tetkik ve tahkik erbabı, “Allah onlara rahmet etsin” farklı ilim türlerinde sırların ilginç nakışlarını, yenilik kalemîyle zamanın sayfalarına geçirerek değerli tasniflerde bulunmuşlardır. Ortaya konulan fikirler ve görüşler silsilesi, öyle bir mertebeye ulaşmıştır ki ileri görüşlü akıl, onun fevkinde bir mertebe edinememiş ve hiçbir nazar sahibinin şuurunun ışığı, bu fikir ve görüşlerden daha güzeline parlamamıştır. Havas ve avam tabakasına mensup kimseler, bu ilimleri mütalaa etmeye oldukça fazla gayret göstermiş ve bu ilimlerin problemleri üzerinde tetkik ve tahkikte ihtimam gösterilmesi erdem sayılmıştır. Devirlerin özü, asırların hülâsası olan bu zamanda ekâbirin mizacı latiflediğinden ve [3b] zihin dağarcığına sahip büyükler yüksek fikirler edindiğinden, ilimler sayıca çoğalmış ve her bir ilimde sayısız tasnifler yapılmıştır ...”¹

Müellif eserinde kendi ilmî birikimine işaretlerle, özgün bir eser olarak nitelediği *Riyâzu'l-Kulûb*'u özlü bir şekilde yazdığına işaret etmektedir:

“...Bu sadık köle Şükrullâh-ı Şîrvânî de dinî konular üzerinde mütalaa etmekten vakit buldukça farklı ilim dallarıyla ilgilenmiş ve yenilik kalemîyle birçok latife ve nükteyi yazıya geçirerek birçok ilmi içeren faydalı bir muhtasar eseri her ilim için ne bıkkınlık verecek kadar itnaplı ne de karışıklığa meydan verecek kadar icazlı olarak yeterince kısa yazmayı tasarladı...”²

Tasavvuf ilmiyle amaçlanan vâcibü'l-vücûd'un mârifetini kazanmak için yapılması gerekenlere açıklık getirmektedir:

“...Bu mârifeti kazanma, [6a] kalbî tasfiye, nefsî tezkiye ve ruhî arınma olmaksızın mümkün olmaz. O hâlde mutluluğun kaynağı, bilgilerin en değerlisi ve ilim türlerinin en yücesi bu mârifettir. Ve bu yüce sermayeyi elde etmek dışında, başka bir şeye sarf edilen ömür, boşa geçmiştir.”³

Şîrvânî, eserde vahdet-i vücûd teorisine göre ele aldığı mârifet, akıl, ruh, kalp, nefis gibi nazârî kavramlarla tasavvufu; girilen hâller ve ulaşılan makamlarla da tasavvuf ehlini ele almaktadır:

1 M./3a-3b.

2 M./3b.

3 M./6a.

“Bil ki tasavvuf; kalbin temizlenmesi ve nefsin arınmasıyla saflık kazanmaktır. Mutasavvıf da kalbini temizleyendir. Bu ilmin erbabı olan kimseler, âlemde Allah’ın nûrunun ışığından var olup temeyyüz ve taayyün ve de diğer şeylerden münezzehtir olan vahdet hakikatinden bahsederler. Yaradılış mükemmelliğinin yolunu katedenlerden, bilgi ve basiret cevherini arayanlardan her biri, vahdet hakikatini, kendine göre bir ibare ve işaretlerle göstermiş; onu kendi parlak encamını bir tasvirle açıklayarak kendi istidadı değerinde bir değer ortaya koymuştur. Bu fakir de Allah’ın yardımı ve zamanın buna elverişli olmasıyla irfan ehlinin önde gelenlerinden bazılarına hizmet etme şerefine nail olup bir şeyler elde ettiğinden bu elde ettiklerinden bir tutam, akıl sahiplerinin mütalaasına ulaştırmayı tasarladı...”¹

Kelâm ilminin temellendiği tevhid inancına göre geliştirdiği tasavvufi yaklaşımlarını, Kur’ân’dan âyetlere ve hadislerle dayandırmaktadır. Bu âyet ve hadisler; mârifetullah, Allah’ın yaratma kudreti, Allah’ın ilmi, mârifet, akıl, ruh, kalp, nefis, gibi konularla ilişkilendirilmektedir. Yeri geldikince bu âyet ve hadisler için yaptığı kısa şerhlerle kendi düşüncelerini de açıklamaya çalışmaktadır:

“...“Senin en zararlı düşmanın içindeki nefsidir” hükmüne göre, nefis, insanın en büyük düşmanıdır ve hiçbir zaman insanın iyiliğini istemez. “Nefsine muhalefet et” hükmüne göre, nefse muhalefet etmek gerekir. “Döndük küçük cihattan büyük cihada gidiyoruz” hadisinin hükmüne göre, nefse muhalefet etmek büyük cihadın ta kendisidir...”²

Şîrvânî aklı, hakikate ulaşmada temel koşul saymakta ve buna göre aklın diğer organlar üzerinde tasarrufunu açıklamaktadır:

“Bil ki insan bedeni, bir odaya benzer ve akıl bu odada sultan gibidir. Bedenî beş duyu, hücrenin pencereciklerine benzer ve akıl her bir pencereden bahçeye bakar. Göz pencereciğinden görür; kulak pencereciğinden duyar...”³

Mantık ilmine ait tasavvurât ve tasdikâtla ilgili konuların yanı sıra, bahs ve münâzara konularını da teorik mantık içerisine almaktadır.⁴

1 M./7a.

2 M./8b.

3 M./28b.

4 M./38b-39b.

Bir bütünlük sistemi olarak gördüğü kâinatı, tevhid inancıyla kavramaya çalışmaktadır:

“Aklî ve naklî delillerle sabit ve kesindir ki insanoğlunun yaratılışındaki maksat, zâtını ululamak ve sıfatlarını tenzih etmekle Hz. Yezdan’ı tanımaktır. Bu mârifet, mübdeat maddeden ari akıllar hakkında etraflıca teemmül ve masnuat hakkında tefekkürle kazanılabilir. Çünkü hâller ve unsurlardan bahseden ilm-i hey’et bu teemmül ve tefekkür sayesinde masnûat hakkında etraflıca düşünüp [40a] göklerin ve yerin yaradılışı hakkında tefekkür eden herkes için en iyi vasıtalarla sahiptir. Ve onlar bunu söyleyip “...Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın...” âyetine inanırlar. İlm-i heyet yıldızlar ve feleklerle ait semavî cisimlerin hâlleri ve anasır-ı erbaa olan süfli cisimlerin hâllerinin bilinmesi için bir ilimdir. Konusu da işte bu semavî ve süfli cisimlerdir...”¹

Genel hey’et konularının yanı sıra, eserinde takvim bilgisi ve yedi iklim teorisine de yer vermektedir.²

Nücûm yani, astrolojiyi dinî ilimlerden sonraki en değerli ilim olarak görmektedir:

“...bil ki dinî ilimler müstesna, ilm-i nücûmdan daha yüce bir ilim yoktur. Âlemin faziletli ve seçkin kimselerinin nezdinde, bu ilimin itibarı yüksektir; sultan ve melikler, bu ilme gereksinim duymaktadırlar.”³

Nücûm ilminin bilinmesinin faydalarını üzerinde durmaktadır:

“Yıldızların kırânları, küsufaların ve yıldızların diğer hâllerinin tesiri nedeniyle; âlem-i kevn ü fesadda olaylar, zelzeleler, tufanlar, savaşlar, kıtlık, veba ve benzeri durumlar vuku bulmaktadır. Eğer bir kimse bu ilmi öğrenir, bu hâlleri anlar ve bu ilme riayet ederse ümit edilir ki afetlerden selâmete çıkar. Takvim bilgisinde kullanılacak kadarını bu bâbda özetle nakledeceğiz.”⁴

Hesâb ilmini, riyâzî ilimlerin en değerlisi olduğunu belirterek bu ilmin öğrenilmesinin gerektiği görüşünü savunmaktadır:

1 M./39b-40a.

2 M./59a-62a.

3 M./62b.

4 M./62b.

“Bil ki ilm-i hesâb, riyâzî ilimlerin en yücesidir... ..Çocuklara diğer ilimlerden ziyade, hesâb öğretilir ve ilm-i hesâba “ilimlerin anası” denir. İlm-i hesâba vakıf olduktan sonra, oldukça kolay bir şekilde ilm-i ilâhî’nin mükemmelliğine ulaşılabilir ve ma’kûlât-ı mücerred daha kolay idrak edilebilir.”¹

Kıyâfet ilmini ve bu ilmin kimler için gerekli olduğuna açıklık getirmektedir:

“...bil ki kıyâfet ilmi, aklî ve naklî delillerin onun yüceliği üzerine kâim olduğu yüce bir ilim ve latif bir bilgidir... Zikredilen ilimde bilgi sahibi olmak sultanlara ve emirlere yaraşır. Bu bahisle ilgili, ilm-i firâset hakkında bir bâbın oluşturulması uygun görüldü.”²

Müellif, eserin şiir sanatıyla ilgili olan bölümünde bu ilim için genel bir tanımlama yapmaktadır:

Şiir ilmi, güzel söz söyleme kuvvetinin ortaya çıkmasında en fazîletli servettir. Zira onun esası ilâhî yardım ve nazarî kuvvet olmaksızın kesbi olarak elde edilebilecek bir şey değildir. Bu, insanın cevherindeki ezeli inâyet vesilesiyledir. Bu fennin kurallarına ait temel esasları bilmek, en büyük meselelerden ve en önemli fazîletlerdendir. Çünkü bunun hakkında bilgi, Kur’ânî nazmın icazının (belâgatteki kemâlinin) idrak sebebidir. Kelâmda (ifade) buna riayet etmek fesâhatın ve belâgatın güzelliklerindendir. Ancak mânayı bozacak şekilde mübalağada bulunmamak gerekir.”³

Muamma bahsini, eserin son bâbı olan sekizinci bölümde şiirden ayrı bir ilim olarak değerlendirerek muamma hakkında şunları ifade etmektedir:

“...Bil ki muamma doğru yaradılışın ölçüsü, aydınlık zihnin terazisidir. Her kimin bu savaştaki idrak oku amaçladığı hedefe denk geliyorsa bu, yaradılışının doğruluğunun ve zihninin selâmetinin dâvasını güderse mümkündür...”⁴

Müellif eserde ele aldığı konuya ilişkin görüşlerini âyetler ve hadisler dışında bazen bir beyit veya bir şiirle desteklemektedir. Bu şiirlerden bazısının

1 M./81a.

2 M./89a.

3 M./95a.

4 M./108b.

kime ait olduğu tarafımızca tespit edildi. Ancak kime ait olduğu tespit edilemeyen bazı şiirlerin ise ilgili bâbda konuyla irtibatlı olup konuya açıklık getirmesi göz önünde bulundurulduğunda müellife ait olabileceği ihtimali kuvvet kazanmıştır.

“Mesnevi: Bir okyanus gibi incilerle dolu bir kitap hazırla
Yıldızlarla dolu bir gökyüzü gibi mânalarla dolu olsun

Harfleri, anlamına anahtar
Satırları, güzelliklerini açıklar

Zahit huylu ariflerin can yoldaşı
Farsça konuşan kâmillerin dostu”¹

Yukarıdaki mesnevi örneğinde müellif kaleme aldığı *Riyâzu'l-Kulûb*'u tanıtarak eserin değerini ortaya koymaktadır.

Riyâzu'l-Kulûb'un şiir sanatı ve muammayla ilgili olan yedinci ve sekizinci bâblarında, şiir sanatı ve şiir sanatıyla ilgili temel kavramlara açıklık getirmekle müellif kendi edebî bilgisini ortaya koymaktadır. Hatta Farsçadan manzum çeviri olan *Muradnâme*'nin ve Sa'dî'nin *Gülîstân* adlı eserine nazire olarak yazılmış *Nahlistân*'ın müellifleriyle, *Riyâzu'l-Kulûb*'un müellifinin aynı kişiler olduğu varsayımı üzerinden, taşıdıkları edebî özellikler bakımından bu iki eser de müellifin edebî yönünü ortaya çıkarmaya yardımcı olabilecek niteliktedir.

Etkilendiği Şahsiyetler

Şükrullâh-ı Şirvânî, Sühreverdî'nin kurduğu İsrâkiyye² felsefesinin önemli temsilcileri İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)³ ve Gazzâlî'den (ö. 505/1111)⁴ kendi tasavvuf telakkisi içerisinde etkilenmiştir. İlk büyük mu-tasavvıflardan olan Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848)⁵ ve Cüneyd-i Bağ-

1 M./4a Ayrıca bkz. 73b-74a.

2 Bkz. Mahmut Kaya, “İsrâkiyye”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), c. 23, s. 435-438.

3 Mahmud Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), c. 20, s. 251-258.

4 Süleyman Uludağ, “Gazzâlî (Tasavvufî Görüşleri)”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), c. 13, s. 515-518.

5 Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. 5, s. 238-241.

dâdî'nin (ö. 297/909)¹ İbnü'l-Arabî'nin eserlerindeki etkisine, dolayısıyla bu mutasavvıfların kendisi üzerindeki dolaylı etkiye tasavvuf bahsinde işaret etmektedir.

Tasavvuf bahsinde müellifin nefisle ilgili yaklaşımlarında, İslâm felsefesini önemli ölçüde etkileyen İlkçağ Yunan filozofu Aristoteles'in (ö./m.ö.384-322)² etkisinden de söz etmek mümkündür. Müellifin, mantık ilminde kıyas konusundaki yaklaşımını, bu filozofun yaklaşımı üzerinden temellendirdiği açıktır.³ Hey'et bahsinde de ay küresini kuşatan dört unsurdan biri olan ateş unsurunun diğer üç unsuru kuşatıcı olduğu yönünde görüş bildirerek,⁴ bu hususta Aristo felsefesini takip edenlerle görüş birliğine varmaktadır.

Kendi tasavvuf telakkisi içinde etkisinde kaldığı bu düşünürlere ek olarak muamma bahsinde Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492)⁵ şairlik yönüne dikkat çekmekte, hey'et bahsinde İshrâkî felsefecisi olduğuna işaret ederek Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin (ö. 453/1061?)⁶ düşüncesine yer vermektedir.⁷ Şiir bahsinde kafiye'nin ıstılah anlamı "Halîl'e göre" ibaresiyle açıklanırken bu isimle Halîl b. Ahmed'in⁸ kastedildiği düşünülmektedir.⁹

Riyâzu'l-Kulûb'da eserlerinden alıntılar yaptığı Ferîdüddin-i Attâr, Fahrreddîn-i Irâkî, Abdurrahman-ı Câmî, Mevlânâ gibi mutasavvıf ve şairlere "Eserin Kaynakları" başlığı altında yer verilecektir.

1 Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. 8, s. 119-121.

2 Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. 3, s. 375-378.

3 M./37b.

4 M./55b.

5 Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), c. 7, s. 94-99.

6 Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. 6, s. 206-215.

7 M./109a.

8 Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. 15, s. 309-312.

9 Bkz. M./95b.

RİYÂZU'L-KULÛB

Eserin Adı

Esere ait Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu'nda 4024 numarayla kayıtlı nüshanın kapak sayfasında “Kitâbü Riyâzî'l-Kulûb fi'l-Ulûmî'l-Müteaddide”; aynı nüshanın zahriyesinde “Riyâzu'l-Kulûb fi'l-Ulûmî'l-Müteaddide Evvelühe't-Tasavvuf” kaydı düşülmüştür. Ancak metnin 4b varagında bizzat müellif, eserin adını “Riyâzu'l-Kulûb” koyduğunu belirtmekte, 114b varagında ise aynı ismi zikretmektedir. Esere ait İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar Koleksiyonu'nda 406 numarayla kayıtlı nüshanın kapak sayfasında ve bu nüshanın 4b varagında ise eser adı, “Riyâzu'l-Ulûm” olarak geçmektedir. Müellifin bu eserine işaret eden *Hediyetü'l-Ârifin*'de ve *Lugatnâme*'de de *Riyâzu'l-Ulûm*,¹ *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*'de ise *Ravzâtü'l-Ulûm*² adı kaydedilmiştir. Süleymaniye koleksiyonundaki eserin telif tarihi, II. Bâyezîd'e ithaf edilmesi ve zahriyesinde ve 114b varagında bizzat II. Bâyezîd'in mührünün bulunması³ bilgilerinden hareketle, biz esas nüsha olarak belirlediğimiz bu nüsha üzerinden “Riyâzu'l-Kulûb” adı altında çalışmamızı gerçekleştirdik.

Eserin Türü

Riyâzu'l-Kulûb, tasavvuf, mantık, hey'et, nücûm, hesâb, kıyafet, şiir ve muamma gibi ilimlerden bahseden bir eserdir. Müellifin söz konusu ilimler hakkında bilgi vermesi, bu ilimlere ait konulardan ve terimlerden bahsetmesi, eserin ansiklopedik eser türleri içerisinde değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Devrine ait ilim, kültür, sanat ve teknik gibi dallarla ilgili kavram ve konulara yönelik hazırlanan hacimli eserler olan ansiklopedik eserlerin İlkçağ örneklerine rastlanıldığı gibi, Batı'da, İslâm âleminde ve Türklerde de birçok örneği vardır.⁴

1 Ali Ekber Dihhüdâ, *Lügatnâme-i Dihhüdâ*, s. 382; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, c. 2, s. 225.

2 Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*, s. 303.

3 II. Bâyezîd'in şahsî kütüphanesi olmamasına rağmen kendisine sunulan, ayrıca gördüğü ve okuduğu kitapların ilk ve son sayfalarına mührünü bastığı, kendi el yazısıyla kitabın ve müellifinin ismini 1a sayfasının üst kısmına kaydettiği bilinmektedir. Bkz. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, haz. Günay Kut, Nimet Bayraktar (Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984), s. 20.

4 Bkz. Ayhan Aykut, “Ansiklopedi”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. 3, s. 217-227.

Eserin Telif Sebebi

Müellif, kendisini bu eseri yazmaya iten sebebi eserin giriş bölümünde açıklamaktadır:

“...Devirlerin özü, asırların hulâsası olan bu zamanda ekâbirin mizacı latifleşmiş ve [3b] yüksek görüşlü zihne sahip büyük kimseler ortaya çıkmıştır, ilimler sayıca çoğalmış ve her bir ilimde sayısız tasnifler yapılmıştır. Velâkin; “Ömür kısa, gayret gösterenler de bu ilimlere oranla azdır.”

Bu sadık köle Şükrullâh-ı Şîrvânî de dinî konular üzerinde mütalaa etmekten vakit buldukça farklı ilim dallarıyla ilgilendi ve yenilik kalemıyla birçok latife ve nükteyi yazıya geçirerek birçok ilmi içeren faydalı bir muhtasar eseri her ilim için ne bıkkınlık verecek kadar itnaplı ne de karışıklığa meydan verecek kadar ıcazlı olarak, yeterince kısa yazmayı tasarladı...”¹

Müellif, eseri övgüde bulunduğu Sultan II. Bâyezîd’e takdim etmek için kaleme aldığını ifade etmektedir:

“O, öyle bir padişahdır ki güzel şiirler söyleyen şair onu övmeye kalksa, onun iyi huyları ve menkıbeleri hakkında şiir söylese, ince görüşlü akıl şaşırır; yakîn sahibi dimağ dehşete düşer. Zülcelâl Hazretleri’nin sonsuz kereminden umulur ki *Riyâzu'l-Kulûb* olarak adlandırılan ve her bâbı ayrı bir ilim hakkında olmak üzere sekiz bâb şeklinde tertip edilen bu muhtasar kitap, Bâyezîd Han’ın kimya gibi etkili bakışıyla şereflenip kabul görsün...”²

Esere karşılık müellifin sultandan taltif görüp görmediği hususunda bir bilgi yoktur. Ancak sultanın müellife ihsanda bulunmuş olabileceğini düşünmek mümkündür.

Müellif, eseri okuyup tenkit edeceklerden beklentisinin neler olduğunu belirtmektedir:

“...Muhammed aleyhisselâm ve onun azamet sahibi evlatları ve cömert ashâbı hakkı için bu risâleyi tenkit edenler ve okuyanlardan beklenen şudur: Gönüllerine sinmeyen ve zihinlerine ters düşen bir yanlışlık fark ettiklerinde, ayrıntılı inceleme ve tefekkürün ardından, bu yanlışlığı rızâ gözüyle düzeltsinler...”³

1 M./3b.

2 M./4b.

3 M./5a.

Eserin Yazım Süresi ve Tarihi

Müellif, eseri ne zaman yazmaya başladığına dair kesin bir tarih vermemiş ancak kısa bir sürede yazdığını şu sözlerle belirtmiştir:

“...Bu risâlenin bezemecisi, bu planı gerçekleştirebilmek için birkaç gününü bu risâlenin takrir ve yazımına ayırdı ve lââyıkıyla, derli toplu bir telif ortaya çıkmış oldu.”¹

Nüshanın son varağında ise eserin tamamlandığı tarihe işaret edilmektedir:

“Bu risâlenin yazımı ve telifi, hicretin 894. senesinin Zilkâde ayının on dördünde, Allah’ın lutfuyla ve keremiyle tamamlandı.”²

Bu tarih, milâdî 9 Ekim 1489 tarihine tekabül etmektedir.

Eserin Önemi

15. yüzyıl ansiklopedik eser türünün örnekleri arasında olan *Riyâzu’l-Kulûb*, çeşitli ilimlerde zengin muhtevası ve kullanılan ıstılahlarla devrinin ilim anlayışı hakkında fikir vermektedir. Müellifin tasavvufî, ilmî ve edebî sahalarda bilgi sahibi, çok yönlü biri olduğunu göstermesi bakımından önem taşıyan eserin II. Bâyezîd’e ithaf edilmiş olması, onun tasavvufî, ilmî ve edebî konularla alâkalı çok yönlü bir sultan olduğunu da göstermektedir.

Eserin Kaynakları

Müellifin *Riyâzu’l-Kulûb*’u yazarken yararlandığı kaynaklar içerisinde doğrudan ismini andıkları şöyle sıralanabilir:

Kur’ân-ı Kerîm ve Hadîsler

İslâm dininin bu iki temel kaynağı eserin bel kemiğini oluşturmaktadır. Müellif, tasavvufun ve diğer ilimlerin konularına açıklık getirirken kendi görüşlerini âyet ve hadislerle dayandırmaktadır.

1 M./3b.

2 M./114b.

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye¹

Müellif, tasavvuf bahsinde kendisinden Şeyh Ekber diye bahsettiği İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerini açıkladığı bu eserine işaret etmektedir.²

Kitâbü Suverî'l-Kevâkibi's-Sâbite³

Müellif, eserin hey'et bâbında Abdurrahman es-Sûfî'nin (ö. 376/986) sabit yıldızlar konusundaki bu klâsik eserinin öneminden bahsetmektedir.⁴

Batlamyus'un Coğrafya Kitabı

Müellifin hey'et bahsinde yedi iklim teorisine açıklık getirdiği kısımda adını zikretmeden Batlamyus'un coğrafya kitabına işaret etmektedir. Konuyla ilişkili olarak bu kitabın İlkçağ astronomisi hakkında yeryüzünün yedi bölgeye ayrılarak her bölgede bulunan şehir adlarının, enlem ve boylamlarının cetveller hâlinde gösterildiği *El-Kânûn fî 'İlmi'n-Nücûm*⁵ adlı eser olması mümkündür.

Künhü'l-Murâd fî 'İlmi'l-Vefk ve'l-A'dâd⁶

Müellif, hesâb bahsinde vefk ilmi ve sayılarla ilgili teferruatlı bilgi için Şerefeddin Alî-yi Yezdî'nin (ö. 858/1454) bu eserine işaret etmektedir.⁷

eş-Şemsiyye fî'l-Hisâb⁸

Ayasofya nüshasının hesâb bahsinde Nizâmeddin en-Nisâbü'rî'nin (ö. 730/1329)⁹ matematiğin temel prensipleriyle ilgili *eş-Şemsiyye fî'l-Hisâb* eserinin ismi geçmektedir.

1 Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), c. 13, s. 251-258.

2 M./7b.

3 Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 1084. Ayrıca bkz. Abdurrahman es-Sûfî, *el-Kevâkibü's-Sâbite*, Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, nr. 2278.

4 M./48b.

5 Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. 5, s. 198.

6 Bkz. "Künhü'l-Murâd fî'l ilmi'l fevk ve'l a'dad", Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 1521. Ayrıca bkz. *Müntehab-ı Künhü'l-Murâd fî Vefki'l-A'dad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı 2801, vr. 111-164.

7 M./88b.

8 Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 688.

9 Ali Turgut, "Nizâmeddin en-Nisâbü'rî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. 33, s. 181-182.

et-Tekmile fi'l-Hisâb¹

Yine Ayasofya nüshasında Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038)² İslâm aritmetiğine dair *et-Tekmile fi'l-Hisâb* eserine işaret edilmektedir.³

Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'ammâ vü Lugaz⁴

Müellif, muamma bahsinde Yezdî'nin bu eserine işaret etmektedir.⁵

Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz⁶

Müellif, muamma bahsiyle ilgili olarak Yezdî'nin *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'ammâ vü Lugaz* adlı eserinden yaptığı seçkilerden oluşan bu esere de başvurulabileceğini belirtmektedir.⁷

Hilyetü'l-Hulel⁸

Abdurrahman-ı Câmî'nin Bâbü'r adına 1452'de kaleme aldığı muamma ile ilgili bu eserine müellif, muamma bahsinde işaret etmektedir.⁹

İhtiyârât-ı Şuhûr be İ'tibâr-i Seyr-i Kamer¹⁰

Müellif, nücûm bahsinde burçlara göre ay geçişlerini ele alırken, Nasîrüddin-i Tûsî'nin bu hususta yazdığı manzumesinden alıntılama yapmaktadır.¹¹

1 Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 471. Ayrıca bkz. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *et-Tekmile*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 2708, vr. 1b-98a.

2 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdülkâhîr el-Bağdâdî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), c. 1, s. 245-247.

3 Bkz. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *et-Tekmile fi'l-Hisâb*, İstanbul Üniversitesi, Farsça Yazmalar Bölümü, nr. 406, vr. 71b.

4 Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 688. Ayrıca bkz. Şerefüddin Ali b. Abdullah el-Yezdî, *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'ammâ vü Lugaz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmed Kitaplığı, nr. 381.

5 M./114a.

6 Bkz. "Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'amma vü Lugaz" Kâtib Çelebi, *Keşf-El-Zunun*, c. 2, s. 1848. Ayrıca bkz. Şerefüddin Ali b. Abdullah el-Yezdî, *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muamma ve Lugaz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa Kitaplığı, nr. 163.

7 M./114a.

8 Tahsin Yazıcı, "Belâgat", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), c. 5 s. 384. Ayrıca bkz. el-Câmî, *Hilye-i Hulel fi'l-Muamma*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 4481. Câmî'nin muamma bahsinde yazdığı başka eserleri de vardır: "Risale-i Kübra der Mu'ammâ", bkz. el-Câmî, *Risale-i Mu'ammâ-yı Kebîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kitaplığı, nr. 1190, vr. 869-883; "Risale-i Mutavassıt der Mu'ammâ", bkz. el-Câmî, *Risale-i Mu'ammâ-yı Mutavassıt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kitaplığı, nr. 1190, vr. 106-112; "Risâle der Beyân-ı Kavâid-i Mu'ammâ", bkz. el-Câmî, *Risâle-i Kavâid-i Mu'ammâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı, nr. 4224, vr. 6a-12a.

9 M./114a.

10 Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *İhtiyârât-ı Şuhûr be İ'tibâr-ı Seyr-i Kamer*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, nr. 4858, vr. 32a-33b.

11 M. 75b-79a.

Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr¹

Reşîdüddîn-i Meybüdü'nin (ö. 520/1126'dan sonra) Farsça Kur'ân tefsiridir. Meybüdü'nin bu eseri, tasavvufî ilk tefsir kitapları arasındadır. Müellif, *Keşfü'l-Esrâr*'dan bir beyit getirerek tasavvufta mârifetullaha yönelmeye işaret etmektedir.²

Mesnevî

Mevleviyye tarikatının da kurucusu olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273),³ mutasavvıf, âlim ve şair yönüyle de güçlü bir şahsiyettir. Tasavvufî düşünceye ait konulardan oluşan *Mesnevî*'si tasavvuf sahasında temel kaynaklar arasındadır. Müellif, eserde tasavvufî bilgi olan mârifeti, âyânî ve beyânî iki türünün üzerinden *Mesnevî*'de geçen Rumlu ve Çinli nakkaşlar hikâyesi örneğiyle açıklamaktadır.⁴

Hüsrev ü Şîrîn

Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214?)⁵ *Mahzenü'l-Esrâr*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme*'den oluşan *Penc Genc* adıyla da bilinen hamsesiyle, bu türün kurucusu kabul edilir. Müellif, tasavvuf bahsinde şairin *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevisinden bir beyitle, gazabın itidalsizliğinden ortaya çıkabilecek kötü hasletlere karşı gösterilecek tahammüle işaret etmektedir.⁶

Hadîkatü'l-Hakîka

Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu olan Senâî'nin (ö. 525/1131)⁷ *Hadîkatü'l-Hakîka* adlı eseri, tasavvufî konulu en önemli eseridir. Müellif, tasavvuf bahsinde nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesiyle Hakk'ın tecellisinin güzelliklerine ulaşılacağına işaretle, bu mesneviden örnek beyitler getirmiştir.⁸

1 Rıza Kurtuluş, "Keşfü'l-Esrâr", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), c. 25, s. 319.

2 M./6a.

3 Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. 29, s. 441-448.

4 M./6b.

5 Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), c. 33, s. 183-185.

6 M./12b.

7 Saime İnal Savi, "Senâî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), c. 36, s. 502-503.

8 M./8b-21a.

Esrârname

İran'ın ünlü şair ve mutasavvıflarından olan Ferîdüddin-i Attâr (ö. 618/1221),¹ dinî, edebî ve ilmî sahalarda pek çok esere sahiptir. *Esrârname* adlı eser, onun ilk tasavvuf konulu mesnevisidir. Müellif, tasavvuf bahsinde vahdaniyet makamındaki sâliki gayretlendirmek için tevhidin inceliklerine *Esrârname*'den bir şiir örneğiyle gönderme yapmaktadır.²

Gülşen-i Râz

eserlerinde genellikle tasavvuf, kelâm ve felsefe konularına yer veren İranlı mutasavvıf ve şair Mahmûd-i Şebüsterî'nin (ö. 720/1320)³ manzum olarak kaleme aldığı tasavvuf klasiği eseri *Gülşen-i Râz*'dan bir mısra tazminle, ruhun kemâl sıfatıyla süslenmesi için tahliye ve nefsin tezkiye edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.⁴

Dîvân-ı Hâfız

Müellif tasavvuf bahsinde, konuyla ilişkisi bakımından gazelleriyle meşhur, İran'ın güçlü şairlerinden Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 792/1390)⁵ divanından bir beyitini örnek olarak getirmektedir.⁶ Yine şiir bahsinde, şiir sanatlarıyla ilgili Hâfız'dan beyitlere yer vermiştir.⁷

Hadâ'iku's-Sihr fî Dekâ'iki's-Şî'r

Fars şairi Reşîdüddin Vatvât'ın (ö. 573/1177)⁸ belagat konulu eseridir. Müellif şiir bahsinde söz sanatlarından tecnîs-i tâm için Vatvât'ın bu eserden bir beyit örnek vermektedir.⁹

Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292)¹⁰

Müellif tasavvuf ve sûflilik hakkındaki görüşlerini, Fars şiirinin en büyük şairlerinden olan Sa'dî'den aldığı şiir örnekleriyle zenginleştirmektedir.

1 M. Nazif Şahinoğlu, "Attâr, Ferîdüddin", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c. 4, s. 95-98.

2 M./20a.

3 Adnan Karaismailoğlu, "Şebüsterî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. 38, s. 400-401.

4 M./23a.

5 Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şîrâzî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. 15, s. 103-106.

6 M./27b.

7 M./96b; 100b; 102a; 103a; 104a; 107a.

8 Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. 42, s. 573-574.

9 Bkz. M./99b.

10 Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c. 35, s. 405-407.

Buna göre, tasavvuf bahsine giriş yapılmakta;¹ tasavvuf erbabının kaidesine açıklık getirilmekte;² gazabın itidalli olmasına dikkat çekilmektedir.³ Ayrıca eserin kıyafet bahsinde de şairin bir şiiriyle bahis tamamlanmaktadır.⁴

Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289)⁵

Tasavvufî düşüncelerini şiire aktaran mutasavvıf bir şairdir. Müellif, tasavvuf bahsinde şairin şiirlerinden verdiği örnek beyitlerle, aşk makamında aşkın ruh gibi, ruhun da beden gibi mülâtafat hâlini;⁶ aşk makamındaki sâlikin ızdırap hâlindeki gönlünün helâk olacağı sırada ezeli inâyete kavuşmasını, mâşukun merhamet ve lutfuyla şaşkına dönen aşğını teşhis etmektedir.⁷

Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)⁸

Tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden “ene'l-hak” sözünü kavram olarak kullanan ilk mutasavvıftır. Müellif, Hallâc'a ait bir beyitle ruhanî makamdaki sâlikin cezbe hâline işaret etmektedir.⁹

Abdullah Ensârî (ö. 481/1089)¹⁰

Mutasavvıf şair ve âlim olan Ensârî, pîr-i Herât, pîr-i tarîkat, şeyhü'l-İslâm, şeyhü'l-Horasân, şeyhü's-şüyûh, nâsırü's-sünne, zeynül-ulemâ unvanlarıyla tanınmaktadır. Tasavvuf ve kelâm konularında çok sayıda eseri vardır. Müellif, ruhun ancak cismanî taalluktan kurtulunca hamd makamına ulaşabileceğine, orada Hakk'ın beyanatını ve âyetlerini mütalaa edebileceğine işaretlerle, Ensârî'den bir rubâî örneği vermektedir.¹¹

1 M./5b.

2 M./8a.

3 M./12a.

4 M./94b.

5 Orhan Bilgin, “Fahreddîn-i Irâkî”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. 12, s. 84-86.

6 M./25a.

7 M./26b-27a.

8 Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), c. 15, s. 377-381.

9 M./26a.

10 Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), c. 17, s. 222-226.

11 M./24b.

Baba Efdal-i Kâşânî (ö. 667/1268-69?)¹

İranlı şair ve filozof Kâşânî, verdiği tercüme ve telif eserlerle Farsça felsefe dilinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Müellif, aşk makamına ulaşmak isteyen sâlikin çaba sarf etmesi gerektiğine Kâşânî'den bir rubâî örneği getirmektedir.²

Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049)³

Fıkıh, tefsir, hadis ve dinî ilimlerde âlim olmasının yanında tasavvufî adabın ilk esaslarını ortaya koyan mutasavvıf olarak bilinmektedir. Müellif, ondan bir rubâî örneğiyle sâlikin vasıflarına işaret etmektedir.⁴

Şîrîn-i Mağribî (ö. 809/1407)⁵

İran'ın sûfî şairlerinden olan Mağribî, İbnü'l-Arabî ekolüne mensuptur. Eserleri arasında yer alan divanı, tasavvuf ve vahdet-i vücûd konularını ihtiva etmektedir. Müellif, Mağribî'ye ait bir şiirle, aşkın galebesi ve şevkin ızdırabıyla ruhun aşk hâlini ifade etmiştir.⁶

Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274)⁷

Kelâm, felsefe, mantık, ahlâk, riyâzi ilimler, astronomi, gibi çeşitli sahalardaki eserleriyle, İranlı âlim ve filozofların başında gelmektedir. Müellif, nücûm ilminde kamerin durumuna göre yapılması ve yapılmaması gerekenlere Tûsî'nin ilgili manzumesi üzerinden işaretle bulunmaktadır.⁸

Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325)⁹

Tarihçi ve tasavvufî yönüyle de bilinen Türk şair Dihlevî, gazel türünün Hindistan'da gelişmesine katkı sağlamış önemli bir şairdir. Müellif, şiir bahsinde bazı söz sanatlarına Dihlevî'den örnek beyitler vermektedir.¹⁰

1 Ahmet Sevgi, "Efdalüddîn-i Kâşânî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. 10, s. 453-455.

2 M./25a.

3 Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. 10, s. 220-222.

4 M./25b.

5 Necdet Tosun, "Şîrîn-i Mağribî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. 39, s. 192-193.

6 M./26a.

7 Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddîn", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. 41, s. 437-442.

8 M./75b-79b.

9 Rıza Kurtuluş, "Emir Hüsrev-i Dihlevî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), c. 11, s. 135-137.

10 Bkz. M./103a; 105a.

Zahîr-i Fâryâbî (ö. 598/1201)¹

Daha çok kaside şairi olarak bilinen Zahîr, felsefe, matematik ve astronomi gibi çeşitli alanlarda da eğitim almıştır. Müellif şiir bahsinde tazmin sanatına örnek olması için Zahîr'e ait iki mısraı kullanmıştır.²

Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376)³

Gazel, kaside, terkihibend, terciibend, sâkinâme, kıta ve rubâî gibi nazım şekillerden oluşan divanından, *Cemşîd ü Hurşîd* ve *Firâknâme* adlı mesnevilerinden oluşan külliyyatıyla İran'ın önde gelen şairleri arasındadır. Sa'dî-i Şîrâzî, Mevlânâ, Senâî, Enverî, Hâkânî, Zahîr-i Fâryâbî, Kemâled-dîn-i İsfahânî gibi büyük şairleri takip etmiş, aynı zamanda kendisi de hem Farsça ve hem de Türkçe şiir söyleyen şairlere örnek olmuştur. Müellif şiir bahsinde, istiâretün bi'l-kinâye konusuna şairin bir kasidesinden bir beyitle açıklık getirmektedir.⁴

Eserin Muhtevası

Riyâzu'l-kulûb, kısa bir girişten sonra sekiz bâb üzerine oluşturulmuştur. Bu bâblar sırasıyla; tasavvuf, mantık, hey'et, nücûm, hesâb, kıyafet, şiir sanatı ve muammadan müteşekkildir. Tercümesi yapılan eserin ilgili bâblarından özetle bahsedilecektir.

Giriş Bölümü

Müellif, eserin 1b varağıyla "Allah Muvaffakiyet Versin" başlığıyla başlayan mukaddimesinde; insanın mahiyetine güzellik ve üstünlük vasfını kazandıran akli bahşeden Yüce Allah'a (cc) hamd ü sena ettikten sonra, kemâlât, fazîlet ve mârifet bakımından yaratılmış ve yaratılacak olanların en üstünü Hz. Peygamber'e (sav) ve onun ashabına salât ü selâm getirerek yazmaya başlamaktadır. Eserin bu bölümünde:

* Ruh ve beden kavramları üzerinde durulmaktadır. Ruh, beden üzerinde tasarruf sahibidir. İçerisinde dünyaya ait özellikler taşıyan lezzet ve

1 Mehmet Atalay, "Zahîr-i Fâryâbî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. 44, s. 87-88.

2 Bkz. M./104b.

3 Adnan Karaismaioğlu, "Selmân-ı Sâvecî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), c. 36, s. 446-447.

4 Bkz. M./98b.

şehvetle beslenen beden, âlem-i süflîye; bedenın işgalinden kurtulup ilimle beslenen ruh ise, mârifetullaha ulaşmak için âlem-i kudse yönelmektedir.

* Devrin ilmî geleneği ve çalışmaları üzerinde genel bir değerlendirme yapılarak müellifle ilgili bilgiler, eserin telif sebebi ve düzenlenişi, maksadı, adı hakkında bilgiler vermekte ve ithaf edildiği sultan II. Bâyezîd'e övgülerde bulunmaktadır.

* Müellif, kendisine ait olabileceği düşünülen mesnevi ile eserine medihde bulunmaktadır.

* Giriş bölümünün sonunda sırasıyla eserdeki sekiz bap tanıtılarak Hûd Sûresi 88. âyetle bu bölüm tamamlanmaktadır.

Tasavvuf İlmi Hakkında

5b varagında Sa'dî'den bir beyitle başlayan bu bölümde;

* Vâcibü'l-vücûdun mârifetini kazanmak için kalbî tasfiye, nefsî tezkiye, ruhî arınmanın gerekliliği üzerinde durularak "ayânî" ve "beyânî" mârifet kavramlarına Mevlânâ'nın mesnevisinden Çinli ve Rumlu Nakkaşlar hikâyesiyle değinilmektedir.

* Tasavvuf ve mutasavvıf kavramlarına genel bir tanımlama yapılmaktadır.

* Müellifin tasavvuf hakkında yazma gerekçesi hakkında bilgiler verilmekte ve müellife ait olabileceği düşünülen şiirde "tevhid" kavramına vurgu yapılmaktadır.

* Tasavvuf erbabının kaidelerinden bahsedilmektedir.

* Tasavvuf ilminin gerekliliğiyle ilgili aktarımlar yapılmaktadır.

* Nefsin yedinci ve son mertebesi olan nefs-i zekiyye'ye ulaşan ve nefs-i kudsiyye ile kuvvetlendirilen nefislerle Şems Sûresi 9. âyet ilişkilendirilmektedir.

* Mahiyeti itibarıyla, nefse muhalefet etmenin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

* Nefsin terbiyesinde, kişinin kendini bilmesiyle Allah'ı bilmesi arasında doğrudan bir bağ kurulmaktadır.

* Âlimlere, kelâmcılara ve tarikat erbabına göre nefisle ilgili aktarımlar ve tanımlamalar yapılmaktadır.

* İnsanın mahiyetinde ruh ve bedenin birincisi kalp, ikincisi nefis olan iki unsur taşıdığına açıklık getirilmektedir.

* Nefsin doğuştan getirdiği hevâ ve gazab sıfatları hakkında hüküm verilmektedir. Buna göre, hevânın mahiyeti, su ve toprak; gazabın mahiyeti ise ateş ve rüzgârdır. Nefse ait her iki sıfatın itidalli olması gerekir, aksi hâlde hevâ ve gazab tarafından beden ülkesi ele geçirilebilir.

* Hevâ ve gazabın itidali, galebesi ve noksanlıkları dokuz kısımda incelenmektedir.

* Hz. Âdem'in nefsine ait kötü sıfatların şariat kimyagerliği sayesinde melekî, ruhanî ve rahmanî övülmüş sıfatlara dönüştürüldüğünden bahsedilmektedir.

* Nefis hastalığından nasıl korunmak gerektiği ve bu hastalığın tedavisi için neler yapılması gerektiği hakkında yönlendirmeler yapılmaktadır.

* Nefsi kötü sıfatlardan kurtarıp galebesine son vermek için yapılması gerekenler, müellifin kendisine ait olduğunu düşünülen bir mesnevide sıralamaktadır.

* Melâmiyye kavramı açıklanmakta ve melâmîler hakkında bilgi verilmektedir.

* Yüce Allah'ın zâtının tecellisine için "ahadiyet" sarayına ulaştıracak üç yoldan bahsedilmektedir.

* Kalbin tanımı yapılmakta tasfiye ve terbiyesi için neler yapılması gerektiği açıklanmaktadır.

* Ruhun mahiyetine açıklık getirilmekte ve ruh-kalp ilişkisi ortaya konulmaktadır.

* Tevhidin oluşmasında nefsin ve kalbin tamamen arınması gerektiğine işaret edilmektedir.

* Kalbin selâmeti için yapılacak şeyler sıralanmaktadır.

* Âlem-i gayb ve âlem-i melekût kavramları açıklanmaktadır.

* Ruhun terbiyesinden sorumlu olan üç kâmil mürebbiden bahsedilmektedir.

* Ruh, Rabbinin emrindedir ve insan ruhun mahiyeti hakkında bilgi sahibi değildir. Bu husus, İsrâ Sûresi 58. âyetle ilişkilendirilmektedir.

* Seyr ü sülûk yolunda tasavvufî hâller ve geçilen makamlardan söz edilmektedir.

* İnsan-ı kâmil mertebesine ulaşmak için yapılması gerekenler müellifin kendisine ait olduğu düşünülen bir mesnevide sıralanmaktadır.

* 28b varağıyla sonlanan bu bölümde müellif; tasavvuf hakkında söylenecek çok şeyin olduğunu, ancak tevhid hakkında ilâhî mârifet ve sırlardan bir numune, sonsuz lutuflar ve nûrlardan bir çeşni olması bakımından yeterli olabilecek şekilde bu bahsin özetlendiğine ve yazılanların da şeriat, tarikat ve hakikat kaidelerine ayrı düşmediğine vurgu yapmaktadır.

Mantık İlmi Hakkında

28b varağından itibaren klâsik mantık konularının ele alındığı bu bölümde;

* Bilinmeyenlerin bilgisini edinmek açısından mahsûs ve ma'kul kavramları arasındaki ayrım üzerinde durulmaktadır.

* Mantık konuları tasavvurât ve tasdikât olarak sınıflandırılmaktadır. Bu iki sınıflandırmaya ait kavramlar incelenmektedir.

* Lafızlar, müfred ve mürekkeb, küllî ve cüz'î olarak ayrılmakta, bu lafızların delâlet ettiği durumlar ele alınmaktadır.

* Külliyât-ı hamse diye anılan beş tümel; nev', cins, fasıl, hassa ve arâz-ı âm şeklinde sınıflandırılmakta ve bunlarla ait alt sınıflandırmalar yapılmaktadır.

* Külliyât-ı hamseye göre fasıl çeşitleri, hadd-i tam, resm-i tam, hadd-i nakıs, resm-i nakıs olarak açıklanmaktadır.

* Kaziyenin tanımı, yapısı, çeşitleri, olumlu-olumsuz durumu açıklanmaktadır.

* Kıyas ve istikrânın tanımı, basit kıyas çeşitlerinden kesin kıyas ve seçmeli kıyas, kesin kıyasın kuralları, şekilleri ve on dokuz modu, seçmeli kıyasın kuralları ve türleri gibi konulara açıklık getirilmektedir.

* Münâzara ilmiyle ilgili bilinmesi gerekenler hakkında kavram olarak münâzaranın ne olduğu, ilgili konuları ve genel prensipleri ele alınmaktadır.

* Müellif, 39b varağında mantık ilminin ortak alanı içerisinde ele aldığı münâzara bahsiyle, bu bölümü tamamlamaktadır.

Hey'et İlmi Hakkında

39b varağıyla başlayan ve genel hey'et konularına dair bu bölümde;

* Kişinin yaradılışının maksadı olan yaratıcıya ulaşmada bu ilimi öğrenmesinin gerekliliğine işaret edilmektedir.

* Yerdeki ve gökteki cisimler hey'et ilminin konusu içerisinde değerlendirilmektedir.

* Coğrafi kavramlar geometrik terimlerle açıklanmaktadır.

* Felek ve zemin hakkında görüşler bildirilmektedir.

* Felekler ve dört unsurun sıralanışı hakkında bilgi verilmekte ayrıca şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Yüzeysel hareketler, izah edilmektedir.

* Gezegenlerin küreleriyle ilişkili on bir küreden bahsedilmekte ayrıca şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Burçların nasıl oluştuğu, boylam ve enlem dereceleri hakkında bilgi verilmekte ayrıca şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Sabit yıldızlar hakkında bilgi için Abdurrahman es-Sûfî'nin *Kitâbü Suverî'l-Kevâkibi's-Sâbite* adlı kitabına işaret edilmektedir.

* Güneş ve Güneş'in iki feleğinden bahsedilmekte ve bununla ilgili bilgiler şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs, Merkür, Ay ve Güneş gezegenlerinin birbirlerinden ayrılan ve benzeşen yarıları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuyla ilişkili şekillere yer verilmektedir.

* Ay'ın ışık miktarının artışı ve azalışı; Ay'ın yeniay, hilâl, dolunay hâlde görünmesi ele alınmakta ve şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Ay tutulmasının ve Güneş tutulmasının nasıl oluştuğu açıklanmakta ve şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Ay kürenin altındaki dört küre hakkında bilgiler verilmekte ve şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Rub'-ı meskûn hakkında coğrafya âlimlerinin görüşlerine yer verilmekte ve buna göre yedi iklim teorisinden bahsedilmektedir.

* 62b varâğıyla sonlanan bu bölümde müellif; dördüncü iklim ve ona bitişik olan üçüncü ve beşinci iklimde imârâtın daha fazla olduğuna dikkat çekmekte bu iklimlerde yaşayanlar hakkında bazı hükümlerde bulunmaktadır.

Nücûm İlmi Hakkında

62b varâğıyla başlayan bu bölümde;

* Nücûm ilminin nasıl bir ilim olduğu, öğrenilmesinin faydaları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bölümde takvim bilgisi için gerekli olduğu kadarıyla nücûm konularının özetle aktarılacağına işaret edilmektedir.

* Gezegenlerin kırânları, güneş tutulması ve gezegenlerin başka durumları tesiriyle meydana gelebilecek olaylardan bahsedilmektedir.

* Cümel hesâbına göre, birden altmışa kadar olan basit ve bileşik sayılar tablo içerisinde gösterilmektedir.

* Takvimde haftanın yedi gününün rakamlarına karşılık gelen harfler gösterilmektedir.

* Tenvârih cetveline göre Arap tarihi, Rumî tarih, Farsî tarih, Celâlî (Melikşah) tarih hakkında bilgi verilmektedir.

* Tenvârih cetvelinden sonra çizilen yedi eşit cetvelde burçların isimleri, derece ve dakikaları gösterilmektedir.

* Güneş, Ay, Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs, Merkür ve sabit yıldızların bir devrini kaç günde tamamladıkları ve tahminen bir burcu kaç yılda kat ettikleri hakkında sayısal bilgiler verilmektedir.

* Bir günün yirmi dört saate, her saatin de altmış dakikaya ayrıldığı ve takvimde her günün karşısına saat ve dakikaların yazıldığı bildirilmektedir. Ayrıca gündüzlerin uzayıp gecelerin kısalması, gece gündüz eşitliği, eğim saati hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

* Ay ve Güneş'in yörüngelerinin kesişme ve karşı karşıya gelme durumları şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Yıldızların inzârı hakkında; kırân, ictimâ, ihtirâk, tesdîs, terbî, teslîs, mukâbele, istikbâl durumları açıklanmaktadır.

* Yıldızların bakışım durumu hakkında zamânî ve matlaî kavramları açıklanmakta ve şekil üzerinde gösterilmektedir.

* Türk takviminde geçen hayvan isimleri bir rubâî örneğinde gösterilmektedir.

* Takvim ilmi hakkında kullanılan birkaç yöntem cetvel üzerinde gösterilmektedir.

* Takvim ilmiyle alakalı tâlî'-i evtâd, mâyilü'l-evtâd, zâyilü'l-evtâd gibi hususlara açıklık getirilmekte, ayrıca müellife ait olabileceği düşünülen bir şiirde konu manzum bir şekilde aktarılmaktadır.

* Saatlerin seçilmesinde riayet edilmesi gereken birkaç kuraldan bahsedilmektedir.

* Saatlerin seçilmesi açısından Ay hangi burçta ise o burca göre hangi işin yapılması, hangi işin de yapılmaması gerektiğine dair hususlara Tûsî'ye ait bir manzumeyle işaret edilmektedir.

* Kamerî ayların ilk günlerini belirlemek hususunda bir hikâye rivayet edilmektedir.

* 80b varâğıyla sonlanan bu bölümde müellif; Ramazan ve Rumî ayların başının belirlenmesi hakkında İmâm Ca'fer-i Sâdık'tan rivayete bulunmakta ve ayların harflerini göstermektedir.

Hesâb İlmi Hakkında

81a varâğıyla başlayan bu bölümde;

* Hesâb ilminin riyâzî ilimlerin en yücresi olduğu, diğer ilimlere oranla çocuklara öğretilmesinin gerekliliği ve ilm-i ilâhîye ulaştırması bakımından önemi hakkında görüşler bildirilmektedir.

* Sayı basamakları; birler, onlar, yüzler olmak üzere üçe ayrılmakta ve bundan sonraki basamakların ise bu üç basamaktan birinin bine eklenmesiyle sağlandığı ifade edilmektedir.

* Tek sayı ve çift sayı olarak iki sayı çeşidinden bahsedilmektedir.

* Tam sayı, nâkıs sayı, zâyid sayı kavramları açıklanmaktadır.

* Toplama işleminin sayının özelliği olması, çift ve tek sayılar için kolay yoldan toplama, tek sayılar için kolay yoldan toplama gibi işlemler hakkında bilgi verilmektedir.

* Bir sayının ikinci kuvvetiyle çarpımı hakkında bilgi verilmektedir.

* Karenin kenarı, eni, boyu; dikdörtgen, çokgen, cisim, küp, lebnî, perî gibi kavramlara değinilmektedir.

* Çarpma işleminin yolu hakkında açıklama yapılmaktadır.

* Bölme işleminin yolu hakkında açıklama yapılmaktadır.

* Murabbaâta isim yerleştirme ve murabbanın istihraç yolu açıklanmaktadır.

* Vefklerin yapılış usulleri ve çeşitleri hakkında 3x3 (üçlü) murabba, 4x4 (dörtlü) murabba, 5x5 (beşli) murabba, 6x6 (altılı) murabba, 7x7 (yedili) murabba genel olarak değerlendirilmektedir.

* Müellif 88b varagında;bu ilimle ilgili anlatılacak çok şey olduğunu, ancak yeterli bilginin özetle aktarıldığına işaretle, bu bahsi bir beyitle sonlandırmaktadır.

Kıyafet İlmî Hakkında

89a varagıyla başlayan kişinin dış görünüşüyle ilgili kişilik ve ahlâk yapısına dair çıkarımların konu edildiği bu bölümde;

* Müellif bu ilimle ilgili bahsi oluşturma nedenini açıklarken, bu ilmin yüce bir ilim, bu ilmi öğrenecekler arasında sultan ve emirlerin de münasip kişiler olduğundan bahsetmektedir.

* Kişilerin dış görünüşleri ve huyları hakkında; baş, saç, sırt, omuz, göğüs, göbek, beniz, alın, kaş, göz, burun, ağız, dudak, diş, çene, sakal, kulak, boy-pos, ses, gülüş, boyun, karın, baldır, pazu, parmak, avuç, tırnak gibi vücuda ait âzâların şekli ve şemaii bakımından hangi sıfatın delili olduğuna dair çıkarımlarda bulunmaktadır.

* Müellif 94b varağında; kıyafet ilmine göre sûreti güzel olanın iyi huylarının çok olduğundan bu sebeple, yüzü güzel olana bakmak, ak-sinden de sakınmak gerektiğine dikkatle, Sa'dî'den bir beyitle bu bahsi sonlandırmaktadır.

Şiir Sanatı Hakkında

95a varağıyla başlayan bu ilmin öneminden bahseden ilgili bölümde;

* Şiir ilminin ne olduğu, bu fenne ait kaidelerin bilinmesinin gerekliliği hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

* Şiir, nazım, nesir, kâfiye, revî, gibi edebiyat terimlerinin hem lugat hem de ıstılah anlam karşılıkları açıklanmakta, kâfiye ve revî örneklerle izah edilmektedir.

* Ses tekrarına ve benzeşmesine dayalı lafzî sanatlardan; lüzum-ı mâ lâ-yelzem sanatından söz edilmektedir. Seci ve tarsînin hem lugat hem de ıstılahda anlam karşılıkları açıklanmakta, tarsî sanatıyla ilgili bir örnek beyit verilmektedir

* Bir edebiyat terimi olan redifin hem lugat hem de ıstılah anlam karşılığı açıklanmakla ve bu sanatla ilgili bir örnek beyit verilmektedir.

* Beyânla alakalı sanatlardan; hakika, mecaz, teşbih, istiare ve kina-yenin hem lugat hem de ıstılah anlam karşılıkları açıklanmaktadır. Teş-bîhin “müşebbeh”, “müşebbehün bih”, “edât-ı teşbîh” ve “vech-i şebah” olmak üzere dört unsurundan; istiârenin iki çeşidi, istiâretün bi'l kinâ-ye-istiâretü't-tahayyüliyyeden bahsedilmekle birlikte, bu sanatlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir.

* Mânayla ilgili sanatlardan; îhâm, leff ü neşir, müstezâd, mürâât-ı nazîr, tensîku's-sıfât, tecâhül-i ârif, iğrâk, hüsn-i ta'lîl, cem, istifham, suâl ve cevâb, siyâkatü'l-a'dâd sanatlarından bahsedilmekle birlikte bu sanatlarla ilgili beyit örnekleri verilmektedir.

* Tecnîs, “tecnîs-i tâm”, “tecnîs-i nâkıs”, “tecnîs-i zâid”, “tecnîs-i müre-kebb”, “tecnîs-i hat”, “tecnîs-i mutarraf”, “tecnîs-i mükerrer” olmak üzere tecnîs türlerinden bahsedilmekte ve bunlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir. Kalp, “kalb-i kül”, “kalb-i ba'z”, “maklûb-i mücennâh”, “maklûb-i

müstevî” olmak üzere kalbin dört türünden ve iştikâk sanatından bahsedilmekle birlikte bu sanatlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir.

* Kelime tekrarına dayalı sanatlardan; reddü'l-acüz ale's-sadr, aks ve tard u aks sanatlarından bahsedilmekte ve bu sanatlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir.

* Serikât-ı şî'riyye ve müşterek malzemeyi kullanmaya dayalı sanatlardan; iktibas, tazminden bahsedilmekte ve bu sanatlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir.

* Harflerin cinslerine, birleşme ve okunuş şekillerine dayalı sanatlardan; raktâ, gayr-i menkût, hayfa, muvassal, mukatta sanatlarından bahsedilmekte ve bu sanatlarla ilgili örnek beyitler verilmektedir.

* Musammat hakkında bilgi verilmektedir.

* Müellif, 108a varagında kendisine ait olabileceği düşünülen bir ru-bâîyle bu bahsi sonlandırmaktadır.

Muamma İlmi Hakkında

Müellife ait olabileceği düşünülen bir şiirle 108b varagından başlayan bu bölümde;

* Muamma ilminin öğrenilmesinin faydasına dikkatle tarifi yapılarak Şerefeddin Alî-yi Yazdî, Abdurrahman-ı Câmî gibi meşhur kimselerin bu ilimde ün kazanmış olduklarına işaret etmektedir

* Muammaya ait a'mâl-i tahsîlî, a'mâl-i tekmîlî ve amâl-i teshîlî olmak üzere üç amelden bahsedilmektedir.

* A'mâl-i tahsîlî; “tansîs ve tahsîs”, “tesmiyye”, “telmîh”, “terâdûf ve iş-tirâk”, “kinaye”, “tashîf”, “istiâre ve teşbîh”, “amel-i hesâb olmak üzere se-kiz kısımda incelenmektedir.

* A'mâl-i tekmîlî; “telîf”, “iskât”, “kalp olmak üzere üç kısımda incelen-mektedir.

* A'mâl-i teshîlî; “İntikâd”, “tahlîl”, “tebdîl” ve “terkîb” olmak üzere dört kısımda incelenmektedir.

* Müellif, 114a varağında kendisine ait olabileceği düşünülen bir rubâyîyle bu bahsi sonlandırmaktadır. Eserin son bahsi olan bu bölümün sonunda, yazım ve telif tarihi gibi esere ait bilgiler verilmektedir.

Eserin Dili, Üslubu ve İmlâ Özellikleri

Eserin dili, yer yer uzun cümlelerle ağırlaşsa bile, müellifin ilmî kaygıdan uzak sade ve açıklayıcı tarzda kendine has bir üslubu vardır. Zaman zaman müellif kendi görüşlerini âyet ve hadislerle desteklemeye çalışırken, bahisler hakkında Farsça şiirlerle de eserin muhtevasına zenginlik katmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi bu şiirlerin büyük bölümünün İran şiirinin meşhur şairlerine ait olduğu tespit edildi. Tespit edilemeyenlerin bir kısmının ise müellife ait olabileceği düşünülmektedir.

Farsça kaleme alınan esere, Arapça ve Farsça terim ve ıstılahlar hâkimdir. Bazen aynı terim, her iki dildeki karşılığıyla kullanılmaktadır; mâh ve kamer, âfitâb ve şems gibi. Müellif, eserin tasavvuf bahsinde, bazen açık ve izahlı; bazen de remiz ve ima yoluyla aktarımlarda bulunacağına işaretle, eserin dil ve üslubuna dikkat çekmektedir.¹

Muhtevasının çeşitliliği bakımından kanaatimizce oldukça değerli olan bu eseri, dil ve üslup özelliğiyle dönemin nesir üslubuna örnek eserler arasında değerlendirmek mümkündür.

Eserin Farsça metni oluşturulurken bazı noktalarda nüshalardakinden farklı bir imlâ kullanılmıştır. Hem çeviri metnin, hem Farsça metnin imlâsında dikkat edilen bazı hususlar şöyle sıralanabilir:

* Nüshada okunmayan yerler köşeli parantez [] içine alındı.

* Bütün tamlamalar ﺍﻝ , ﺍﻝ ve izafet kesresiyle belirtildi.

* Nüshada, noktasız ya da tek noktalı yazılan پ ve چ gibi harfler üç noktalı olarak yazıldı.

* Okumayı kolaylaştırması için âyetlere, hadislere ve bazı Arapça ibarelere hareke konuldu.

* Yazımı aynı olan kelimelerin ayırt edilebilmesi için az bilinen kelimelere hareke konuldu.

* İsmi -e hâlini gösteren به edatı, isimden ve kişi zamirden ayrı olarak yazıldı.

* Nüshada, serkecsiz yazılan گ harfi serkecli yazıldı.

* İsmi hâlini gösteren ل edatı ayrı yazıldı.

* Zamir, bağlaç ve soru sıfatı olan که ve چه ayrı yazıldı.

* بود gerekli olan durumlarda بُوْد şeklinde harekelendirildi.

* Metinde geçen âyetler, ﴿ 》; hadisler «»; alıntılar, dua cümleleri ve terim kelimeler “ ” içinde gösterildi.

* Metinde ve Türkçe çeviride varak numaraları, /./ işaretleri içerisinde verildi.

* Türkçe tercümede âyetler, hadis ve aktarımlar “ ” işaretleri içerisinde yazıldı.

* Şiir sanatıyla ilgili olan yedinci bâbda, örnek beyit ve mısralar üzerinde söz sanatlarına işaret etmek için koyu punto kullanıldı.

* Yedinci bâbdaki bazı görsel şiirlerin düzenlenmiş hâli, ilgili görsel şiirin altında [] içerisinde verildi.

Eserin Nüshaları

Esere ait iki yazma nüsha tespit edilebildi:

Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya Koleksiyonu, Nr. 4024

Tespit edilen nüshalardan ilki, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu'nda 4024 numarayla kayıtlıdır. 114 varaktan oluşan nüsha güzel bir talikle kaleme alınmıştır. İlgili bâblarının başlıkları, ithaf edildiği sultanın ismi (Ebu'l-Feth Sultan Bâyezîd Han b. Sultan Muhammed Han b. Murad Han) ve kitabın ismi (Riyâzu'l-Kulûb), tanımlar, âyetler, hadisler, farklı renk mürekkeple yazılmıştır. Kapakta, II. Bâyezîd'in el yazısıyla, “Riyâzu'l-Kulûb fi'l-Ulûmi'l-Müteaddide Evvelühe't-Tasavvuf”; II. Bâyezîd'e ait “Bâyezîd b. Muhammed Han, muzaffer daima” yazılı mühür ve II. Mahmud'un vakıf mührü “*Elhamdü lillahi'llezi hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye levlâ en hedânallah* vakf-ı Mahmud Han b. Mustafa Şah el-muzaffer daima” ve vakıf kaydı “*Kad vekafe hâzihî mesihate'l-celilete sultânü'l-a'zam ve'l-hâkânü'l-mu'azzam mâlikü'l-berreyn ve'l-bahreyn hâdimü'l-haremeyni's-şerîfeyn es-sultân ibni's-sultân es-sultânü'l-gâzî Mahmûd*

Hân vakfen sahîhan şer'îyyen lime'n-tâbe'a ve isterşede ve enâbe ve isteb'ade hal-leda'llâhü mülkehü'l-emcede harrerehû el-fakîr Ahmed Şeyh-zâde el-müfettiş bi-evkâfi'l-haremeyni's-şerîfeyn" ve okunamayan bir mühür bulunmaktadır. Ayrıca kapaktaki II. Bâyezîd'e ait mühür nüshanın son sayfasında da vardır.

1b-5b varakları arasında başlıksız ancak mahiyeti itibariyle, mukaddime sayılabilecek bir bölüm; 5b-28b varakları arasında "İlm-i tasavvuf"; 28b-39b varakları arasında "İlm-i mantık"; 39b-62a varakları arasında "İlm-i hey'et"; 62b-80b varakları arasında "İlm-i nücûm"; 81a-88b varakları arasında "İlm-i hesâb"; 89a-94b varakları arasında "İlm-i kıyafet"; 95a-108a varakları arasında "Sanâyi-i Şi'riyye"; 108b-114a varakları arasında "İlm-i muamma" bulunmaktadır. Nüshada ayrıca şekiller ve cetveller de yer almaktadır. Müellif hattı olma ihtimali göz önünde bulundurularak bu nüsha çalışmamızda esas nüsha olarak belirlenmiştir.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, FY, Nr. 406

Nüsha, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Farsça Yazmalar Koleksiyonu'nda 406 numarayla kayıtlıdır. Okunaklı bir rik'ayla kaleme alınan nüsha, 89 varaktan oluşmaktadır. İlgili bâblarının başlıkları, ithaf edildiği sultanın ismi (Ebü'l-Feth Sultan Bâyezîd Han b. Sultan Muhammed Han b. Murad Han) ve kitabın ismi (Riyâzu'l-Ulûm), tanımlar, âyetler, hadisler, farklı renk mürekeble yazılmıştır. 1b varığı eksiktir. 2a-20b varakları arasında "İlm-i tasavvuf"; 21a-30b varakları arasında "İlm-i mantık"; 31a-46b varakları arasında İlm-i hey'et"; 47a-63a varakları arasında "İlm-i nücûm"; 63b-68a varakları arasında "İlm-i kıyafet ve ferâset"; 68b-72a varakları arasında "İlm-i hesâb"; 73a-83b varakları arasında "Sanâyi-i şî'riyye"; 84a-89a varakları arasında "İlm-i muamma" bulunmaktadır.

RİYÂZU'L-KULÛB

ŞÜKRULLÂH-I ŞİRVÂNÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

رياض القلوب

شكر الله شروانى

رحمة الله عليه

RİYÂZU'L-KULÛB

MUKADDİME

[1^b] Akıl süsünü bu vasıtaıyla kemâlât kesbetmeye büyük gayret gösterenler için insanın varlığının zîneti yapan kudreti yüce Hazret-i Vâci-
bü'l-vücûd'a sonsuz ve sayısız hamdolsun. O öyle bir âlimdir ki gönüller-
5 deki sırların rumuzu, onun ezeli ilminin levhasında açık ve aşikârdır. İnce görüş sahipleri daha başlangıçta şaşkınlık ve hayrettedir.

[2^a] Sonsuz salavat cevherleri, nihayetsiz selâm çiçekleri ve gönül ferah-
lığı veren sevinçler saçılınsı;

10 Seçkinlik tahtının şahı, vefâ ülkesinin sultanı
Sıdk ve safânın önderi, emniyet ve aman sermayesi

Kâinata kâfi olan, yol gösteren ulu'l-azm peygamberlerin sonuncusu
İns ü cânın efendisi, cümle müşkülli çözen

Yani, kâinatın efendisi, varlık âleminin kıvanç kaynağı, server-i enbiyâ
15 Hz. Muhammed Mustafa'ya en temiz salâtlar ve en mübarek selâmlar ol-
sun.

O, öylesine büyüktür ki “Kendilerine kitap verdiklerimiz”¹ kemâlât ve
faziletlerinin mecmuudur. Hatta bugüne kadar yaratılmış olan ya da yara-
tılacak olanların sahip olduğu, onun mârifet ve kemâlâtının yanında, [2^b]
20 ummunda bir damla; çölde bir kuyu gibidir. O resuldür ki Kur'ân'ı en fasih
lisanla, insanlara ulaştırdı ve aydın gönüllülerin canına Kur'ân'ın, ruhu bes-
leyen melteminden güzel kokular duyurdu. Onun âl ü ashâbının (Allah
Teâlâ hepsinden razı olsun) temiz ruhlarına sonsuz tahiyat ve selâm olsun.

Hamd ü salavatın zikrini başarıyla eda etmenin mutluluğundan sonra
25 -ki buna da hamd olsun- kemâl ehline mâlum olduğu üzere her ferdin be-
deninde, “ruh” diye adlandırılan hâkim ve tasarruf sahibi şerefli bir cevhe-
rin var olduğu arz levhasına yazılıdır.

1 En'âm, 6/20.

الله وَلِيُّ التَّوْفِيقِ

[مقدمه]

[۳۱] سپاس نامحدود و شمار نامعدود، حضرت واجب الوجودی را جلّت قدرته، که زیور عقل را پیرایه وجود انسان گردانید، تا به وسیله آن در اکتساب کمالات غایت جهد بذل کردند. عیسی که رموز سرائر ضمائر، بر لوح علم قدیمش ظاهر است و باهر، و خرد خرده دان در مبادی به وادی عرفانش هائم است و حایر. ۵
جواهر [۲] صلوات بی نهایت، و زواهر تسلیمات بی انتها و غایت، نثار روح پرفتوح

سلطان اقلیم وفا، شاه سریر اصطفای

سردقتر صدق و صفا، سرمایه امن و امان

کافی الوری هادی سُبُل ختم اولو العزم الرُّسُل

۱۰

مشکل گشای جز و کل، فرمان روای انس و جان

یعنی سید کاینات و مفخر موجودات، سرور انبیا محمد مصطفی «علیه من الصلوات از کاهها و من التحیات انماها باد».

بزرگواری که مجموعه فضایل و کمالات زمره «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ» بل از آن هر که تا غایت به وجود آمده یا خواهد آمد، نسبت با معارف و کمالاتش [۳۲] چون ۱۵
قطره نزد عمان و حلقه در بیابان است، رسولی که قرآن را به افصح لسان به مسمع و مجامع عالمیان رسانید، و از نسیم شمیم روح پرور آن، مشام جان زنده دلان را معطر و مروح گردانید. و درود بی کران، و تحیت بی پایان، بر ارواح طیبه طاهره جماهیر اصحاب و آل او «رضوان الله علیهم» باد.

بعد از استسعاد به توفیق ذکر حمد و صلوة و «الحمد ثم الحمد الله على ذلك» ۲۰
نگاشته لوح عرض می گردد که بر رای اهل کمال پوشیده نیست که بر بدن هر فردی از افراد انسان جوهری شریف که آن را «روح» خوانند موکل است و متصرف.

Şöyle ki: Dünyevî lezzet ve şehvetlerden istifade eden beden, âlem-i süflîye; bütün maksatların maksadı olan Yüce Allah'ın [3^a] sonsuz mârifetinden nasiplenene ruh, âlem-i kudse yönelmektedir. Ve bu mârifet ve terakkî, ilimsiz hâsıl olmaz. Muhakkak ki tetkik ve tahkik erbabı (Allah Teâlâ onlara rahmet etsin), farklı ilim türlerinde sırların ilginç nakışlarını, yenilik kalemiyle zamanın sayfalarına geçirerek değerli tasniflerde bulunmuşlardır. Ortaya konulan fikirler ve görüşler silsilesi, öyle bir mertebeye ulaşmıştır ki ileri görüşlü akıl, onun fevkinde bir mertebe edinmemiş ve hiçbir nazar sahibinin şuurunun ışığı, bu fikir ve görüşlerden daha iyi derecede parlamamıştır. Havas ve avam tabakasına mensup kimseler, bu ilimleri mütalaa etmeye oldukça fazla gayret göstermiş ve bu ilimlerin meseleleri üzerinde tetkik ve tahkikte ihtimam gösterilmesini erdem saymıştır. Devirlerin özü, asırların hulâsası olan bu zamanda ekâbirin mizacı latifleşmiş ve [3^b] yüksek görüşlü zihne sahip büyük kimseler ortaya çıkmıştır, ilimler sayıca çoğalmış ve her bir ilimde sayısız tasnifler yapılmıştır. Velâkin; “Ömür kısa, gayret gösterenler de bu ilimlere oranla azdır.”

Bu sadık köle Şükrullâh-ı Şirvânî de dinî konular üzerinde mütalaa etmekten vakit buldukça farklı ilim dallarıyla ilgilenmiş ve yenilik kalemiyle birçok latife ve nükteli yazıya geçirerek birçok ilmi içeren faydalı bir muhtasar eseri her ilim için ne bıkınlık verecek kadar itnâplı ne de karışıklığa meydan verecek kadar icazlı olarak yeterince kısa yazmayı tasarladı. Bu risâlenin bezemecisi, bu düşünceli gerçekleştirebilmek için birkaç gününü bu risâlenin takrir ve yazımına ayırdı ve layıkıyla, derli toplu bir telif ortaya çıkmış oldu.

25 Mesnevi

[4^a] Bir okyanus gibi incilerle dolu bir kitap hazırla
Yıldızlarla dolu bir gökyüzü gibi mânalarla dolu olsun

Harfleri, anlamına anahtar
Satırları, güzelliklerini açıklar

30 Zâhit huylu âriflerin can yoldaşı
Farsça konuşan kâmillerin arkadaşı

چنانچه بدن از شهوات و لذات محظوظ می گردد و روی به عالم سفلی دارد، و روح از معرفت حضرت عزّت جلّ جلاله که [۳] غایت همه غایات است بهره مند می گردد و روی به عالم قدس دارد، و این معرفت و ترقی بی دانش حاصل نمی شود، لاجرم اصحاب تحقیق و ارباب تدقیق، «رحمهم الله»، در انواع علوم به خامه بدایع نگار غرایب اسرار بر صفایح روزگار نگاشته تصانیف عالیّه کرده اند، و به تلاحق افکار و ترادف انظار به مرتبه ای رسیده که عقل دوراندیش مرتبه ای فوق آن نمی یابد و پرتو شعور هیچ صاحب نظر بر بهتر از آن نمی تابد. جمیع اصناف انام از خواص و عوام اهتمام تمام به مطالعه این علوم دارند، و دقت نظر در مسایل این فنون از فضایل می شمارند. چون درین روزگار که زبده دهور و خلاصه قرون است، مزاج اکابر لطیف شده و بزرگان صاحب [۳۳] ذهن بلندرای پیدا گشته، فنون به غایت بسیار و تصانیف در هر فن بی شمار؛ مع هذا، «عمر قاصر، و همم از آن اقصر».

چون این بنده جانی، شکر الله شروانی گاهی که از مطالعه علوم دینی باز می پرداخت، و در عرصه فنون متفرقه نرد هوس می باخت، بسی نکت و لطایف رقم زده خامه اختراع می ساخت، و در خاطر می گذشت که مختصری مفید مشتمل بر فنون کثیره به نوعی که وافی و کافی باشد در هر فن بر وجه اختصار نویسد، نه در اطناب به مثابه ای که به املال انجامد، و نه در ایجاز به مرتبه ای که به اخلال پیوندد، نقش بند خیال را چند روزی به تقریر این مقاله و تحریر این رساله گماشت. تألیفی به ترتیب لایق منتظم و منخرط گشت.

مثنوی

[۴] کتابی نه محیطی پر ز گوهر

زمعنی چون سپهر پر ز اختر

معانی را حروفش گشته مفتاح

بدایع را سطورش کرده ایضاح

انیس عارفانِ پارسا خوی

جلیس کاملانِ پارسی گوی

Bu sadık bende, gün geçtikçe artan ikbali için dua ederek ve mübarek sıfatlarla bezeyerek bu kitabı göğsüne benzer sarayı için yüce hazretlerine, devrin sultanlarının sultanı, zamanının kayser ve kisralarının efendisi, emn ü emân sahibi, hayır ve ihsanların yayıcısı, kâfirlerin katili, facirleri ortadan kaldıran, düşman saflarını bozguna uğratan gazi; Türk ve Arap'a ferman buyuran; [4^b] mertebesi Süleyman, mülkü Dârâ, azmi İskender, meclisi Hüsrev gibi olan; Allah'ın yeryüzündeki gölgesi,¹ din, dünya, saadet ve devlet kılıcı; Murad Han oğlu Sultan Muhammed Han oğlu, sultan bin sultan bin sultan Ebu'l-Feth Bâyezîd Han'a (yüce Allah onun mülkünü, saltanatını ve hilâfetini daim kılsın) hediye etti. O, öyle bir padişah'tır ki güzel şiirler söyleyen şair onu övmeye kalksa, onun iyi huyları ve menkıbeleri hakkında şiir söylese, ince görüşlü akıl şaşırır; yakîn sahibi dimağ dehşete düşer. Zülcelâl Hazretleri'nin sonsuz kereminden umulur ki "Riyâzu'l-Kulûb" olarak adlandırılan ve her bâbı ayrı bir ilim hakkında olmak üzere sekiz bâb şeklinde tertip edilen bu muhtasar kitap, Bâyezîd Hân'ın kimya gibi etkili bakışıyla şereflenip kabul görsün, Hak [5^a] Sübhânehu ve Teâlâ, kendi zâtının kemâlâtıyla süslediği onun melek sıfat zâtını, kendi ismet dairesinde yer sahibi etsin. "Allah'ım, onun gölgesini insanların başlarının üstüne düşür." Muhammed aleyhisselâm ve onun azamet sahibi evlatları ve cömert ashabı hakkı için bu risâleyi tenkit edenlerden ve okuyanlardan beklenen şudur: Gönüllerine sinmeyen ve zihinlerine ters düşen bir yanlışlık fark ettiklerinde, ayrıntılı inceleme ve tefekkürün ardından, bu yanlışlığı rızâ gözüyle düzeltsinler.

Bu yolla onların kemâline bir noksan gelmez, ancak;
Bizim devrimiz şeref kazanır muhakkak

Bu risâleyi, ben fakirden bir hediye olsun diye yazdım. "Hediyenin değeri, hediyeyi verenin gücündedir."

1 Şu hadise telmihle, "السلطان ظل الله في الارض" "Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir" İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs ammeştehere mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, (Suriye: Mektebetu'l-İlmî'l-hadis, 2001), c. II, s. 519.

موشح به القابِ همایون و دعای دولتِ روزافزون و آن را تحفهٔ بارگاهِ گردونِ اشتباه، عالی حضرت، سلطانِ سلاطینِ زمان، مالکِ رقابِ قیصره و اکاسرهٔ دوران، باسطِ الامن و الامان، ناشرِ الخیر و الاحسان، قاتلِ الکفره، قانعِ الفجره، شهنشاهِ صفِ شکنِ غازی، فرمانِ فرمایِ تُرک و تازی، [۴۳] سلیمان مرتبت، دارا منزلت، سکندر عزم، خسرو بزم، ظلّ الله فی الارضین سیف الدّولة و السعادة و الدنيا والدّین، السلطان بن السلطان ابو الفتح بایزید خان بن سلطان محمد خان بن مراد خان، «خَلَدَ اللهُ فِي بَسِيطِ الْأَرْضِ مُلْكُهُ وَ سُلْطَنَتُهُ وَ خِلَافَتُهُ» ساخت.

پادشاهی که اگر ناطقهٔ خوش سرای در بیانِ ثنای او در آید، محامد و مناقبِ او بسراید، خرد خرده بین بیهوش و عقلِ صاحبِ یقین مدهوش گردد. امید از کرم نامتناهی حضرتِ ذوالجلال جَلَّتْ أَلَاؤُهُ و عظمتِ نعماوهِ آنکه چون این مختصر که مسما است به «ریاض القلوب» و مَبُوب است به هشت باب و هر بابی در علمی، به نظرِ کیمیا اثرِ او مشرّف گردد، به زیورِ قبولِ موسوم شود. حق سبحانه و تعالی [۵] ذاتِ ملکِ صفاتِ او را که متحلّی به کمالاتِ ذاتی خود گردانیده است در حَیْزِ عصمتِ خود دارد، «اللَّهُمَّ أَسْبَغْ ظِلَّهُ عَلَى مَفَارِقِ الْأَنَامِ» به حقِ محمّد علیه السّلام، و اولاده العظام و اصحابه الکرام مأمول و مسئول از مبصّرانِ آن است که اگر در خاطرِ نقاد، و ذهنِ وقادشان صورتی سهو نماید بعد از تأمل و تفکر و نظر به بصرِ رضا آن را اصلاح فرمایند.

کزین طریق نیابد کمالشان نقصان

ولی یقین شرفِ روزگارِ ما باشد

سببِ اختصارِ این رساله آن است که تُحْفَةُ الْفَقِيرِ حَقِیرٌ، إِنَّ الْهَدَايَا عَلَى مِقْدَارِ مُهْدِيهَا.

Bâbların Fihristi

Birinci Bâb: Tasavvuf İlmi Hakkında

İkinci Bâb: Mantık İlmi Hakkında

[5^b]Üçüncü Bâb: Hey'et İlmi Hakkında

5 Dördüncü Bâb: Nücûm İlmi Hakkında

Beşinci Bâb: Hesâb İlmi Hakkında

Altıncı Bâb: Kıyafet İlmi Hakkında

Yedinci Bâb: Şiir İlmi Hakkında

Sekizinci Bâb: Muamma İlmi Hakkında

10 “Başarım ancak Allah’ın yardımı ile dir. Ben sadece O’na tevekkül ettim
ve sadece O’na yöneliyorum.”¹

1 Hûd, 11/88.

فهرست ابواب

بابِ اول، در علمِ تصوف

بابِ دوم، در علمِ منطق

[۵ب] بابِ سوم، در علمِ هیأت

بابِ چهارم، در علمِ نجوم ۵

بابِ پنجم، در علمِ حساب

بابِ ششم، در علمِ قیافت

بابِ هفتم، در علمِ شعر

بابِ هشتم، در علمِ معما

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾ ۱۰

BİRİNCİ BÂB İLM-İ TASAVVUF HAKKINDA

Ey yaratılış bahçesinin meyvesi

Ey basiret ehlinin gözü ve ışığı¹

“Allah (cc) senin basiretini nûrlandırсын, tahtını yüceltsin.” Bil ki kazançların en kârlısı ve arzuların kurtuluşa erdireni; insanî gücün ve nefsanî kudretin yettiğince Hz. Vâcibü'l-vücûd'un mârifetidir. Bu mârifeti kazanma, [6^a] kalbî tasfiye, nefsî tezkiye ve ruhî arınma olmaksızın mümkün olmaz. O hâlde mutluluğun kaynağı, bilgilerin en değerlisi ve ilim türlerinin en yücesi bu mârifettir. Ve bu yüce sermayeyi elde etmek dışında, başka bir şeye sarf edilen ömür, boşa geçmiştir.

Şiir

Sana kavuşmak için değilse gözlerin uykusuzluğu, boşuna

Ve o gözlerin ağlaması senin yokluğundan değilse boşuna²

İnsanın yaradılış amacı, işte bu mârifettir. Bu mârifet, ayânî ve beyânî olmak üzere iki türlüdür:

Ayânî mârifet; kalbin tasfiyesi ve nefsin tezkiyesiyle, cismanî uğraşlardan kopmak ve şeytanî uğraşlardan soyutlanmakla ulaşılan mârifettir.

Beyânî mârifet; bilinmeyen şeyler hakkında hükme varmak için bilinenlerin tertip edilmesidir. Beyânî mârifetle ilgili, Kelâm-ı Mecîd'de, çokça âyet vardır. [6^b] “Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”³ âyetinde ve diğer âyetlerde olduğu gibi. Bu bahis, ikinci bâbda ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Ayânî ve beyânî mârifete örnek olması bakımından, nakkaşlık sanatıyla ilgili iddiaya tutuşan Rumlu ve Çinli nakkaş ustalarının hikâyesinden rivayetle:

“Nakkaşlardan her biri, kendi duvarıyla meşgul idi ve aralarına bir perde çekiliydi. Çinli üstat, duvara resimler çiziyordu; Rumlu üstat da duvarı cilalıyordu. En sonunda aradaki perde kalktığına, Çinli üstadın duvarındaki her nakış, Rumlu üstadın duvarındaki nakışla aynı göründü.”⁴

1 İkinci mısra, Sa'dî-i Şîrâzî'nin öğüt ve ahlak konulu mesnevisinden tanzim edilmiştir. Bkz. Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, Haz. Muhammed-i Sadrî, 3. bs., Tahran, Neşr-i Nâmek, 1384hş., s. 846.

2 Bu beyit için bkz. Ebû'l-Fazl Reşidüddin el Meybüdi, *Keşfü'l-Esrâr ve 'Uddetü'l-Ebrâr*, c. 10, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1331hş., C. I, s. 624.

3 Rûm, 30/21.

4 Hikâye için bkz. Mevlânâ Cellâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Manevî*, Haz. Ahmed Fethî, Tahran, İntişârât-ı Gencine, 1380hş., s. 160.

باب اول در علم تصوف

ای میوه باغ آفرینش

ای چشم و چراغ اهل بینش

«نور الله بصیرتک، و رفع سریرتک»، بدان که اربح مکاسب و انجح مطالب
معرفت حضرت واجب الوجود است به حسب طاقّت انسانی و وفای استطاعت
نفسانی؛ و این معرفت [۱۶] بی تصفیّه دل و تزکیّه نفس و تحلیّه روح میسر نیست.
پس منبع سعادت و انقیاس معارف و اشرف اصناف علوم این معرفت است، و صرف
عمر جز در تحصیل این کریم بضاعت اطالت و اضاعت است.

شعر:

سَهْرُ الْعَيْنِ لِعَيْنٍ غَيْرِ وَضَلِكُ بَاطِلٌ

و بُكَاءُ هُنَّ لِعَيْنٍ فَقَدْ ضَايَعٌ

و غرض از خلق انسان همین معرفت است و این معرفت دو گونه است: عیانی
و بیانی.

عیانی، به تصفیّه قلب و تزکیّه نفس با انقطاع از شواغل جسمانی و تجرّد از عوایق
شیطانی حاصل می شود.

و بیانی، به ترتیب معلومات برای استنباط مجهولات. و ذکر این طایفه در کلام
مجید بسیار است. مانند آیت کریمه: [۳۶] «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» و
غیرها. و این طریقه در باب دوم مشروحا بیاید. مثال این دو طایفه همان حکایت
استاد رومی و چینی است که در صنعت نقاشی دعوی کردند هر يك به دیواری
مشغول شدند و پرده ای در میان آویختند، استاد چینی تنقیش و استاد رومی تصفیّه
و تصقیل می کرد. آخر چون پرده از میان برداشتند هر نقش که در دیوار استاد چینی
بود در دیوار استاد رومی همان نقش می نمود.

Ey yüzü bizim ezeli arzumuz olan sen
Gönlümüzde yok bir şey gayrı senin sevginden

Ah cilasıyla cilaladık ki gönlümüzü
Görünsün yüzünün aksi kalbimizde¹

- 5 [7^a] Ey kâinat denizinin incisi ve varlık madenin cevheri! “Allah (cc) seni güçlendirsin, saadetli kılın.” Bil ki tasavvuf; kalbin temizlenmesi ve nefsin arınmasıyla saflık kazanmaktır. Mutasavvıf da kalbini temizleyendir. Bu ilmin erbabı olan kimseler, âlemde Allah’ın nûrunun ışığından var olup temeyyüz ve taayyün ve de diğer şeylerden münezzehe olan vahdet hakikatinden bah-
10 sederler. Yaradılış mükemmelliğinin yolunu katedenlerden, bilgi ve basiret cevherini arayanlardan her biri, vahdet hakikatini, kendine göre bir ibare ve işaretlerle göstermiş; onu kendi parlak encamını bir tasvirle açıklayarak kendi istidadı değerinde bir değer ortaya koymuştur. Bu fakir de Allah’ın yardımı ve zamanın buna elverişli olmasıyla irfan ehlinin önde gelenlerinden bazılarına
15 hizmet etme şerefine nail olup bir şeyler elde ettiğinden bu elde ettiklerinden bir tutam, akıl sahiplerinin mütalaasına ulaştırmayı tasarladı.

[7^b] Sümbülde otlayınca Tatar ahusu
Rüzgâr getirir pazara onun misk kokusunu²

- 20 Vehhab’ın ihsanından bulursam inâyeti
Bu bölümde açıklayacağım tevhidi

Ki benden sonra kalsın zamana
Benden yadigâr olsun cihana

- Şeyh-i Ekber, *Fütûhât* ve diğer kitaplarında, bu ilmin faziletine dair, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî gibi (Allah Teâlâ onlara rahmet etsin) bü-
25 yüklerden nakleder. “Kim bizim yolumuza inanır ve bizim taifemizi severse, Allah (cc) katında duası kabul edilenlerden olur”; “Akıllı olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.”³ âyeti yeterlidir. Çünkü [8^a] her heveslinin eli, mânânın idrak eteğine uzanamasın diye, mânâyı latif işaretler ve gizli remizler yoluyla eda etmek tasavvuf erbabının kaidesidir.

1 Bu rubâî için bkz. Fahrreddin-i Irâkî, *Külliyât-ı Şeyh Fahrreddin İbrâhîm-i Hemedânî Mütehallas be el-İrâkî*, Haz. Sâid-i Nefîsî, 4. bs., Tahran, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâî, 1335hş., s. 306.

2 Bu beyit, Hüsrev ve Şîrin mesnevisinde geçmektedir. Bkz. Nizâmî-i Gencevî, *Külliyât-ı Hamse-i Nizâmî*, Haz. Şibli Nu’mânî, 3. bs., Tahran, İntişârât-ı Câvidân, 1374hş., s. 334.

3 Kâf, 50/37.

[رباعی]

ای روی تو آرزوی دیرینه ما
جز مهر تو نیست در دل و سینه ما

از صیقل آه می زدایم درون
تا عکس رخت فتد در آینه ما

۵

[۷] بدان ای دُرِ دریای کاینات و گوهرِ کانِ ممکنات! «أَيُّدَكَ اللَّهُ وَ أَشْعَدَكَ» که تصوف، اکتسابِ صفا است و صوفی، مصفی جامِ گیتی نما. و اربابِ این فن از حقیقتِ واحده بحث می کنند که منزّه باشد از تعین و تمیّز و سایر چیزها که در عالم هست از پرتو نور او است. پویندگانِ شاه راهِ کمال آفرینش و جویندگانِ گوهرِ دانش و بینش هر یک، آن را به عبارتی و اشارتی نشان داده اند، و از انجامِ روشنِ خویش تمثالی باز نموده، و از نقدِ استعدادِ خود عیاری گذاشته. چون این فقیر شرف خدمتِ بعضی از اکابرِ اهلِ عرفان دریافته بود به توفیقِ ملکِ منان و مساعدتِ زمان چیزی چند اکتساب نموده در خاطر آمد شمه ای از آن به مطالعه هوشمندان رساند.

۱۰

[۳۷] چو در سنبُل چرد آهویی تاتار

نسیمش بویِ مشکِ آرد به بازار

۱۵

گر یابم امان از فضلِ وهاب

کنم توحید را روشن درین باب

که بعد از من بماند روزگاری

جهان را باشد از من یادگاری

۲۰

و در فضیلتِ این علم شیخِ اکبر در فتوحات و غیره نقل می کند از مشایخ کبار همچو جنیدِ بغدادی و بایزیدِ بسطامی «رحمهم الله»، «إِنَّ مَنْ اعْتَقَدَ طَرِيقَتَنَا وَ أَحَبَّ طَائِفَتَنَا كَانَ مُسْتَجَابُ الدَّعْوَةِ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى» و هذا كاف «لَمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ» چون عادتِ اربابِ [۸] تصوف آن است که معانی را به طریقِ رمزِ خفی و اشارتِ لطیف ادا کنند تا دستِ هر بوالهوس به دامنِ ادراکِ آن نرسد.

۲۵

Ey Sa'dî, bu söz gönül ehli için mesajdır
Bilmez sözün mânasını her işiten¹

Her ne kadar söyleyeceklerimin çoğunu, şerh ve izahlarla nakledeceksem de bazı sözlere remiz ve ima yoluyla izah getireceğim.

5 İmâm-ı Hümâm Hücetü'l-İslâm, Şeyh Ahmed-i Gazzâlî (Allah Teâlâ ona rahmet etsin) buyurmuşlardır ki: “Kalp ilminin ve nefis tezkiyesinin öğrenilmesi farz-ı ayndır”

İmam'ın dışındakiler de şöyle buyurmuşlardır: “Mümin kişi, kalp hastalığının ilacını ve nefsinin tezkiyesini tasavvufтан başka bir ilimde bulamazsa, bu ilimle uğraşmak ona vacip olur”.

15 [8^b] Allah (cc) katında, kudsî nefisler ile kuvvetlendirilmiş ve kalpleri hastalıktan kurtulmuş bazı kimseler vardır. Onlar için “Nefse ve onun düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusu ve takvâyı ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir.” ve “Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”² âyetlerinin hükmü bu kişilere kâfidir.

Asfiyâ, bir an bile nefsi tezkiyeden ve kalbi tasfiyeden geri durmamış; bu tezkiye ve tasfiyeyle, Hakk'ın zâtına mahsus isim ve sıfatların tecellisinin süslerine ve feyizlerin güzelliklerine layık olmuştur. Bu görüş doğrultusunda, bir ermiş şöyle der:

20 Gönlnü ne kadar saflaştırırsan

Hakk'ın nûru gönölde o kadar tecelli eder³

“Senin en zararlı düşmanın içindeki nefsidir”⁴ hükmüne göre, nefis, insanın en büyük düşmanıdır ve insanın düşmanı hiçbir zaman insanın iyiliğini istemez. “Nefsine muhalefet et” hükmüne göre, nefse muhalefet etmek gerekir. “Küçük cihattan büyük cihada döndük”⁵ hadisinin hükmüne göre, nefse muhalefet etmek büyük cihadın ta kendisidir. Tasavvuf büyükleri, itminana kavuşmuş olsalar bile, [9^a] nefsin hile ve tuzaklarından asla gafil olmamışlardır. Zira nefsin hilelerinin sonu ve tuzaklarının nihyeti yoktur. İrfan vadisinin savaşçıları, nefsi, emmarelik sıfatından arındırıp mutmainnelik mertebesine ulaştırmak için ne kadar mihnet ve meşakkat çekmek gerektiğinin idrakindedirler. Zira mârifetin kemâli çekilen mihnet ve meşakkattir.

1 Bu beyit Sa'dî'nin gazelinde geçmektedir. Bkz. Sa'dî-i Şîrâzî, *age.*, s. 455.

2 Şems, 91/9-10.

3 Bu beyit Senâî'nin *Hadikatü'l-Hakika* adlı mesnevisinde geçmektedir. Bkz. Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-Hakika vü Şerî'atü'l-Tarika*, Haz. Müderris Razavî, Tahran, Çaphâne-yi Sipîhr, 1374hş., s. 69.

4 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs ammeştehere min'e'l-Ebâdîsî alâ Elsinetî'n-Nâs*, c. I, s. 128.

5 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs ammeştehere min'e'l-Ebâdîsî alâ Elsinetî'n-Nâs*, c. I, s. 424-425.

پیام اهل دلست این سخن که سعدی گفت
نه هر که گوش کند معنی سخن داند

اگرچه اکثر سخنان را به زیورِ بسط و هویدا آراسته بیان خواهم نمود، بعضی را
نیز به طریقِ رمز و ایما خواهم گفت.

۵ امامِ همام حجة الاسلام شیخ احمد غزالی «رحمة الله علیه» فرموده که علمِ قلب
و تزکیه نفس فرضِ عین است.

غیر امام فرموده اند که اگر کسی علاجِ امراضِ قلب و تزکیه نفس به غیرِ این علم
نمی تواند کردن بر او واجب است.

و بعضی کسان باشند که من عند الله به نفوسِ قدسیه مؤید باشند و قلوبِ ایشان
۱۰ سالم باشد از امراض. [۲۸] و ایشان را همان کافی باشد به حکم ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا
وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾

اصفیا يك لحظه از تزکیه نفس و تصفیة دل نمی آرامند، و به آن تصفیة و تزکیه
قابلِ عرایس تجلیات و نفایس وارداتِ ذاتِ اسما و صفات می کردند. چنانکه
فرموده عزیز است.

۱۵ هر چه روی دلت مصفاتر
زو تجلی ترا مهیاتر

و به حکم «أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ» نفس دشمنترین دشمنان است
و دشمنِ کس به کس هرگز نیکی نخواهد. و به حکم «خالف نفسك» با او مخالفت
می باید کرد و مخالفت کردن با او به حکم حدیث «رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى
۲۰ الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ» عینِ جهادِ اکبر است. و بزرگان از کمینِ او هرگز غافل و ذاهل [۹]
نبوده اند، اگرچه به مرتبه اطمینان رسیده باشد، زیرا که مکاید او را نهایت و مکرهای او
را غایت نیست. سرهنگان به وادی عرفان دانند که تا نفس را از صفتِ امارگی به مرتبه
مطمئننگی رسانیدن چه مشقت می باید کشید، زیرا که کمالِ معرفت در این مندرج است.

Aşk çölünü kat etmenin kolay olduğunu söyleme
Çünkü her bir kum tanesi bela dağdır o çölde¹

Hatemül-evliyâ, emîrül-mü'minîn Ali bin Ebû Tâlib (Allah Teâlâ varlığını şerefli kılsın) şöyle buyurmuşlardır: “Nefsini bilen Rabbini bilir.”² Yani, nef-
5 sini tanıyamazsan terbiye de edemezsin. Nefsini layıkıyla terbiye edemezsen, Hakk’ın mârifetinin sebebi olan onu hakkıyla idrake ulaşamazsın. Hadis-i şerif-
te bu husus, şu şekildedir: “Nefsini en iyi bileniniz, Rabbini en iyi bileninizdir.”

[9^b] Hükemâ, şöyle ifade etmiştir: “Nefsini tanımayan kişi yaratıcısını tanımaktan âciz kalmaya müstehaktır”³ Yani her ne kadar kişi nisbeten ken-
10 dine yakın olan şeyi bilmekte hataya düşerse de kendine nisbeten uzak olan şeydeki kusurundan evlâ ve elzemdir.

Ey gönül! Aşk yolunda candan geç ki
Aşk âleminde bir yol bulasın

Hükema ifadesiyle; saf bir cevher olan nefsin bedenle olan taalluku âş-
15 ığın maşukla kemâlât ve lezzetleri elde etmesindeki taalluku gibidir. Kelâm-
cılarının ifadesiyle; “hiçbir uzuv nefisten hâlî olmamakla birlikte, nefis her
uzuvda tek başına harekete geçmez. Nefsin ilk taalluku hayvanî ruhlardır.
Ve nefis, gıda maddelerinin en güzellerinden hâsıl olmuş latif bir cisimdir.
Bu latif cismin menşei, kalbin sol tarafıdır. Buradan, damarlar vasıtasıyla
20 vücuttaki tüm uzuvlara dağılır.”

[10^a] Tarikat erbabı, bu hususu şu şekilde açıklar; “Nefis, menşei kalp olan
buhar gibi latif bir cisimdir. Ve tıpkı sütteki yağ gibi, bedenle kuşatılmıştır.
Mukaddes ruhun taalluku bu ruhlardır. Ve bu taalluk vasıtasıyla, ruhun feyzi,
bedenin derinliklerine ve tüm uzuvlarına ulaşır. Harekete geçiren, idrak eden,
25 düşünen ve tedbirli davranan bu ruhtur. Mukaddes ruhun hayvanî ruhla olan
taallukunun şiddeti, sözle ifade edilmez bir derecededir. “Nefsini bilen Allah’ı
bilir” hazinesinin anahtarı, buradan elde edilebilir.

1 Bu beyitin Hüseyin Baykara’nın oğlu Feriddün-i Hüseyin Mirzâ’ya ait olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. Abdülhâkîm Şer’i Cüzcânî, “Nakş-i Şâ’irân ve Şâhân-ı Türktebâr der Tekâmül-i Zebân ve Şîr-i Fârsî”, <http://www.ariaye.com/dari7/farhangi/sharaey.html> (Çevrimiçi) 29 Aralık 2017.

2 Aclûnî, *Keşfü’l-Haflâ ve Muzîlul-İlbâs ammêşehere minel-Ehâdisi alâ Elsineti’n-Nâs*, c. II, s. 309; Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, haz. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), c. 8, s. 108.

3 Bu sözün, Aristoteles’e ait olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. Sadreddin Muhammed b. İbrahim-i Şîrâzî, *el-Mebde’ ve’l-Meâd* (Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1354), s. 6.

مگو که قطع بیابانِ عشق آسانست
که کوههای بلا ریگِ آن بیابانست

خاتم الاولیا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب «کرم الله وجهه» فرموده: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» یعنی تا نفس را شناسی تربیت نتوانی کرد، و تا تربیتِ نفس به کمال نرسانی شناختِ حقیقی او که موجبِ معرفتِ حضرتِ حق است، حاصل نیاید. و در اخبار آمده است که «أَعْرِفْكُمْ بِنَفْسِكُمْ أَعْرِفْكُمْ بِرَبِّكُمْ»

حکما فرموده اند: [۲۹] «إِنَّ مَنْ عَجَزَ عَنْ مَعْرِفَةِ نَفْسِهِ فَأَخْلَقَ أَنْ يَعْجَزَ عَنْ مَعْرِفَةِ خَالِقِهِ.» یعنی چون شخص از معرفتِ خود که اقربِ اشیا است بالنسبة الیه قاصر آید قصور او از معرفتِ آنکه ابعَدِ اشیا است، بالنسبة الیه اولی و الزم باشد.

۱۰ دلا از جان گذر کن در ره عشق
که تا یابی گذر بر عالم عشق

حکما گویند: «نفس جوهری است مجرد، متعلق است به بدن مانند تعلّق عاشق به معشوق از جهتِ تحصیلِ کمالات و استیفاء لذات».

متکلمین گویند که «نفس در هیچ عضو حال نیست با وجودِ آنکه هیچ عضو از او خالی نیست، و اول تعلّق او با روح حیوانی است، و آن جسمی است لطیف از الطف اجزاء اغذیه حاصل شده. و منبع او جانبِ چپ از دل است، و از آنجا به طریق آورده و شرابین به همه اعضا می رسد».

۲۰ اربابِ طریقت [۱۰] گویند که «نفس عبارت از بخارِ لطیف است که منشاء آن دل است، و محیط است به جمیع بدن همچو روغن در شیر. و روحِ قدس را تعلّق بدین روح است و به واسطه این تعلّق، فیض او به جمیع اجزا و اعماق بدن می رسد. محرّک و مدرك و مفكر و مدبّر او است. شدّت تعلّق این روحِ قدس با روح حیوانی نه مثابه ای است که در تقریر گنجد». مفتاحِ خزینة «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» از اینجا به دست می توان آورد.

Bilmek gerekir ki Hz. Âdem'in nefsinde, âdemoğullarına ait nefislerin zerreleri mevcuttu. O zerrelere, Allah'ın lutfuyla birer birer babaların sulbünden, yetişmesi için annelerin rahimlerine vasıl olurlar. Buluş çağına erdiklerinde dinî yükümlülüklerin altına girmiş sayılırlar. [10^b] Çünkü beden ve nefis kemâle eremedikçe îmânın madenî, aklın mahallî ve Sübhân olan Allah'ın nazargâhı olan kalp, îmân ve akıl nûruna mazhar olmaz.

Bil ki insanın ruh ve beden izdivacından biri kalp diğeri nefis olan iki çocuk hâsıl olmuştur.

Kalp; babaya benzeyen bir erkek çocuktur. Ruh, ruhanî sıfatlarla nitelenen lezzetlerle beraber ulvî âleme yönelmiştir. Nefis, anneye benzeyen bir kız çocuğudur. Zelil beden, yerilen sıfatlarla nitelenen lezzetlerle beraber süflî âleme yönelmiştir. Nefis, ruh ve bedenden doğduğu için ruhaniyet ve bekâdan izler taşır. Birbiriyle kardeş olan iki sıfattan birincisi, “hevâ”; ikincisi, “gazab”dır.

Aldığı özellikler bakımından anneye benzeyen “hevâ”, süflî uğraşlara meyil gösterir. Bu, su ve toprağın özelliğidir.

Ve “gazab”, yükselmeye ve böbürlenmeye meyillidir. Ve bu da ateş ve rüzgâra ait bir sıfattır.

[11^a] Bu iki sıfat, azap ve azar sermayesi olduğu gibi aynı zamanda bizzat kurtuluş ve selâmet sebebidir. Geçim temini ve kemâl derecesine vasıl olmak için de bu iki sıfat gereklidir. Bu dünyada varlığı kalıcı olsun diye, hevâ sıfatıyla menfaatleri cezbetmek ve gazab sıfatıyla zararları defetmek için nefsin bu iki sıfatı sürekli birlikte çalışır. Bu iki sıfatın itidalli olması, kemâl sermayesini oluşturur. Aksi hâlde bu iki sıfatın itidalsizliğinden zelillik doğar.

25 **Hevâ ve Gazabın İtidali, Galebesi, Noksanlıkları Hakkında:**

Dokuz kısma ayrılır.

Birincisi, hevânın itidalli olması: Bu, ihtiyaç ve zaruret ölçüsünde, menfaatleri kendine çekmektir.

İkincisi, galebe arzusuyla, hevânın itidalsiz olması: Bu durum, genellikle dört ayaklı hayvanlarda olur. Hevâ galip gelirse, çeşitli hastalıklar ortaya çıkar. Eğer ömür isterse, emel ortaya çıkar. Eğer ihtiyaç vaktinden önce talep ederse, hırs ortaya çıkar. [11^b] Eğer, değeri az şeylere meyli varsa, hasislik

بباید دانست که در نفسِ آدم ذراتِ نفوسِ اولادِ او تعبیه بود. آن ذرات به فضلِ خداوندی یگان یگان از اصلاّبِ آبا به ارحامِ امّهات می روند تا در رحم پرورش می یابند. پس از آن به وجود می آیند تا به حدِ بلاغت می رسند. آنگاه شایسته تحملِ تکالیفِ شرع می شوند. زیرا که [۲۱۰] تا قالب و نفس به کمال نرسند، دل که محلِ عقل و معدنِ ایمان است، و نظرگاهِ حضرتِ سبحان است قابلِ فیض و مظهرِ نورِ عقل و ایمان نشود.

بدان که از ازدواجِ روح و قالبِ انسان دو فرزند حاصل آمد. یکی دل و دیگر نفس. دل پسری است مانند به پدر. روح با لذاتِ متّصف است به صفاتِ روحانی و متوجه به عالمِ علوی. نفس دختری است شبه به مادر. قالبِ خاکی با لذاتِ متّصف است به صفاتِ ذمیمه، و روی به عالمِ سفلی دارد. و چون نفس زاده روح و قالب است در وی از بقا و روحانیت اثری هست و او را دو صفت است مادرزاد، یکی را هوا و دوم را غضب گویند، و از مادر عناصر اخذ کرده. هوا مایل است به سفل، و آن خاصیتِ آب و تراب است. و غضب مایل است به ترقّع و تغلب، و آن صفتِ باد و آتش است.

اگرچه سرمایه عقاب و عتاب [۱۱] این دو صفت است سببِ فلاح و نجات نیز همین دو صفت است که جهتِ امورِ معاش و کسبِ کمال. همیشه در کارند تا به صفتِ هوا نفس جذبِ منافع می کند و به صفتِ غضب دفعِ مضرات می کند تا در عالم کون و فساد وجود او باقی می ماند. اگر این دو صفت به حدِ اعتدال روند سرمایه کمال گردند و الا سببِ خذلان شوند.

۲۰ بیانِ اعتدال و غلبه و نقصانِ هوا و غضب

و این نه قسم است:

اول، اعتدالِ هوا است: و آن جذبِ منافع است به قدرِ حاجت و ضرورت.

دوم، بی اعتدالی هوا است به طریقِ غلبه: و این اکثر در بهایم می باشد. چون هوا غالب شود امراضِ مختلفه پدید آید. اگر پیش نهادِ عمر خواهد امل پدید آید، و اگر پیش از وقتِ احتیاج طلبد حرص پدید آید، اگر مایل به محقرات شود [۲۱۱] خساست

ve zillet ortaya çıkar. Eğer, fazla mal mülk edinmede ifrata kaçmaya meyli varsa, cimrilik ortaya çıkar. İnsan, kendi nefsini, arzusun galebesinden korumalı ve kanaat eteğine yapışmalıdır.

5 Her arzu hazinesinin kapısının kilidi
Gömülüdür kanaat hazinesinde

Hazine istiyorsan bir köşeye çekil
Böyle yapmıştır âlim yigitler de

10 Üçüncüsü, noksanlıklardan ötürü, hevânın itidalsiz olması: Hevâ mağlup olursa; rezalet, tembellik, pervasızlık, samimiyetsizlik, adilik ortaya çıkar.

Bir an bile olsun kendi ömründen gafil olup şaşkın kalma

Dördüncüsü, gazabın itidalli olması: Bu da şeref, namus, şan ve güzel hasletlere sahip olmada mükemmellik ve itibarı koruma sebebidir [12^a] Malın mülkün artmasına ve kemâle ulaşmaya vesiledir. Fazıl ve âlim kimselere yakınlaşma, alçak ve rezil kimselerden uzaklaşma, doğruluk ve yücelik sebebidir.

Eğer yumuşak davranırsan cesaretlenir düşmanın
Sert davranırsan da bıkar senden dostların

20 Sertlik ve yumuşaklık olsa bir arada en güzeli
Tıpkı cerrah olan ve merhem süren hacamatçı gibi¹

Beşincisi, galebeden ötürü gazabın itidalsiz olması: Gazab galip olursa kötü huylar, hiddet, hasımlık, böbürlenme ve kibir ortaya çıkar. Bunlar, yırtıcı hayvanlara ait sıfatlardır. Kendinizi, hayvanî sıfatların bulunduğu bu makamdan sakınınız.

25 Yırtıcı hayvan huyu senin nefsinden uzaklaşırsa
Ruh kuşun geri döner artık yuvasına

[12^b] Ne çok akbaba nefsini ulvî âleme çevirir de
Hükümdarın eline oturan ancak doğan olur

1 Bu iki beyit Sa'dî'nin *Bostân* adlı mesnevisinde geçmektedir. Sa'dî-i Şîrâzî, *age.*, s. 170

و دنائت پیدا شود. اگر مایل به حفظ و ضبط به افراط شود بخل پدید آید. خود را از غلبه آرزو نگاه باید داشت، و دست در ذیل قناعت باید زد.

کلید در گنج هر آرزو
به گنج قناعت دفین کرده اند

۵ اگر گنج خواهی به کنجی نشین
که مردان عالم چنین کرده اند

سیم، بی اعتدالی هوا است به طریق نقصان: چون هوا مغلوب شود رزالت و بطالت و بی پروایی و بی صفایی و فرومایگی پدید آید.

[مصرع]

۱۰ يك نفس از عمرِ خویش غافل و حیران مباش

چهارم، اعتدال غضب است: و آن سبب حفظ حرمت و کمال غیرت و حمیت و نیکنامی و پسندیده خصلی است. و موجب [۱۲] افزونی مال و کسب کمال است و باعث بر تقرب به علما و افاضل، و اجتناب از ادانی و اراذل، و راستی و علو همت است.

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر
و گر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بهم در به است
چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

پنجم، بی اعتدالی غضب است به طریق غلبه: چون غضب غالب شود بد خوبی و تندی و عداوت و عجب و تفاخر پدید آید. و این صفت سباع است، خود را از این مقام باید گذرانید. ۲۰

خوی سبعی ز نفست ار باز شود
مرغِ روح به آشیانه باز شود

[۱۲] بس کرکس نفس رو سوی علو نهد
بر دستِ ملک نشیند و باز شود

Altıncısı, noksanlıklardan ötürü gazabın itidalsiz olması: Gazab, mağlup olursa hamiyetsizlik, miskinlik, zillet, rezalet, âcizlik ve dinin emirlerine karşı gevşeklikler ve bâtil vehimler ortaya çıkar.

Tahammülü kendine bir rehber edin; ancak

5 Seni acze düşürecek bir rehber olmasın¹

Yedincisi, hevâ ve gazabın her ikisinin birlikte noksanlıkları: Buna göre, bu iki sıfat mağlup olursa, kadınlık ve erkekliğin en rezil şekli görünür, âcizlik ve dinsizlik ortaya çıkar.

Bu yolda aslan yürekli adam olmak gerek

10 Zira deve yüreklilerle bir iş yapılmaz

[13^a] Sekizincisi, hevâ ve gazabın her ikisinin birlikte galebesi: Buna göre, bu iki sıfatın galip gelmesi, akıl ve îmanda noksanlıklara sebebiyet verir. Nefis, fık u fücra, katletmeye, yağmaya, zulme ve çeşitli fesatlıklara yönelir.

Melekler, insanoğlunun babası Âdem-i Safî aleyhisselâm'ın kalıbını seyrederken şöyle söylemişlerdir: “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?”² Bu sıfatları müşahede ettiler; ama şeriat iksirinin böylesi bir nefse katılınca bütün o kötü sıfatları melekî, ruhanî ve rahmanî övülmüş sıfatlara dönüştürebileceğini tahmin etmediler. Bundan dolayı, Sübhân olan Allah Teâlâ onlara cevabında şöyle buyurdu: “Ben sizin bilmediğinizi bilirim.”³ Şeriat kimyagerliği, bu sıfatları tamamen yok etmek değildir. Zira böyle olmasında da noksanlıklar vardır. Felsefe âlimlerinin hatası, “hevâ” ve “gazab” sıfatlarının tamamen ortadan kalkması gerektiğini düşünmeleri idi. Yıllarca uğraştıkları hâlde bu durum noksanlıklara sebebiyet verdi. [13^b] Öyle ki ne kadar çok hevâyı yok etmeye çalışılırsa, o kadar çok denaet ve himmet noksanlıkları ortaya çıktı. Ve gazabı yok etmekle, dinde ve şeriatte, hamiyetsizlik, gevşeklik, hâsıl oldu.

Dokuzuncusu, hevâ ve gazabın her ikisinin birlikte itidalli olması. “Allah (cc) bizi rızıklandırınsın.” Bu iki sıfatın itidalli olması nefis ve bedenın selâmetine; aklın ve îmanın terakkisine sebep olur. Şeriat kurallarına uyulduğu sürece; hayâ, cömertlik ve hayırseverlik, ilim ve şecaat, tevazu ve insaniyet gibi övülmüş sıfatlar, günden güne terakkî gösterir. Nefsin hastalıklarını işittiğin gibi, şimdi onun tedavisine de kulak ver. Çünkü doğru tedavi doğru ilaç olmadan mümkün olmaz.

1 Bu beyit, *Hüsrev ve Şirin* mesnevisinde geçmektedir. Bkz. Nizâmî-i Gencevî, *age.*, s. 386

2 Bakara, 2/30.

3 Bakara, 2/30.

ششم، بی اعتدالی غضب است به طریق نقصان: چون غضب مغلوب شود بی حمیتی و بی غیرتی و کسل و ذلت و رذالت و عجز و سستی در دین و توهمات فاسده پدید آید.

تحمل را به خود کن رهنمونی

نه چندانی که باز آرد زبونی

۵

هفتم، نقصان هوا و غضب است معاً: چون این دو صفت مغلوب شوند انوثت و خنوثت به ارزل وجه و عجز و بی دینی خیزد.

درین ره شیرمرد مرد باید

که از اشتردلان کاری نیاید

۱۰ [۱۳] هشتم، غلبه این دو صفت است معاً: چون این دو صفت غالب گردند سبب نقصان عقل و ایمان گردند. نفس مایل به فسق و فجور و قتل و نهب و ایذاء و انواع فسادات گردد.

آنکه ملایکه در حین نظاره قالب ابو البشر آدم صفی علیه السلام آمده گفتند: «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» این صفات را مشاهده کردند اما ندانستند که چون اکسیر شریعت بر چنین نفس طرح کنند همه صفات حمیده ملکی روحانی، رحمانی گردد. از آن حق سبحانه و تعالی در جواب ایشان فرمود:

۱۵

«إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» کیمیاگری شرع نه آن است که این صفات را به کلی محو کنند، زیرا که آن هم نقصان بود. غلط علمای فلسفی این بود که پنداشتند صفت هوایی و غضبی را به کلی محو می باید کرد. سالها رنج بردند، آن به کلی محو نشد ولیك [۱۳۲] سبب نقصان گشت. چنانچه در نفی هوا سعی کردند دنائت و قصور همت پدید آمد، و در نفی غضب بی حمیتی و سستی در دین و شریعت حاصل شد.

۲۰

نهم، اعتدال این دو صفت است معاً: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا» چون این دو صفت معتدل افتد سبب سلامتی نفس و بدن و ترقی عقل و ایمان گردد. مادام که بر قانون شرع سلوک می کند صفات حمیده مانند حیا و جود و سخا و علم و شجاعت و تواضع و مروت روز به روز ترقی می نماید. چون امراض نفس شنودی طریق معالجه آن هم بشنو. معالجه به صواب بی ادویة نقیه میسر نیست.

۲۵

Kur’ân hükümleri nefis hastalığının doğru tedavisine ve doğru ilacı-
na dair beyan ve şerhle doludur. Bir âyette şöyle buyrulmaktadır: “Biz,
Kur’ân’dan mü’minler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz”¹ Same-
diyet ve izzet sahibi olan yüce Allah (cc) buyuruyor ki: [14^a] “Yaratıcınız
5 olarak biz, Kur’ân-ı Mecid’in âyetlerinin her bir hükmünü müminlerin il-
letlerine deva olması için gönderdik ki her bir Kur’ân âyeti manevî maraz-
lardan bir marazın tedavisi; bâtinî, ruhî ve kalbî hastalıklardan bir hastalı-
ğın şifası olsun.”² Keza bu hususta hadisler de vardır. Aynı şekilde talip için
şariat ve tarikat menzillerini katetmiş, hakikat şarabının zevkini tatmış olan
10 bir hikmet sahibinin sohbeti gereklidir. Ta ki talibin durumunu teşhis edip
onda cimrilik hastalığı görürse ona malını bağışlamasını; gazab hâli görürse
tahammüllü ve lutufkâr olmasını; hırs görürse terk ve tecridi; tamah görür-
se orucu; şehvet görürse dünyevî lezzetleri terk etmesini ve şer’î hükümlere
göre riyâzet ve mücâhedeği arttırmasını, söylesin.

15 Bu zindanda seninledir birkaç meclis arkadaşı
Bulmalısın onlardan ayrı kalmanın yolunu

Birincisi cimrilik, ikincisi öfke, üçüncüsü hırs
Dördüncüsü hile, beşincisi şehvet ve rehavet

[14^b] Altıncısı kibir ve haset, yedincisi dost bunların hepsi sana
20 Bu arkadaşlar yüzünden zamanın olur hebâ

Bunlarla bitir arkadaşlığını ve başka arkadaşlar edin ama
Yüce ve şanlı arkadaşlar olsun

Tevazu, çok kerem, sonra kanaat
Kalp kırmak yok, sonra ictinab ve tâat,

25 Eğer akıllıysan ayrıca hikmet sana
Kop onlardan ve bağlan bunlara

İyiliğini isteyenlerle arkadaşlık et
Kötülüğünü isteyenlere yüz çevir

1 İsrâ, 17/82.

2 Şu âyete telmih yapılmaktadır: İsrâ, 17/82.

قانونِ قرآنی به شرح معالجه و بیانِ ادویه آن مشحون است که ﴿وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ حضرت صمدیت «عزّ شانه» می فرماید که ما که خداوندیم احکام آیاتِ کلامِ مجید را به جهتِ شفاءِ علت‌های مؤمنان [۱۴] فرستادیم تا هر آیتی از آیاتِ کلامیِ مشفی مرضی از امراضِ معنوی و مزیلِ سقمی از اسقامِ قلبی و سرّی و روحی گردد. و الحدیث کذا. و نیز طالب را از صحبتِ حکیمی از حکمای دین که منازلِ شریعت و طریقت بریده و ذوقِ اشربه حقیقت چشیده باشد، لازم است تا تشخیصِ احوالِ او نموده. اگر درو مرضِ بخل بیند بذل و ایثار فرماید، و غضب را تحمل و تلافی، و حرص را ترک و تجرید و شره را صوم و شهوت را ترک لذات و کثرتِ ریاضات و مجاهدات به قانونِ شرع فرماید.

مثنوی

۱۰

درین زندانِ حریفی چند با تُست

که از ایشان جدایی بایدت جُست

یکی بخل و دوم خشم و سیوم آز

چهارم مکر و پنجم شهوت و ناز

۱۵ [۱۴ب] ششم کبر و حسد هر هفت یارت

کزین یاران خلل شد روزگارت

ازینها بگسل و یاری دگر گیر

رفیقانِ بزرگ و نامور گیر

تواضع، بس کرم آنکه قناعت

۲۰ کم آزاری و بس پرهیز و طاعت

دگر حکمت اگر هستی خردمند

گسل ز آنها و با اینها پیوند

نکو خواهانِ خود را یآوری کن

ز بد خواهانِ تو خود را روبری کن

Bil ki Allah'ın evliyalardan bir tâife vardır ki kendilerine “melâmiye” denir. Bu tâifedekiler, [15^a] şeriat ve sünnetin izinden bir adım bile ayrılmazlar. Baştan sona sürekli nefislerini kınadıkları için “melâmî” adıyla anılmışlardır. Ve onlar, nefislerinin tezkiyesi ve tasfiyesi için sürekli riyâzet ve mücâhedeyle meşguldürler. Eğer bir an olsun riyâzet ve mücâhedeyle elden bırakılırsa, fuzuli uğraşlar ortaya çıkar. Ve asi nefis, serkeş bir at oluverir. Her kim ki serkeş nefsin buyruğuna uyarsa, asla felâh ve necat yüzü göremez. Zira felâh, İslâm'ın neticesi; necat da îmânın semeresidir. Ve İslâm'ın hakikati, hükme uyup uğursuz nefse muhalefet etmektir. En doğru olan da budur. Hadiste şöyle buyrulmuştur: [15^b] “Allah Teâlâ Mûsâ'ya vahyetti: “Ey Mûsâ, eğer benim rızâmızı istiyorsan nefsin muhalefet et. Doğrusu biz mahlûkatta nefsin dışında bizim ilâhlığımıza karşı çıkacak başka hiçbir şey yaratmadık.” O hâlde nefse uymak, en büyük musibetlerdendir. Ve nefse muhalefet etmek, bütün tâatlerin başında gelmektedir. Adalet bakımından kendi durumunu tasavvur et. Eğer, nefsanî hazzlardan uzak durmuşsan; elini ve uzuvlarını, lüzumsuzluk ve çirkinlikten korumuşsan; kibir, kendini üstün görme, cimrilik, hırs ve haset gibi tehlikelerinden kurtulmuşsan bu devleti ganimet say ve bu saadetin artması için çalış. Eğer “Allah (cc) korusun” nefsi emmârenin hizmetine girerek cismanî lezzetlere alışıp fânî dünyaya aldanmışsan, bu musibetin matemini tut ve gaflet pamuğunu, akıl kulağından çıkar. Ve bu hastalığın tedavisiyle meşgul ol.

[16^a] Her ne kadar ahadiyet sarayına giden yollar kısıtlı değilse de muhakkikler, bunun için üç yoldan söz etmişlerdir:

Birincisi: İbadet ve tâatı çokça yapan muâmelât erbabının yoludur. Bu yol herkesçe bilinir.

İkincisi: Ahlâklarını tebdil eden mücâhedat ashabının yoludur. Bu yoldan önceki kısımda bahsedildi.

Üçüncüsü: İlâhî âlemin engin fezasında, Hz. Lâyezal'ın lutfunun cezbelerinin kanatlarıyla uçan ehl-i tarik ve saliklerin yoludur. Bu yol, en şerefli yoldur. Evvel emirde, bu kavmin menzile vasıl olması, diğerlerinden öncedir. Bu saadetin izlerinin ortaya çıkmasını sağlayan on şey şunlardır: Tövbe, züht, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murâkabe ve rızâ. “Allah (cc), bizi ve sizi kendisinin sevgisine layık olanlardan kılsın.”

بدان که طایفه از اولیاء الله هستند که ایشان را «ملامیه» می‌گویند. يك قدم [۱۵]
 از اتباع سنت و شریعت بیرون نمی‌نهند. چون از بدایت حال تا نهایت کار با نفس
 خود پیوسته به ملامت باشند از آن ایشان را «ملامیه» گویند و نفس ایشان يك نفس
 از ریاضات و مجاهدات نیارآمد. اگر لحظه‌ای بیارمد سر به انواع فضولیه‌ها بر آرد
 و نفس سرکش توسنی آغاز کند. هر که مطیع فرمانِ نفس سرکش باشد هرگز روی
 ۵ فلاح و نجات نبیند. زیرا که فلاح نتیجه اسلام، و نجات، ثمره ایمان است او حقیقت
 اسلام امتثال فرمان است. و مخالفت نفس شوم آگن و اصوب آن است. در خبر
 است که «أَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَى مُوسَى: يَا مُوسَى إِنَّ أَرْدْتَ رِضَايَ خَالَفَ نَفْسُكَ إِنِّي
 لَمْ أَخْلُقْ خَلْقًا يَنَازِعُنِي غَيْرَهَا» [۱۵] یعنی حق جل و علا وحی فرمود و به موسی
 ۱۰ که ای موسی اگر رضای ما می‌خواهی مخلفت نفس کن. به درستی که ما هیچ چیز
 نیافریدیم در مخلوقات که منازع حضرت خداوندی ما باشد غیر او. پس موافقت
 او بزرگترین مصیبت‌ها و مخالفت او اصل همه طاعتها است. از سر انصاف در حال
 خود تأمل کن. اگر از حظوظ نفسانی تبرا کرده‌ای و جوارح و اعضا را از نابایست
 و ناشایست باز داشته، و از مهالك کبر و عجب و بخل و حرص و حسد خلاص
 ۱۵ یافته‌ای این دولت را غنیمت شمر، و در ازدیاد این سعادت بکوش. و اگر نعوذ بالله
 فرمانِ نفس اماره را کمر بسته با لذات جسمانی انس گرفته به زندگانی فانی مغرور
 گشته‌ای، ماتم این مصیبت بدار. و پنبه غفلت از گوش هوش بردار و به معالجه این
 مرض مشغول شو.

اگرچه راه‌ها به جناب [۱۶] بارگاه احدیت محصور نیست اما محققان سه طریق
 ۲۰ گفته‌اند:

یکی، راه ارباب معاملات است به کثرت طاعات و عبادات و آن واضح است.
 و دیگر، راه اصحاب مجاهدات است به تبدیل اخلاق و این طریق را گفته شد.
 سیم، راه سائران و سالکان است که در فضای بیدای ساحت لاهوتی به اجنحه
 جذبات عنایت حضرت لایزال طیران می‌کنند و این اشرف طرق است و وصول
 ۲۵ این قوم در بدایت امر پیش از دیگران است و ظهور آثار این سعادت مؤسس بر ده
 چیز است؛ توبه و زهد و توکل و قناعت و عزلت و ذکر و توجه و صبر و مراقبه و
 رضا «جَعَلْنَا اللَّهُ وَإِيَّاكُمْ مِمَّنْ فَاَزَ بِمَحَبَّتِهِ»

Kalbin Sıfıflandırılması Hakkında

Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “Şüphesiz bunda kalbi olana bir öğüt vardır.”¹

- [16^b] Hz. Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: “İnsanoğlunun vücudunda bir et parçası vardır ki o iyi olursa vücudun diğer tarafları da iyi olur; o kötü olursa vücudun diğer tarafları da kötü olur. İyi bilin ki o kalptir.”

Rabbânî esrarın mahzenidir gönül
Ruhanî nûrların mahremidir gönül

Sıdk ve safânın madeni olan gönül evi
Yüce Allah’ın zâtının tecellisinin mazharıdır

- 10 Bil ki: Âdemoğlunun kalbinin bir yüzü, melekût ve ruhaniyet âleminde; bir yüzü de mülk ve cismaniyet âleminde. Gayb âleminde ruha ruhtan ise gönüle ulaşan her yardım ve feyzden bir kısım/hisse alabilmesi için kulun gönlüne melekût âleminde bir yol açılmıştır. [17^a] Kalp, her bir uzva ince damarlarla bağlandığı için damarlar, o feyizlerin mecralarıdır. O yollardan, her uzva uygun feyiz ulaşır ve o uzuv ondan mükemmel şekilde menfaatlenir. O feyze “hayvanî kuvvet” ve “hayat” denir. Ve bu feyizler, o uzuv için sürekli. Bir an olsun, o feyiz kesilirse, uzuv hareketsiz kalır.

Gönül nedir, ruhun hâllerinin kâşifi
Gönül nedir, ruhun feyizlerinin kabili

- 20 Ey ince görüş sahibi, gönüle dikkatli bakarsan
Seni yaratanı görürsün ayan beyan

- Kalbe hayat, ilim ve akıl bahşeden ruhtur. [17^b] Tıpkı güneş gibi, kendi nûrunun parlaklığıyla nûr saçtığı evi aydınlatır. Sonra, ev de parlaklık bakımından, güneşin sıfatıyla nitelenmiş olur. İnsan bedeninde, kalpten daha münasip hiçbir şey yoktur. Zira gönül saflaşınca ve kemâlâta meyledince ilâhî sıfatların tecellîgâhı olur. Mahlûkattan hiçbir şeyin onun gibi gücü kuvveti ve tahammülü yoktur. “Şüphesiz biz emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi”² âyeti, bizzat bunu açıklar.

1 Kâf, 50/37.

2 Ahzâb, 33/72.

در بیانِ تصفیة دل

قال الله تعالى ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾ [٣١٦] قال النبي عليه السلام: «إِنَّ فِي ابْنِ آدَمَ لَمُضْعَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ»

مخزنِ اسرارِ ربانی دل است

محرمِ انوارِ روحانی دل است

۵

خانه دل معدنِ صدق و صفاست

مظهرِ انوارِ ذاتِ کبریاست

بدان که دلِ آدمی را يك روی در عالمِ ملکوت و روحانیت است، و يك روی در عالمِ ملک و اجسام. راهی از عالمِ ملکوت به دلِ بنده گشاده است تا هر مدد و فیض که از عالمِ غیب به روح می رسد و از روح به دل و از آنجا قسمت می پذیرد. [۱۷] ۱۰

چون از دل به هر عضو عرقِ باریک پیوسته است آن عروق مجاری آن فیضند. از آن راه به هر عضو فیض مناسب آن عضو می رسد، و نفع آن عضو مکمل می گردد. و آن قوت را «حیوة و قوت حیوانی» می خوانند. و این فیضان بردوام است، اگر آنی آن فیض منقطع شود اعضا از حرکت واماند.

دل چه باشد کاشفِ اطوارِ روح

۱۵

دل چه باشد قابلِ امطارِ روح

چون نظر در دل کنی ای خرده دان

صانعِ خود را توان دیدن عیان

روح است که دل را حیات و علم و عقل می بخشد، مانند آفتاب که پرتو نورِ خود در خانه ای افکند خانه را منور کند. پس خانه هم متصف شود [۱۷] بر صفتِ آفتاب ۲۰

در نورانیت. و در بدنِ انسان هیچ چیز قابلتر از دل نیست زیرا که چون دل تصفیه یابد و توجه به کمال رساند محلِ ظهورِ تجلیِ صفاتِ الهی گردد. هیچ چیز را از مخلوقات تاب و تحمل و طاقت همچو او نیست. ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ﴾ همین است

Sübhân olan Allah Teâlâ'nın öyle kulları var ki onların kalpleri, Peygamber'e tâbi olmakla saflaşmış; kemâl elde etmede öyle bir mertebeye ulaşmışlardır ki gün içinde birkaç defa Hakk'ın celâl ve cemâl sıfatlarının nûrunun deryası, onların gönüllerinde tecelli eder de onlar, Allah'ın yardımıyla, o tecelliyata dayanmaya güç ve tahammül bulurlar.

[18^a] Dünya menziline o garipleri
Ve Cennetü'l-me'vâ'nın o azizleri

Kudsî sarayın haremının mahremeleri
Sidretü'l- ünsî'nin levhasını okuyanları

10 Onların makamı Cennet-i kurb'dur
Benim bedenim onların ayağının toprağıdır

Kalp nedir, saflaşması nasıldır ve terbiyesi ne şekildedir, bilmek gerekir. Kalp, göğsün altında sol tarafında ve herkeste bulunan kozalakı et parçasıdır. Onda her insanın sahip olamadığı bir can vardır. Tıpkı beden gibi, o
15 nda da melekût ve ruhaniyet âlemini idrak edebilmeyi sağlayan beş duyu organı vardır. [18^b] Şöyle ki;

Gönül gözüyle, gaybı müşahede eder.

Gönül kulağıyla, gayb ehlinin kelâmını işitir.

Gönül burnuyla, gaybın rayihalarını koklar.

20 Gönül ağzıyla, muhabbetin zevkini ve îmânın halavetini tadar.

Bilgiler elde etmede ve o bilgilerden faydalanma bakımından akıl, kalp için bir dokunma duyusu gibidir.

Kalbin salâh ve safâsı, onun duyularının selâmetinde; kalbin küdureti ve bulanıklığı ise onun hastalanmasıyla ortaya çıkar. Her kimin bu hisleri selâmetteyse, o kimse kurtulmuştur. Her kimin bu hasseleri selâmette değilse, fesat ve helâk içindedir. Tıpkı bu hadisin anlamında olduğu gibi: "İnsanoğlunun vücudunda bir et parçası vardır."¹ "Allah'a arınmış bir kalple gelenler başka"² âyet-i kerimesinden bu mefhum hâsıl olur.

1 *Sahihu'l-Buhârî*, haz. eş-Şeyh Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rıfâ'î (Beyrut, Şeriketu Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm) c. I, s. 90-91.

2 Şu'arâ, 26/89.

که خداوند سبّحانه و تعالی را بندگان هست که دل ایشان در متابعتِ سیّد المرسلین تصفیه یافته و در کمال به مرتبه‌ای رسیده باشد که در شبانه روزی چندین کُرت دریا‌های انوارِ صفاتِ جمال و جلالِ حق بر دل ایشان تجلی کند به توفیقِ ایزدِ مَنان ایشان را تاب و تحملِ آن تجلیات باشد.

۵ [۱۸] آن غریبانِ منزلِ دنیا

وان عزیزانِ جنتِ المأوی

محرمانِ سراچهٔ قدسی

لوح خوانانِ سدرهٔ انسی

جنتِ قرب جایِ ایشانست

تنِ من خاکِ پایِ ایشانست ۱۰

بباید دانست که دل چه است و تصفیهٔ او در چه است و تربیتِ او به چه است. دل گوشتِ پاره‌ای است صنوبری در جانبِ پهلوی چپ زیرِ سینه، و این همه کس را هست. و او را جانی است که هر آدمی را نیست و او را همچو قالبِ پنج حاسه هست که ادراکِ عالمِ غیب از ملکوتیات و روحانیات بدان می‌کند. [۱۸] چنانچه؛

۱۵ به چشمِ دل، مشاهداتِ غیبی می‌بیند.

و به گوشِ دل، کلامِ اهلِ غیب می‌شنود.

و به مشامِ دل، روایحِ غیبی در می‌یابد.

و به کامِ دل، ذوقِ محبت و حلاوتِ ایمان می‌چشد.

و عقلِ دل را به مثابهٔ حسی لمسه است از معقولاتِ بدان انتفاع می‌یابد.

۲۰ صلاح و صفای او در سلامتِ حواسِ او است، و فساد و کدورتِ او در بیماریِ او.

هر که را این حواس به سلامت است او در صلاح و نجات است. و هر که را این حواس به سلامت نیست او در فساد و هلاک است. معنی حدیثِ «إِنَّ فِي جَسَدِ ابْنِ آدَمَ لُمُضْغَةً» همین است و از آیتِ کریمه: «إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقُلُوبٍ سَلِيمٍ» همین مفهوم می‌شود.

Kısacası, kalbin saflaşması tam anlamıyla o, Allah’a teveccüh ettiği zaman; hastalığı ise mâsivâyâ ettiği zamandır. Bu sebepten, [19^a] Hz. İbrâhim aleyhisselâm, mâsivâyâ bakarken şöyle dedi: “Ben hastayım”¹

5 Kelâm-ı ilâhî’de bu türden işaretler çoktur ve kalbin birçok makamı vardır. Eğer bunlardan her birinin şerhiyle ayrı ayrı meşgul olursak sözü uzatmış oluruz.

Bil ki kalbin saflaşması için çok çaba sarf etmek (Allah Teâlâ onlara rahmet etsin) meşâyihin yoludur. Onlar nefsin tezkiyesine o denli çaba sarf etmeyip daha çok kalbin saflaşması için çabalarlar ve derler ki kalbin saflaşması

10 gerçekleşip Hakk’a teveccüh şart olarak hâsıl olunca gönle o kadar feyiz ulaşır ki bir ömür nefsin tezkiyesiyle meşgul olursa bu feyiz ele geçmez. Gönül pasını temizleyen ilk şey, dünyayı terk etme, uzlete çekilme, alışkanlıklardan vazgeçme, mal ve makamı gözden çıkarmakla sûretten tecrittir; tecritten sonra, bâtinî tefridle meşgul olmak ve gönül evinden hakikî sevgiliden başka her

15 şeyi çıkarmak gelir. Bu iki hâl hasıl olduğunda, tevhid ortaya çıkar.

[19^b] Vefa tavlasını âşıkâne kaybeden ârif
Allah yolunda kaybetti iki âlemin servetini

Fakr ve fenâ mahallesinde bir acayip dükkân vardır
Bu dükkânda her ne varsa kaybetmek hoştur

20 O zaman vahdaniyet makamı ortaya çıkar. Şeyh Ferîdüddin Muhammed Attâr (Allah Teâlâ ona rahmetini geniş kılsın) sâlikleri tevhidin hakikatleri ve tecridin incelikleri hakkında teşvik etmek ve onları gayretlendirmek için:

Ey hem canın hem de gönlün ilacı
[20^a] Bir nûrsun sen, ateşin değmediği

25 Ten fanusundaki nûrdan kandilsin
Ne kadar yakınsan o kadar da uzaksın

Şişeyi kır ve dök içindeki yağı
Sarıl yıldızın şavkına küpedeki inci gibi

1 Sâffâr, 37/89.

الحاصل تصفیة او بر وجه کمال در حین توجه او است به اله، و کدورت او در حین توجه او است به ماسواه. آز آن جهت [۱۹] ابراهیم خلیل علیه السلام در حین نظر به ماسوی الله گفت: «إِنِّي سَقِيمٌ» و از این گونه اشارات در کلام الهی بسیار است. و دل را مقامات است اگر به شرح هر یکی مشغول می شویم به تطویل می انجامد. ۵

بدان که طریق مشایخ «رحمهم الله» آن است که سعی بیشتر در تصفیة دل می کنند، و در تزکیة نفس چندان نمی کوشند و می گویند: چون تصفیة دل دست داد و توجه به شرط حاصل آمد در یک زمان چندان فیض به دل رسد که عمرها به تزکیة نفس حاصل نیاید.

اول چیز که زنگ دل می زداید تجرید صورت است به ترك دنیا و عزلت و انقطاع از مألوفات و در باختن جاه و مال. بعد از تجرید اشتغال به تفرید باطن است و آن خالی ساختن خانه دل است از هرچه غیر مطلوب حقیقی است. چون این دو حالت حاصل آید توحید رو نماید. [۱۹ب]

صاحب دلی که نرد وفا عاشقانه باخت

نقد دو کون در ره یار یگانه باخت ۱۵

کوی فنا و فقر عجب کارخانه ایست

خوش آنکه هرچه داشت درین کارخانه باخت

آنگاه مقام وحدانیت است. جهت ترغیب و تحریص سالکان بر حقایق توحید و دقایق تجرید شیخ فریدالدین محمد عطار «رحمة الله علیه رحمة واسعة» فرموده:

الا ای جان و دل را در دو دارو

تو آن نوری که لم یمسسه نارو

تو در مشکات تن مصباح نوری

ز نزدیکی که هستی سخت دوری

ز جاجه بشکن و زیتش فروریز

[۲۰] به نور کوکب دُری در آویز ۲۵

Senin doğuyla batıyla ne işin olur ki
Gökyüzünün nûru sana hisar olmuşken¹

Bunlar; kalbin saflaşmasıyla, şariat kaidesine göre Hakk'a yönelmekle, halvet ve uzlete bağlanarak ve bütün beşerî hasselere hâkim olmakla hâsıl olur. Zira gönülde meydana gelen Hakk'ın tecellisinin önündeki bütün o perde ve engeller, hasselerin hâkimiyeti sebebiyledir.

Gözlerin bakışından gelir kalbe tüm afetler
Zira gözün gördüğüne kalp takılıp gider

Eğer beşerî hasselerin afetinden korunursan, kalbe bâtinî yoldan gelen nefsanî perdeler ve şeytanî vesveseleri berteraf edersen, daimî zikir hâliyle kalbi maddî ve manevî şeylerden arındırırsan ve de bu yolda yürümeye devam edersen [20^b] zikir sultanı; kalp ülkesini istila eder, Hakk'ın zikri ve onun muhabbetti dışında her ne varsa kalpten çıkarır ve kalp tahtına bir padişah edasıyla oturur. Kalp de ona ısınır ve mâsivâyâ karşı bir meyli olmaz. Zira kalp, Kelime-i tevhîd ile nakışlanırsa, gönül tam olarak selâmete erer.

Gönül haberdar olunca dünyanın iyisinden ve kötüsünden
El çeker dünyanın hem iyisinden hem de kötüsünden

Gönüldeki bütün bu kargaşa ve binlerce düşünce
Artık "Lâ ilâhe illâllah"dır tamamen

O zaman gönül ülkesine, hakiki sevgilinin muhabbeti yerleşir, Samediyet'in Celâl sarayına layık olur. Böylece kuds âleminin mahremeleri, öbek öbek o âşık sâliki seyre gelir, onu medh ve senaya başlarlar. Her biri ona övgüde bulunur ve şöyle söyler:

[21^a] Uzletteki İsâ bugün sensin!
Dünyaya asla bel bağlamamış

Kendi içine dönüp âlemlerle bağını koparmış
Dünyadan uzaklaşıp uzlet köşesini seçmiş

1 Attâr'ın *Esrarnâme* adlı mesnevisinde geçen bu şiir için bkz. Ferîdüddin Attâr, *Mantıku't-Tayr*, Haz. M. Rızâ Şefî'i Kedkenî, Tahran, İntişârât-ı Sohen, 1386hş, s. 105.

ترا با مشرق و مغرب چه کارست
که نور آسمان گردت حصارست

اینها به تصفیۀ دل و توجه به حق به قانونِ شرع و ملازمِ خلوت و عزلت و مداومتِ ذکر و جمعِ حواس حاصل می شود. بیشترِ کدورات و حجب که دل را واقع می شود از تصرفِ حواس است. ۵

دل را همه آفت از نظر می خیزد
چون دیده بدید دل درو آویزد

اگر از آفتِ حواس ایمن شوی و وساوسِ شیطانی و کدوراتِ نفسانی را که از راهِ باطن می آید آن را به ملازمِ ذکر و نفیِ خاطر دفع و محو توانی کرد، چون این طریقه را مداومتِ نمایی سلطانِ ذکر [۲۰] بر ولایتِ دل مستولی گردد، هرچه نه یاد حق و محبتِ او است جمله را از دل بیرون کند و در تختِ دل به پادشاهی بنشیند. دل نیز با وی انس گیرد، با هرچه جز او است وحشت آغاز کند. چون دل به کلمۀ توحید منتقش شود، صحتِ کامله پدید آید. ۱۰

تا دل ز بد و نیک جهان آگاهست
دستش ز بد و نیک جهان کوتاهست ۱۵

زین بیش دلی بود و هزار اندیشه
کنون همه لا اله الا الله است

درین هنگام محبتِ دوست به شهرستانِ دل قرار گیرد، آنگاه شایسته بارگاهِ جلالِ صمدیت شود. چنانچه محرمانِ عالمِ قدس گروه گروه به نظاره او آیند. و مدح و ثنای او آغازند، و هر يك ستایش کنان بگویند: ۲۰

[۲۱] تویی امروز عیسای مجرّد
به دنیا ناشده هرگز مقتید

به خود پوسته وز عالم بریده
ز دنیا کنج تنهایی گزیده

Daha sonra hakiki sultanın, gönlün halvet sarayında görünmesi için gönül ülkesini, sıdk, ihlas, tevekkül ve samimiyet, kerem ve mürüvvet, gibi övülmüş çeşitli sıfatlarla ve beğenilmiş hasletlerle süsler ve o zaman şöyle söyler:

Cihana sığmayan
Gönlüme sığdı¹

O öyle bir gönüldür ki keşmekeş anında
Allah'tan başkasını bulamazsın onda²

[21^b] “Yere göğe sığmam ancak; mümin kulumun kalbine sığarım”³ bu hadis de bu mânaya işaret etmektedir. O zaman Hakk’ın fermanı, bedenin tüm uzuvlarına galip gelir ve bundan böyle kişi, her ne yapacak olursa, Hakk’ın emri ve işaretleriyle yapar.

“Ben kulumun kulağı, gözü, dili ve eli olurum. Dolayısıyla benimle işitir, benimle görür, benimle konuşur ve benimle galip gelir.”⁴ Bu hadiste de kastedilen, bu mânaya işaretir. Ama yine de Celâl ve Cemâl sıfatlarının tecellîgâhı olan kalp, daima tasarruf altındadır ve bir şekilden bir şekle bürünür. “Müminin kalbi, Rahman’ın iki parmağı arasındadır; onu istediği şekilde evirir çevirir.”⁵

Her gönlün vasfı işte budur:
Alma kendi sevgilinden başka bir sevgili gönlüne

[22^a] Mülk ve melekût âlemi kulun kalbine oranla, bir zerreden daha az yer kaplar. “Arş ve onun içindekilerden yüzbinlercesi, Allah’ı bilen ârifin kalbinin köşelerinden bir köşeye girse bile, ârifin gönlünü etkilemez”⁶

Aşk sultanına taht olan gönülde
Başka biri nasıl yer edine

“Onlar öyle insanlardır ki kendilerine verilen nimetlerin süvarisidirler”⁷ buradan hâsıl olur.

1 Bu beyit için bkz. Fahreddin-i Irâkî, *age.*, s. 127.

2 Bu beyit için bkz. *Hadikatü'l-Hakika vü Şer'atü'l-Tarika*, *agy.*, s. 339.

3 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs ammeştehere min'e'l-Ebâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, c. II, s. 229.

4 *Sahihu'l-Buhârî*, c. 8, s. 482-483.

5 *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Polen Yayınları), c. 3, s. 517; Ayrıca bkz. İmam Gazzâlî, *İhyâ'ü Ulûmî'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroglu (İstanbul, Bedir Yayınları, 2002), c. 3, s. 43.

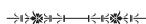
6 İbnü'l Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kalcı yayınları, 2013), s. 88.

7 Fahreddin-i Irâkî, *Külliyât-ı Şeyh Fahreddin İbrâhîm-i Hemedânî Mütehallas be Irâkî*, haz. Sâid-i Nefîsî, 4. Baskı, (Tahrân: Senâî Kitabevi Yayınları, 1335), s. 378.

بعد از آن شهر دل را به زیورِ صدق و اخلاص و توکل و صفا و کرم و مروّت و انواعِ صفاتِ حمیده بیارایند تا سلطانِ حقیقی به خلوتِ سرای دل جلوه نماید آن زمان بگوید:

آنکه اندر جهان نمی گنجد
در دلم یافتست گنجایی

۵

آنچنان دل که وقتِ پیچاپیچ
جز خدا اندر و نیایی هیچ

[۲۱ب] «لَا يَسْغُنِي أَرْضِي وَ لَا سَمَائِي وَ إِنَّمَا يَسْغُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ» اشارت بدین معنی است. پس فرمانِ حق بر جمله اعضای قالب غالب آید تا هر چه بعد از این کند به امر و اشارتِ حق کند. «كَنتَ لَهُ سَمْعًا وَ بَصَرًا وَ لِسَانًا وَ يَدًا فِي يَسْمَعُ وَ بِي يَبْصُرُ وَ بِي يَنْطِقُ وَ بِي يَبْطِشُ» بدین معنی مشیر است. اما دل که مظهرِ صفاتِ جمال و جلال است پیوسته در تقلب و تصرف است. «قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ الْأَصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ يُقَلِّبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ»

غیر دلداری خویش هیچ مگی هر دلی را که وصفِ او این است
[۲۲ا] «مَلِكٌ وَ مُلْكُوتٌ فِي سَعَةِ قَلْبِ كَمْتَرٍ مِنْ ذُرِّهِ بَوْدٌ» «لَوْ كَانَ الْعَرْشُ وَمَا حَوَاهُ مِائَةً أَلْفِ أَلْفِ مَرَّةٍ فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبِ الْعَارِفِ بِاللَّهِ مَا أَحْسَسَ بِهِ»

۱۵

کی درو اتساعِ غیر بَوْد
دل که سلطانِ عشقِ راست سریر
«لَا تَحْمِلُ عَطَايَاهُمْ إِلَّا مَطَايَاهُمْ» اینجا ظاهر شود.

Melekût cennetine giren âriflere
Yoktur cânanın cemâlinden başka bir azık

Azizim! Cehdet, ihtimam göster ki bu fazîletlerden mahrum kalmayasın. Her durumda Allah’a hamdolsun, Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Sana ruh hakkında soru sorarlar”¹ Bil ki ruh, gayb âleminde-
5 ruh hakkında soru sorarlar”¹ Bil ki ruh, gayb âleminde-
10 olan böylesi bir yakınlığına [22^b] hiçbir varlık sahip değildir. “Âlem-i gayb” tartılıp ölçülemez bir âlemdir. Ve ilk cevherin maddesizliği “Kün” emriyle zâhir olduğu için buna “âlem-i emr” de denir.

Âlem-i melekût’un menşei, “âlem-i ervah”tır. Âlem-i mülkün kaynağı,
10 âlem-i meleküttür. “Her şeyin hükümdarlığı elinde olan Allah’ın şanı yücedir”² Ve topraktan yaratılan Hz. Âdem, “Ona ruhumdan üfledim”³ âyetinin teşrifıyla şereflenince büyük bir saadet kazandı. Allah’ın, Hz. Âdem’e kendi ruhundan üflemesi hakkında, mısra:

Bizim eğri düşüncemizin kavrayamayacağı naziklikler vardır

Ruhun kemâl mertebesi, ruhun donatılmasındadır. Ruh, kemâl sıfatlarıyla süslenmeden Hz. Hakk’ın hilâfetine layık olamaz. Sâlikler, ruhun donatılması ya da nefsin tezkiyesinin önceliği hususunda, kendi içlerinde fikir ayrılığına düşmüş ve her biri, kendine göre bir yorumda bulunmuştur. [23^a] Velhasıl eğer kişi, nefsini şeriat kurallarıyla zapturapt altına alıp,
20 nefis tezkiyesinden önce gönlünün saflaşmasına ve ruhunun donanmasına yönelirse, şüphesiz gönül ve can da Hz. Yezdan’ın sarayına yönelir. Umulur ki bu durumda, Hakk’ın lutufları gönlü karşılamaya gelir ve ilâhî feyzin inâyetinin cezbelere, art arda ortaya çıkar. Böylece mücâhedeyle bir ömür boyu elde edilemeyecek nefis tezkiyesine ulaşılır. “Hakk Teâlâ için olan bir
25 cezbe, ins ü cinnin amellerine eşittir.”⁴

Eğer istersen bilmek bu mânayı⁵
Sûrete takılıp kalmaktan sakın kendini
Zira her kim ki sûrete takılıp kalır
Böyle bir mânaya nasıl ulaşır

1 İsrâ, 17/85.

2 Yâsîn, 36/83.

3 Hicr, 15/29.

4 Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ ve Muzîlû’l-İlbâs amme’ştehere mine’l-Ebâdisi alâ Elsineti’n-Nâs*, c. I, s. 379.

5 Bu mısra, Mahmûd-i Şebusterî’nin *Gülşen-i Râz* eserinden tazmin edilmiştir. Bkz. Şemseddin Muhammed Lâhîcî, *Mefâtihul-İcâz fî Şerh-i Gülşen-i Râz*, Haz. M. Rızâ Berzger-i Hâlikî, İffet Kerbâsî, 1.bs., Tahran, İntişârât-ı Zevvâr, 1371hş, s. 423.

عارفان را به جنت ملکوت
نبود جز جمالِ جانان قوت

عزیز من! جهدی بکن و جدی بنمای تا ازین فضیلت محروم نمانی. و الحمد لله
علی کل حال. قال الله تعالى ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ﴾ بدان که روح از عالم غیب
است. تقریبی که او را است به حضرت [۲۲۲] هیچ موجودی را نیست. و عالم غیب
عالمی است که مقدار و مساحت نمی پذیرد. و او را عالم امر نیز می گویند از آن
جهت که به خطاب امر «کن» ظاهر گشته بی ماده هیولانی.

و عالم ارواح منشاء عالم ملکوت است و عالم ملکوت مصدر عالم ملک
﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ و آدم خاکی چون به تشریف ﴿نَفَخْتُ فِيهِ
مِنْ رُوحِي﴾ مشرف گشت سعادت عظمی یافت و در اضافه روح به خود.

مصراع

نازکیهاست که فکر کج ما پی نبرد

کمال مرتبه روح در تحلیه او است، تا روح متحلی به صفات کمال نشود خلاف آن
آن حضرت را نشاید. سالکان خلاف کرده اند که تحلیه روح مقدم است یا تذکیه
نفس، و هر يك چیزی گفته اند. [۲۳] الحاصل اگر نفس را به قید شرع محکم سازند
قبل از تزکیه نفس روی به تصفیه دل و تحلیه روح نهند یقین که دل و جان متوجه
بارگاه حضرت یزدان گردند. امید که الطاف خداوندی به استقبال آید و جذبات
عنايت فیض الهی متواتر گردد، چندان تزکیه نفس را حاصل آید که به مجاهده همه
عمر حاصل نیاید «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ»

اگر خواهی که این معنی بدانی
حذر کن تا به صورت و انمانی

که هرکس کو به صورت گشت پا بست
کجا او را چنین معنی دهد دست

Bil ki ruh nefsanî cisme taalluk etmeden önce, bir çocuk gibiydi. Gerçi [23^b] ruh o makamda, ruhanî mârifet ve ilimlerin külliyyatından haberdardı. Fakat ruh, beşerî kuvvelerin ve insanî hasselerin vasıtasıyla kazanılan âlem-i şehâdetin ilim ve marifetlerinden mahrum idi. Ruh, insan bedenine
5 bağlanınca, çocukla aynı hükme sahip olur. Yani kemâle ermesi için tam bir şekilde terbiyesine gayret gösterilmelidir. Ruhun terbiyesinin yolu şu ki ruhun bedenle beşerî sıfatlar vasıtasıyla birleşmesinden bulduğu her bir taalluk tamamıyla tedricen ortadan kaldırılır. Zira her taalluk, ruh için Allah'a uzaklık ve perde hükmündedir. Ünsiyet edindiği ve yaradılışına hoş gelen
10 her şey, ruhu tutsak etmiş ve o cemâlin şevkinden mahrum bırakmıştır.

Eğer istiyorsan bu külhanın yemyeşil bir gülistana dönüşmesini
Gece gündüz çalış imar etmek için bu bostanı¹

[24^a] Her perde kalktıkça onun yüzüne bir kapı açılır ve kurbiyet ortaya çıkar, saadet yeli cananın ünsiyet kokusunu, canının burnuna ulaştırır.

15 Ruhun terbiyesinde ve perdenin kaldırılmasında üç kâmil mürebbî tam tekmil çalışır:

Bu üç mürebbîden;

İlki, şariat kaidelerine göre yasakları ve sorumlulukları sâlike ileten şariat yolunun hâdîleridir.

20 İkincisi, dünyevî bağlardan ve mizacın alışkanlıklarından kopmuş tarikat yolunun sâlikleridir.

Üçüncüsü; ruhun cismanî taalluktan kurtulup beşerî sıfatlardan arınabilmesi için onu, tecelliler, gaybi feyizler ve Hz. İlahî'nin nûrlarının parıltısından haberdar eden hakikat mahallesinin sakinleridir.

25 Ruh bu terbiyeyi kazanınca ulaştığı her mertebede, mülk ve melekût âleminde her ne varsa ona sunulur. Ruh, hamd makamına ulaşır ve şöyle söyler:

[24^b] Var oluşun zirvesinde bana bir yıldız doğdu
Ruh kendi varlığından ve yokluğundan kurtuldu

30 İlk mertebede beşikte bir bebektir
Allah'a hamd olsun artık buluşa erdi

1 Bu beyit, Irâkî'nin divanındaki bir kasidede geçmektedir. Bkz. Fahreddîn-i Irâkî, *age.*, s. 99.

بدان که روح قبل از تعلق به جسم نفسانی مانند طفلی بود. اگر چه او را [۲۳] در آن مقام اطلاع بر کلیات علوم و معارف روحانی بود. لیک از معارف و علوم عالم شهادت که به واسطه آلات حواس انسانی و قوای بشری حاصل می شود محروم بود. چون به قالب پیوست همان حکم اطفال دارد، باید که سعی بلیغ در تربیت او بنمایند تا به حد کمال رسد. طریق تربیت او آن است که هر تعلق که روح از ازدواج قالب یافته باشد به واسطه صفات بشری، جمله را به تدریج باطل کنند. زیرا که به واسطه هر تعلقی او را حجابی و بعدی از حضرت شده، و با هر چیز که انس گرفته و به خوش آمد طبع درو آویخته، آن چیز قید او گشته و از شوق آن جمال محروم باز مانده.

اگر خواهی که این کلخن کلستانی شود خرم
میان در بند روز و شب عمارت را چو بستانی ۱۰

[۲۴] هر حجابی که مرتفع می شود دری به روی وی گشاده می شود، و قربی پدید می آید، و نسیم صبای سعادت بوی انس جانان به مشام جانش می رساند.

در حین تربیت و رفع حجاب سه مربی کامل، مکمل در کار است:

یکی از هادیان شاه شریعت که مامورات و منهیات را بدو براناند.

و دیگری از سالکان مسالك طریقت که قطع تعلقات و مألوفات طبع فرماید. ۱۵

و دیگری از ساکنان کوی حقیقت که او را از واردات غیبی و لوايح و لوامع انوار حضرت لاهوتی با خبر گرداند تا روح از تعلقات جسمانی آزاد تواند شد، و از صفات بشری خلاصی تواند یافت. چون این تربیت بیابد به هر مرتبه ای رسد که هرچه در ملك و ملکوت است برو عرض کنند. او در مقام حمد در آید و بگوید:

رباعی ۲۰

[۲۴] بر اوج وجود کوکبم بازغ شد
وز بود و نبود خویشتن فارغ شد

در مهد مراتب اول ار بود صبی
لله الحمد کین زمان بالغ شد

O zaman ruh, mülk ve ufuklarda ve ruhlar aynasında, Hakk'ın tüm beyanatını ve âyetlerini mütalaa eder. Bu esnada şöyle söyler:

Rubâî

Gözümde sen ayan olmuşsun ben bundan gafil
 5 Gönlümde sen gizlenmişsin ben bundan gafil
 Cümle cihanda sana ait bir iz ararım
 Cümle cihan sen'mişsin ben bundan gafil¹

Bu makama ârifler, aşk makamı derler. [25^a] Aşk bu makamda, ruh gibi; ruh da beden gibidir ve beden ortadan kalkmıştır. O zaman “o onları sever, onlar da onu severler”² ifadesindeki karşılıklı aşk ve mülâfatat ortaya çıkar. Çeşitli gaybî keramet ve tecelliler zâhirde ve bâtında belirir. “Allah açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladı”³

Aşk, âşığın gönlünü alınca
 Âşığın canını kendi cilvegâhı yapar

15 Azizim! Üstün çaba göster, bu işe yiğitçe adım at, hiçbir şekilde gevşeklik gösterme ve ümitsiz olma!

Bir adam olmak gerek yüce himmetli
 Zira akıl gözüyle bu olguyu görmeli

Bu toprak yığının nimetlerinden
 20 Bir toz bile himmet eteğini kirletmemeli⁴

[25^b] Bu denli hayret uyandıran aşk dolu sözleri duymasa bile yüz çevirmeyecek bir yiğit olmak gerekir.

Ey gönül yüzünü sana dönenlerin kıblesi
 Cümle bahtıyarın gönlü sana yöneldi
 25 Bugün her kim yüzünü çevirirse senden
 Yarın hangi gözle görecek seni⁵

1 Bu rubâînin Hâce Abdullâh Ensârî'ye ait olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. <https://erfaniran.wordpress.com/2012/06/01/24> (Çevrimiçi) 4 Ekim 2017.

2 Âyete telmihle; “onları sever, onlar da onu sever..” Mâide, 5/54.

3 Lokmân, 31/20.

4 Bu rubâî için bkz. Baba Efdal Kâşânî, *Rubâ'î-nâme*, Haz. Seyyid Ahmed Behiştî, Tahran, İntişârât-ı Rûzene, 1372hş., s. 349.

5 Bu rubâî için bkz. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr, *Sübanân-ı Manzûm-i Ebû Sa'id-i Ebû'l-Hayr*, Haz. Saîd-i Nefîsî, Tahran, y.y., 1334, s. 24.

آنگاه در ذاتِ آفاق و آینهٔ انفس جملهٔ آیات و بیاناتِ حق را مطالعه کند درین هنگام بگوید:

در دیده عیان تو بوده ای من غافل
در سینه نهان تو بوده ای من غافل

از جمله جهان ترا نشان می جستم
خود جمله جهان تو بوده ای من غافل

این مقام را عارفان مقامِ عشق می گویند. عشق درین مقام [۲۵] چون روح بود و روح چون بدن و بدن در میانه محو شود. «آنگاه ملاطفه و معاشقهٔ یحبه و یحبونه» در میان آید، انواع واردات و کراماتِ غیبی بر ظاهر و باطن پدید آمدن گیرد. ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً﴾ ۱۰

بی دلی را که عشق بنوازد
جانِ او جلوه گاه خود سازد

عزیزِ من! همتِ عالی دار، مردوارِ قدم در کار نه و به هیچ گونه سستی مکن و ناامید مباش.

[رباعی] ۱۵

مردی باید بلند همت مردی
زین واقعه دیده خرد پروردی

کو را ز تعلق اندرین توده خاك
بر دامنِ همت ننشیند گردی

[۲۵] مردی می باید که این گونه سخنانِ عشق آمیزِ شور انگیز نشنود روی نگرداند. ۲۰

ای قبله هر که مقبل آمد کویت
رویِ دل جمله بختیاران سویت

امروز کسی کز تو بگرداند روی
فردا به کدام دیده بیند رویت

Ruhun hâlleri çoktur. Aşkın galebesi ve şevkin ızdırabı ruhun hâllerindendir. Ruh, aşkın galebesi ve şevkin ızdırabıyla şaşkına döner ve şaşkınlık sebebiyle, daha fazla aşka ve şevke talip olur.

Hani beni benden alan o cezbe
5 Hani içince beni benden alan o cür'a

[26^a] Hani o bade ki içeyim de bihaber olayım kendimden
Zira kendimden çok melulüm¹

Bazen bu ruhanî makamda, sâlik kendi varlığından usandıran ve onu helâk olmaya zorlayan bir hâlin vaki olduğu an olur. Hallâc, (Allah Teâlâ
10 ona rahmet etsin) bu makamdaydı ve aşkın galebesinin çokluğundan şöyle söylemektedir:

Beni öldürün ey dostlarım
Muhakkak ölümümde hayat vardır
Ve hayatım ölümümde
15 Ve ölümüm de hayatımdadır²

Bu makamda çokça hâller hâsıl olur. Bu hâllerin şerhi bu muhtasar esere sığamayacak kadar çoktur. Hülasa, bu makamda sâlik ârife ızdırıp vardır. Ve bu ızdırıp o dereceye ulaşır ki sâlik ârif helak olmaya yüz tuttuğu sırada, ansızın ilâhî emirle ezeli inâyet ona ulaşır. İzzet perdesi, Hakk'ın cemâlinin önünden kalkar ve gönlü yanmış âşık, binlerce lutuf ve merhamete mazhar olur.
20

[26^b] Teselli ederler lutufâ âşıkları
Uzaklaştırırlar ondan sonra âşıklardan dilberleri³

Sen kendinden uzaklaşmadıkça
Açamazsın sevgiliye can gözünü

25 Maşukun merhamet ve lutfuna mazhar olduğunda sadık âşık, şeydâ ve şaşkın bir hâlde, maşukun cemâlini seyrederken şöyle söyler:

1 Bu gazel için bkz. Muhammed Şîrin-i Mağribî, *Divân-ı Şîrin-i Mağribî*, Haz. Bernad Lewis, Dânişgâh-ı Tahrân, McGill Üniversitesi Yayınları, Kanada, 1372, s. 312.

2 Metinde Hallâc'a ait olduğuna işaret eden bu beyit için bkz. Hüseyin b. Mansûr Hallâc, *Tercüme-i Şîrhâ-yi Hüseyin b. Mansûr Hallâc*, Çev. Bijen İlâhî, Tahrân, Neşr-i Pârsî, 1383hş., s. 11.

3 Bu beyit için bkz. Fahreddin-i Irâkî, *age.*, s. 353.

حالاتِ روح بسیار است. از جمله حالاتِ او غلبانِ عشق و قلقِ شوق است. روح را درین حالت حیرانی بود. با وجودِ حیرانی طالبِ زیادتی عشق و شوق بود.

کو جذبه ای که بازستاند مرا ز من
کو جرعه ای که تا کندم فارغ ز من

کو باده ای که تا بخورم بیخبر شوم
[۲۶] از خیشتن که سخت ملولم ز خویشتن

گاه بود که سالک را درین مقام روحانی حالتی پیش آید که از وجودِ خود سیر آید، و در هلاکِ خود ساعی گردد. حالِ رحمه الله درین مقام بود که از غایتِ غلبانِ عشق می گفت.

اقتلونی یا ثقاتی ان فی قتلی حیاتی
و حیاتی فی مماتی و مماتی فی حیاتی

درین مقام حالاتِ بسیار دست دهد. شرح آن بسیار است درین مختصر نمی گنجد. القصه عارفِ سالک را درین مقام اضطراب بود به جای رسد که روی به هلاکِ نهد ناگاه به امرِ اله عنایتِ ازلی دررسد. تنقِ عزت از پیش جمالِ صمدیت برندازند و عاشقِ سوخته دل را به هزار گونه لطف و مرحمت بنوازند.

[۲۶] عاشقان را به لطف بنوازند
دلبران بعد ازان که اندازند

تا تو از خویشتن به دُر نایی
دیده جان به دوست نگشایی

چون لطف و مرحمتِ دوست دررسد محبِ صادق، شیدا و حیران و در جمالِ معشوق مشاهده کنان بگوید:

Güzelliğinle gönlümü çalan sen
Bu ne lutuf bu ne güzellik

Korkum odur ki aşkının gamından
Delicesine gönlüm isyan etsin

5 Cemâlinde öyle bir letafet var ki
[27^a] O letafetten iki göz görmez olur¹

Beyit

Senin âşıkların yeniktir
Senin aşkının avladıkları, şanlı olur²

10 Mademki sâlik, toplumun düzen ve âdetlerine göre yaşadığı sürece kemâlâtan mahrum kalır, o hâlde, insanî kemâlâtın en son sınırına ulaşmak için bir an bile şeriatın inceliklerini terk etmeyecek bir şekilde, toplumun düzen ve âdetlerinden vazgeçmelidir.

15 Âdet ve kural üzere yaşama
Bil ki ilerleyemezsin benzersen topluma
Hakikatten gafil olan bir topluluk
Aşk mahallesi sakinlerinin yolundan uzaktır

Düşün cana can katacak şekilde
[27^b] Üstün gelsin düşüncen ötekilere

20 Aşına olduğu kişiyi muhakkak
Karanlıktan çıkarır bu mum aydınlatarak

Bu bahsim aşına olanlara
Ki onlar benim işimin yabancıları değildir

25 İrfan ehli kimseler, daima aşkın sırrını ağıyardan gizlemişler ve aşkın sırrına vâkıf olmanın yollarını, bu işe muvafık sırdaşlarından başkasına açıklamamışlardır.

1 Bu beyit için bkz. Fahreddin-i Irâkî, *age.*, s. 294.

2 Bu beyit için bkz. Fahreddin-i Irâkî, *age.*, s. 369.

ای ربوده دلم به رعنائی
این چه لطفست و این چه زیبایی

بیم آنست کز غم عشقت
سر بر آرد دلم به شیدایی

در جمالت لطافتیست کزان
[۲۷] در نیابد دو چشم بینایی

بیت

عاشقانِ تو پاك بازانند
صیدِ عشقِ تو شاهبازانند

۱۰ مادام که سالک بر عادتِ عامه خلقِ زندگانی می کند از کمالات محروم است،
می باید که از رسوم و عادتِ عامه خلق گذر کند به نوعی که دقیقه ای از شرع فرو
نگذارد تا به منتهای کمالات انسانی رسد.

مکن بر رسم و عادتِ زندگانی
بدان گر باز مانی باز مانی

۱۵ گروهی کز حقیقت بی شعورند
ز راهِ اهلِ کوی عشق دورند

چنین فکری که فکرش جان فزاید
[۲۷] بدیشان سخت مستعبد نماید

یقین آنکس که دارد آشنایی
دهد این شمع او را روشنائی

۲۰ مرا این بحث جز با آشنا نیست
که با بیگانگان کاری مرا نست

اهل عرفان همیشه سرِ عشق را از اغیار پوشیده داشته اند و این طریقه را جز با
همرازانِ موافق در میان نهاده اند.

Mâna sözü değerli bir cevherdir
Cahille bir araya gelirsen sus konuşma

Yakutun kıymetini sarraf bilir
Niye koyarsın onu eskici dükkânına

5 Sarraf mücevheri eline alır, ama
[28^a] Anlar değerini aklıyla ve zekâsıyla

10 Ey kâinat denizinin incisi, varlık madenin cevheri! “Allah (cc) seni katından bir ruhla ve hidâyetle kuvvetlendirsın.” Cehdet, ihtimam göster ki Hz. Feyyaz’ın feyiz ışığından bir parıltı ve Mennân olan Allah’ın sınırsız sofrasından bir nevale sana ulaşsın. Ola ki asfiyâ zümresine ilhak olup onların kitaplarına yazılırsın. İlâhî hazinelerin mahzeni ve sultanî hazinelerinin definesi olan; şeriat, tarikat ve hakikate uygun olan bu isabetli bâbı muhafaza etmelisin. Bu hususta söylenecekler bitmez, özetleyerek kısaltıyoruz, zira bu özet, tevhid hakkında ilâhî mârifet ve sırlardan bir numune; sonsuz lutuflar
15 ve nûrlardan bir çeşni olması bakımından yeterlidir.

Az olsa da misk hoş bir koku gelir buruna
[28^b] Evi aydınlatır چراغ küçük olsa da

Tatmak için yeter bir yudum, şaraptan
Meclise yeter bir deste reyhan, bağdan¹

1 Bu beyit, Hâfız-ı Şîrâzî’nin gazelindeki bir beyiti anımsatır:

مدار نقطه بینش ز خال توست مرا
که قدر گوهر یک دانه جوهری داند

Bkz. Şemseddin Muhammed Hâfız, *Divân-ı Hâfız*, Haz. Muhammed-i Kazvîni, Kâsım-ı Ganî, Rızâ Kâkâî, 2. bs., Tahran, İntişârât-ı Kaknûs, 1377hş., s. 184.

حرفِ معنی گران بها گهرست
چون به نادان رسی مگوی و خموش

قیمتِ لعل جوهری داند
چه نهی در دکانِ خرده فروش

۵ [۲۸] درّ چو در دستِ دُر فروش بود

لیک بشناسد او به عقل و به هوش

۱۰ ای دُر دریای کاینات و گوهرِ کانِ ممکنات! «ایدک الله بروح منه و هداک» جهدی بکن و جدی بنمای که از رشحاتِ فیضِ حضرتِ فیاضِ ژاله ای، و از خوانِ بی کرانِ ایزدِ منان نواله ای به تو رسد تا باشد که در زمرهٔ اصفیا محشور و در کتابِ ایشان مسطور گردی. و این بابِ با صواب را که مخزنِ خزاینِ الهی و مکمنِ کنوزِ پادشاهی است و موافقِ شریعت و طریقت و حقیقی است نصبِ العین داری. سخن درین باب نهایت ندارد، بر همین اختصار کنیم. زیرا که نمونه ای از اسرار و معارفِ الهی در بابِ توحید و چاشنی از انوار و عوارفِ نامتناهی جهتِ نمودار کافی است.

گرچه مسک اندک بود خوش بوی گردد زو
دماغ [۲۸] خانه (را) روشن کند گرچه بود کوچک چراغ

جرعه ای از خم بود کافی برای چاشنی
مجلس (ی) را بس بود یک دستهٔ ریحان ز باغ

İKİNCİ BÂB İLM-İ MANTIK HAKKINDA

Bil ki insan bedeni, bir odaya benzer ve akıl bu odada sultan gibidir. Bedenî beş duyu, hücrenin pencerciklerine benzer ve akıl her bir pencereden bahçeye bakar. Göz pencereciğinden görür; kulak pencereciğinden duyar. Buna binaen beş duyu yoluyla zihne gelen her sûrete mahsus denir. Aksi hâlde, “ma’kûl” diye adlandırılır.

Zihne gelen her sûret, eğer hüküm taşııyorsa ona “tasavvur” denir. Örneğin; ruh gibi. Zihne gelen her sûret, hüküm taşııyorsa ona “tasdîk” denir. “Allah (cc) Kâdir”dir gibi. [29^a] Hüküm işin bir işe nisbetidir. Eğer bir şey, başka bir şeyin sübutuyla doğrulanıyorsa, ona “ıcab” denir. Nefyediıorsa ona “selb” denir.

Tasavvur ve tasdîkin her biri ikiye ayrılır: Ya insanın tasavvuru ve âlem hâdistir tasdîkine göre sonradan elde etmeye ve kıyasa muhtaç olarak kesbîdir. Ya da Zeyd güzel yüzlüdür tasdîkine ve güzellik tasavvuruna göre fikre ve kıyasa muhtaç olmayarak zaruridir.

Nazar, tasavvurî ya da tasdîkî açıdan bilinmeyenlerin bilgisini kazanma yönünde, tasdîkî ya da tasavvurî açıdan bilinenlerin tertibinden ibarettir. Tasavvura ulaştıran her akıl yürütmeye, “muarrif” ya da “kavl-i şârih” denir. Örneğin; insanın tasavvuruna natık olan canlı tasavvurunu ulaştırdığı gibi.

Ve eğer tasdîke ulaştırııorsa buna da “hüccet” ve “delil” denir. [29^b] Örneğin: “Âlem değışkendir ve her değışken olan da hâdistir” tasdîki, “âlem hâdistir” tasdîkine götürmektedir.

Her ne kadar da muarrif ve hüccet, lafızlara değıl anlamların hakikatine dair olsa da tefehhüm ve tefhim bakımından lafızlara muhtacız. Bu yüzden bil ki lafız ya “müfred” ya da “mürekkeb”dir:

Müfred lafız; lafzının bir cüzünün, kastedilen anlamının bir cüzüne delâlet etmediğı lafızdır.

Mürekkeb lafız; müfred lafzın tersidir.

Zihne gelen bir şeyin tasavvuru eğer birden çok şey arasında ortaklığın mevcudiyetine engel oluyorsa ona “cüzî-yi hakikî” denir. Örneğin, Zeyd’in zâtı gibi. Eğer buna engel olmuyorsa, ona “külli” denir. Örneğin, insan mefhumu gibi.

باب دوم در علم منطق

بدان که بدن آدمی به مثابه حجره‌ای است و عقل در وی به منزله سلطان. و حواس پنجگانه چون دریچه‌ها در وی، و عقل از هر دریچه ناظر بوستان است. از دریچه چشم مبصرات را و از دریچه گوش مسموعات را. و علی هذا القیاس، هر چیز که صورت او در ذهن از ممر حواس پنجگانه در آید آن را «محسوس» خوانند و الا «معقول» نامند. ۵

هر صورت که در ذهن درآید اگر خالی از حکم باشد آن را «تصور» خوانند، چون روح. و اگر مشتمل باشد بر حکم آن را «تصدیق» خوانند، مانند الله قادر. [۲۹] حکم نسبت امری است به امری. اگر بر وجه ثبوت شیء به شیء بود آن را «ایجاب» گویند. و اگر بر وجه نفی شیء از شیء بود آن را «سلب» نامند. ۱۰

هر کدام از تصور و تصدیق منقسم اند به دو قسم: یا کسبی که محتاج بود به کسب و نظر، چون تصور انسان و تصدیق به آنکه عالم حادث است؛ یا ضروی که محتاج نباشد به فکر و نظر، چون تصور حسن و تصدیق به زید حُسنُ الصُّورة است. نظر عبارت است از ترتیب معلومات تصویری یا تصدیقی بر وجهی که ادا کند به حصول مجهول تصویری یا تصدیقی. هر نظری که موصل به تصور باشد آن را «معرف» و «قول شارح» نامند. چون تصور حیوان ناطق که موصل است به تصور انسان. ۱۵

و اگر موصل به تصدیق باشد آن را «حجت» و «دلیل» گویند. چون، تصدیق «بأنَّ العالمَ مُتَغَيِّرٌ وَ كُلُّ مُتَغَيِّرٍ حَادِثٌ» که [۳۹] موصل است به تصدیق «إِنَّ العالمَ حَادِثٌ».

اگرچه معرف و حجت، به حقیقت معانی اند نه الفاظ، جهت تفهم و تفهیم معانی محتاج می شویم به الفاظ. پس ازین بدان که لفظ یا «مفرد» است یا «مركب». ۲۰

مفرد آن است که جزء لفظ آن دلالت نکند بر جزء معنی مقصود.

و مركب آن است که به خلاف این بود.

هرچه در ذهن درآید اگر تصور آن منع کند از وقوع شرکت بین کثیرین آن را «جزئی حقیقی» خوانند. چون ذات زید. و اگر منع نکند آن را «کلی» خوانند چون مفهوم انسان. ۲۵

Küllî kendi fertlerine nisbet edilince ya fertlerin hakikatinin aynısı olur ve ona “nev” denir, insan lafzındaki gibi, ya da fertlerin hakikatinin cüzi bir parçası olur ki bu iki çeşittir:

5 Ya mahiyet ve diğer hakikatler itibarıyla müşterek bir nokta bulunur. Çünkü canlı sıfatı insan ve diğer canlılar arasında müşterek bir noktadır ve ona cins denir.

[30^a] Böyle değilse ona fasıl denir. Çünkü nâtık sıfatı insanın hakikatine özgüdür ya da fertlerin hakikatinin dışında olur. Fasıl da iki çeşittir:

10 Has: Bir hakikate özgü olursa buna “hassa” denir. İnsana özgü olan zahik (gülen) sıfatı gibi ya da âm denir. Bir hakikate özgü olmazsa buna “araz-ı âm” denir. Çünkü maşi (yürüyen) sıfatı her bir kişinin hakikatine özgü değildir

Küllîyyât-ı Hamse’nin Tarifi

15 Nev’: Fertlerin hakikatinin tamamı olan külldür. Zeyd ve Amr’a nisbet insan gibi.

Cins: Fertlerin hakikatinin bir cüzüdür ve o hakikat ve diğer hakikatlar arasında ortaklık tamdır. İnsan tarifinde canlı gibi.

Fasıl: Fertlerin hakikatinin bir cüzüdür ve mümeyyizdir. [30^b] İnsan tarifinde nâtık gibi.

20 Hassa: Fertlerin hakikatinin dışında olan ve ondan başkasında gerçekleşmeyen küllîdir. Gülen gibi.

Araz-ı âm: Fertlerin hakikatinin dışında olan, o hakikatte ve onun dışında bulunabilen küllîdir. [Yürüyen gibi.]

Cins iki çeşittir:

25 Cins-i karîb: Müşterek noktalar arasında tam müşterek noktadır. Canlı gibi.

Cins-i baîd: Müşterek noktaların bazıları arasındaki müşterek olan küllîdir. Cism-i nâmî gibi. Fasıl iki çeşittir:

Fasl-ı karîb: Bir hakikate özgü olan fasıldır. Nâtık gibi.

30 Fasl-ı baîd: Tam müşterek olmayan ve bazı mâhiyetler bakımından ayırıcı fasıldır. Hassas gibi.

و کَلّی را چون نسبت کنند با افرادِ وی یا عینِ حقیقتِ افرادِ بُوَد چون انسان، و آن را «نوع» خوانند. یا جزئی حقیقتِ افرادِ بُوَد، و آن دو گونه است:

یا مشترک باشد میانِ آن ماهیت و دیگر حقایق، چون حیوان که تمام مشترك است میانِ انسان و دیگر حیوانات آن را «جنس» خوانند.

۵ [۳۰] و اگر نه چنین بُوَد او را «فصل» خوانند. چون ناطق که خاص است به حقیقتِ انسان یا خارج از حقیقتِ افراد باشد و آن هم دو گونه است:

یا «خاص» باشد به يك حقیقت، آن را «خاصه» خوانند. چون ضاحك که خاص است به انسان؛ یا «عام» که چنین اختصاص نداشته بُوَد و آن را «عرض عام» خوانند. چون ماشی که خاص نیست حقیقتِ واحده.

۱۰ تعریف کلیاتِ خمس

«نوع» کَلّی است که تمام حقیقتِ افراد است. چون انسان نسبت با زید و عمر... «جنس» کَلّی است که جزء حقیقتِ افراد است و تمام مشترك است میانِ آن حقیقت و دیگر حقایق. چون حیوان در تعریف انسان...

۱۵ «فصل»، کَلّی است که جزء حقیقتِ افراد است و ممیز است. [۳۰] چون ناطق در تعریف انسان.

«خاصه»، کَلّی است که خارج از حقیقتِ افراد بُوَد و در غیرِ آن حقیقت نبُوَد. مانند ضاحك.

«عرض عام»، کَلّی است که خارج از حقیقتِ افراد و در آن حقیقت و غیرِ او توان یافت.

۲۰ جنس دو گونه است

«جنس قریب»، کَلّی است که تمام مشترك باشد میانِ جمیع مشارکات. مانند حیوان.

«جنس بعید»، کَلّی است که مشترك است میانِ بعضی مشارکات. مانند جسمِ نامی.

فصل دو گونه است

«فصل قریب»، فصلی است که مخصوص بُوَد به يك حقیقت. مانند ناطق.

۲۵ «فصل بعید»، فصلی است که تمام مشترك نباشد و ممیز باشد از بعضی ماهیات. مانند حساس.

[31^a] Nev' iki çeşittir:

İzâfî: Cinsin kendisi ve diğer bir mahiyeti için söylenen nevdır.

Hakiki: Fertlerin hakikatinin aynısı olan nevdır.

Bu iki mâna arasında umum ve husus mutlaktır.

5 Bil ki başka bir küllîye nisbet edilen her bir küllî; “mübâyenet”, “musâvât”, “umum ve husus mutlak”, “umum ve husus min vech” olarak dört ilkeye bağlıdır.

Zira küllînin bu dört yönünden biri diğer fertlerinden hiçbir ferdine karşı doğrulanmıyorsa mübayene olur. İnsan ve at gibi.

10 Ve eğer, küllînin her bir özelliği diğer fertlerinin tümü üzerinde doğrulanıyorsa “musâvât” olur. İnsan ve nâtık gibi.

[31^b] Eğer küllînin dört yönünden biri, diğer fertlerinin tümü üzerinde doğrulanıyorsa; bir yönü de başka fertlerin bazıı üzerinde doğrulanırken bazıı üzerinde doğrulanmıyorsa bu, “umum ve husus mutlak” olur.

15 İnsan ve hayvan gibi.

Ve eğer küllînin bu dört yönünden her biri, diğer fertlerinin bazıı üzerinde doğrulanıyorsa, onun fertlerinden başkası üzerinde de doğrulanıyorsa bu da “umum ve husus min vechi”dir. İnsan ve beyaz gibi. Çünkü bu her iki yön Rumlu insan üzerinde doğrulanır. Ve insan, beyaz harici üzerinde de doğrulanır. Hintli insan gibi. Ve beyaz da insan harici üzerinde de doğrulanır, kar gibi.

25 O hâlde, mütebâyinân her zaman birbirinden fark edilebilir; mütesâviyân da sürekli bir arada bulunurlar. Ve mutlak hâs, mutlak âmsız olmaz, bunun aksine umum âm, mutlak hâssız olur. Umum ve husus min vech, bir cisimde bir arada bulunurlar. Ve her birinin de iftirakî bir maddesi vardır.

Şimdi anladın ki ilim ya “tasavvur”dur ya da “tasdik”tir. Ve “mâlum” da ya tasavvurî ya da tasdikîdir. “Meçhul” de aynı şekildedir. Ve tasavvurî ve tasdikî meçhul ile ilgili temel ilkeler vardır ki meçhulü bilmek bu temel ilkelere bağlıdır. [32^a] Nitekim külliyât, muarriflerin temel ilkelerinden; kaziyyeleri de hüccetin temel ilkelerindendir. Tasavvurların temel ilkelerini bitirdikten sonra, muarrif olan tasavvurların amaçlarını açıklamaya başlayalım.

[۳۱] نوع دو گونه است

«اضافی»، آن است که جنس، مقول شود بر وی و بر ماهیتی دیگر.

«حقیقی»، آن است که عین حقیقت افراد باشد. بین المعنیین عموم و خصوص مطلق است.

۵ بدان که هر کلی را که نسبت دهند با کلی دیگر از چهار وجه خالی نباشد که آن «مباینه» است و «مساواة» و «عموم خصوص مطلق» و «عموم خصوص من وجه». زیرا که اگر هیچ کدام بر فرد از افراد آن دیگر صادق نیاید «مباینه» بود. چون انسان و فرس.

۱۰ و اگر هر کدام، بر جمیع افراد آن دیگر صادق آید «مساواة» باشد. چون انسان و ناطق.

و اگر یکی بر جمیع افراد آن دیگر صادق آید و آن دیگر بر بعض افراد [۳۱] آخر صادق آید و بر بعض نه، «عموم و خصوص مطلق» باشد. چون حیوان و انسان. و اگر هر يك، بر بعض افراد آن دیگر صادق آید و بر غیر افراد او هم صادق آید «عموم و خصوص من وجه» باشد. چون انسان و ابیض. که هر دو، بر انسان رومی صادق می آیند و انسان بر غیر ابیض صادق می آید. چون انسان هندی. و ابیض، بر غیر انسان صادق می آید. چون برف.

پس «متباینان» همیشه از هم متفرق باشند؛ و «متساویان» همیشه مجتمع باشند. و «خاص مطلق» بی «عام مطلق» نمی باشد بخلاف العکس. و «عام و خاص من وجه» در يك ماده باهم مجتمع شوند. و هر يك را نیز ماده ای افتراقی باشد.

۲۰ چون دانستی که علم یا «تصور» است یا «تصدیق». و «معلوم» نیز یا تصویری است یا تصدیقی و کذا «المجهول». و موصل به مجهول تصویری و تصدیقی را مبادی است که معرفت آن [۳۲] موقوف است بر آن مبادی. چنانکه «کلیات» از مبادی معرفات است و «قضایا» از مبادی حجت. بعد از فراغ از مبادی تصورات شروع کنیم در بیان مقاصد تصورات که او معرفات است.

Bil ki muarriif, tasavvuru başka bir şeyin tasavvurunu gerektiren ve onu, ondan başka bütün şeylerden ayıran şeydir. O hâlde, eğer muarriifin özünü gerektirirse “hadd-i tâm” diye adlandırılır. Eğer özün gereği olmazsa ondan başka bütün şeylerden onu ayırandır. Üç ayrılır: Hadd-i nâkıs, Resm-i tâm, Resm-i nâkıs.

Külliyât’ın dört türünün oluşumu bu şekildedir:

Fasl-ı karîb hadd’dır; hassa resm’dır ey gönül!

Cins-i karîb varsa, her ikisi de olur hâsıl tam tamına

Her birine cins-i karîb eklenmediği takdirde

[32^b] Senin kavraman eksik olur bu dört müşkül hakkında

Hadd-i tâm: Cins-i karîb ve fasl-ı karîbden mürekkebdır. Nâtık canlı gibi.

Hadd-i nâkıs: Cins-i bâid ve fasl-ı karîbden mürekkebdır. Nâtık cisim gibi.

Resm-i tâm: Cins-i karîb ve hassadan mürekkebdır. Gülen canlı gibi.

Resm-i nâkıs: Ya cins-i bâid ve hassadan mürekkebdır, gülen varlık gibi.
ya da araz-ı âm ve hassadan mürekkebdır. Gülen varlık gibi.

Ve kısaca, “hadd-i tâmm”ın tarifi; özün künhü tasavvurunu gerektirmektedir. Diğer üçünün (hadd-i nâkıs, resm-i tam, resm-i nâkıs) tarifi, bizce tasavvuru gerektirir. Ve dört çeşidi de (hadd-i tâm, hadd-i nâkıs, resm-i tam, resm-i nâkıs), Arap dâilçileri “had” diye adlandırmışlardır. Ve dört tür arasında bir ayırmada bulunmamışlardır. Tasavvurâtın amaçlarından söz ettikten sonra, mebdâ-i tasdikâtı açıklamaya başlayalım:

[33^a] Bil ki “kaziyye”, onun mümkünatının tasdik ya da tezkibinin doğru olmasından ibarettir. Dört cüzden oluşur: “mahkûm aleyh”, “mahkûm bih”, “nisbet-i hükmiyye”, “hüküm”.

Kaziye, ister mûcibe; ister sâlibe olsun üç kısma ayrılır:

1. Cümle: el-İnsânü kâtibün (o insan yazıcıdır), mahkûm aleyh ister müptedâ olsun; isterse fâil, mevzû diye adlandırılır. Mahkûm bihe de ister haber olsun ister fiil, “mahmul” denir. Nisbet-i hükmiyyenin ve hükme delâlet eden şeyin birlikteliğine, “râbita” denir. Arapçadaki Zeydün hüve’l-kâimü (Zeyd ayaktaadır), cümlesindeki “hüve” (“O” mânasına gelen işaret zamiri) lafzı gibi. Farsçadaki “Zeyd kaim est” cümlesindeki “-est” (Farsça “-dır, -dir” bildirme eki) gibi. Ve Tebrîz dilindeki, “Zeyd kâtibi” cümlesindeki “i” sesini veren kesre gibi. Ve Rûm dilindeki (Anadolu Türkçesi), “Zeyd âlimdür” cümlesindeki, “-dür” gibi.

بدان که معرف آن چیزی است که تصور او مستلزم بود مر تصور شی دیگر را، و ممیز آن شی بود از جمیع ماعدایش. پس اگر مستلزم کنه معرف است مسما است به «حد تام». و اگر مستلزم کنه نیست همین ممیز او است از جمیع ماعدا. و آن سه قسم است: یا «حد ناقص» یا «رسم تام» یا «رسم ناقص». ترکیب اقسام چهارگانه از کلیات برین گونه است:

فصل قریب حدست، رسمست خاصه ای دل
جنس قریب اگر هست شد هر دو تام حاصل

با هر يك از نباشد جنس قریب منضم
[۳۲] ناقص شمر که روشن شد بر تو چار مشکل

حد تام، مرکب بود از جنس قریب و فصل قریب. مانند حیوان ناطق.
حد ناقص، مرکب بود از جنس بعید و فصل قریب. چون جسم ناطق.
رسم تام، مرکب است از جنس قریب و خاصه. مانند حیوان ضاحک.
رسم ناقص، یا مرکب است از جنس بعید و خاصه. چون جسم ضاحک؛ یا از عرض عام و خاصه، چون موجود ضاحک.

و بالجمله، تعریف به حد تام مستلزم تصور به کنه است. و تعریف به اقسام ثلاثه باقیه مستلزم تصور به وجه ما است. و اقسام اربعه را اهل عربیت «حد» می خوانند. و میان اقسام تمیز نمی کنند. بعد از فراغ از مقاصد تصورات شروع کنیم در مبادی تصدیقات.

[۳۳] بدان که «قضیه»، مرکبی است که تصدیق و تکذیب قابل او درست باشد. و اجزای او چهار است: «محکوم علیه» و «محکوم به» و «نسبت حکمیه» و «حکم». و قضیه خواه موجه و خواه سالبه سه قسم است:

یکی «جمله»: چون الإنسان کاتب و محکوم علیه را خواه مبتدا باشد و خواه فاعل «موضوع» گویند. و محکوم به را خواه خبر باشد و خواه فعل «محمول» گویند. هر چه دلالت کند بر نسبت حکمیه و حکم معاً آن را «رابطه» خوانند. چون لفظ «هو» در زَیْدٌ هُوَ الْقَائِمُ در عربی و «است» در «زید قائم است» به زبان پارسی و «کسره» در «زید کاتب» به زبان تبریزی و «در» در «زید عالمدر» به زبان رومی.

Eğer, mahkûm aleyh, “cüzî-yi hakikî” olursa ona, “mahsûsa” denir; eğer küllî olur ve hüküm de mefhumun kendisi üzerine yapılırsa buna “tabîiyye” denir. “el-İnsanü nev’ün (İnsan türdür)” örneğinde olduğu gibi. [33^b] Ve eğer hüküm, küllînin fertleri üzerine yapılmış ve kemiyetin beyanı yapılmamış olursa, buna “mühmele” denir; eğer kemiyetin beyanı yapılmış olursa, buna da “mahsûrâ” denir. Ve dörde ayrılır:

Birincisi, eğer hüküm fertlerin bütünü üzerinde îcabla olursa, buna, “mûcibe-i külliye” denir. Her insan kâtiptir, cümlesindeki gibi.

İkincisi, eğer hüküm bütün fertler üzerinde selble olursa buna sâlîbe-i külliye denir. Örneğin, İnsan hiçbir şekilde taş değildir.

Üçüncüsü, eğer hüküm fertlerden bazıları üzerinde îcabla olursa buna “mûcibe-i cüz’iyye” denir. Bazı canlılar insandır, cümlesindeki gibi.

Dördüncüsü, hüküm fertlerin bazısı üzerinde selble olursa buna, “sâlîbe-i cüz’iyye” denir. Bazı hayvanlar insan değildir, cümlesindeki gibi.

Bu dörtlül önermeye “mahsûrât-ı erba’a” denir. Hücçet ve delil için kullanılırlar.

2. Şartıyye-i muttasıla: Aralarında ittisâl ile birleşmeyle hükmedilmiş olan iki kaziyeden oluşur. Ya ikinci kaziyenin meydana gelmesi, [34^a] birinci kaziyenin meydana gelmesine bağlıdır. Örneğin; “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz vardır” gibi. Ve ona “mûcibe-i muttasıla” denir. Ya da selb-i ittisâle göre hükümlenmiş olur. Örneğin; “Güneş varsa gece yoktur”, gibi. Ve buna “sâlîbe-i muttasıla” denir.

3. Şartıyye-i munfasıla: Aralarında infisâl veya selb-i infisâl ile hükmedilmiş olan iki kaziyeden oluşur. Ve bu üçe ayrılır:

Birincisi, “Hakîkiyye”: Şartıyye-i munfasılada doğrulamaya ya da yanlışlamaya infisâl ile hükmedilir. “Sayı ya çifttir ya da tektir”, örneğinde olduğu gibi ya mûcibe; ya da “ya sayı çift değildir ya da tekten olur” örneğindeki gibi, sâlîbe, olur.

İkincisi, “Mâniatü’l-cem”: Şartıyye-i munfasılada sadece doğrulamada infisâle ya da selb-i infisâle hükmedilir. “Bu ya ağaçtır ya da taşdır” ve “bu şey ya ağaç değildir ya da cisim değildir” gibi.

و محکوم علیه اگر جزئی حقیقی باشد، «مخصوصه» خوانند. و اگر کلی باشد و حکم بر نفس مفهوم کرده باشند، چون الإنسان نوع آن را «طبیعیّه خوانند». [۳۳] و اگر حکم بر افراد کلی کرده باشند و بیان کمیت نکرده باشند، آن را «مهمله» خوانند. و اگر بیان کمیت کرده باشند، آن را «محصوره» خوانند و آن چهار است:

۵ اگر حکم، بر همه افراد باشد به ایجاب، آن را «موجبۀ کلیه» خوانند. مانند کُلِّ إِنْسَانٍ كَاتِبٌ.

اگر حکم، بر همه افراد باشد به سلب، آن را «سالبۀ کلیه» خوانند. چون لَا شَيْءَ مِنَ الْإِنْسَانِ بِحَجَرٍ.

اگر حکم، بر بعضی افراد باشد به ایجاب، آن را «موجبۀ جزئیه» خوانند. چون بَعْضُ الْحَيَوَانِ إِنْسَانٌ. ۱۰

اگر حکم، بر بعضی افراد باشد به سلب، آن را «سالبۀ جزئیه» خوانند. چون بَعْضُ الْحَيَوَانِ لَيْسَ بِهِ إِنْسَانٌ.

این مجمع را «محصورات اربع» می خوانند و در حجت و دلیل در کارند.

دوم «شرطیه متصله»: و آن مرکب می باشد از دو قضیه که در میان ایشان حکم کرده باشند به اتصال. یعنی، متصل بودن حصول قضیۀ ثانیّه به حصول [۳۴] قضیۀ اولی. مانند کَلَّمَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً كَانَ النَّهَارُ مَوْجُودًا. و آن را «موجبۀ متصله» خوانند. و یا حکم کرده باشند به سلب اتصال. چون لَيْسَ أَلْبَتَّةَ إِذَا كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً كَانَ اللَّيْلُ مَوْجُودًا. و آن را «سالبۀ متصله» خوانند. ۱۵

سیم «شرطیه منفصله»: و آن مرکب می باشد از دو قضیه که میان ایشان حکم کرده باشند بر انفصال یا به سلب انفصال. و این سه قسم است: ۲۰

اول، «حقیقیه» که در وی حکم کرده باشند به انفصال در صدق و کذب، و آن یا «موجبۀ» باشد چنانکه الْعَدَدُ إِذَا زَوْجٌ وَإِمَا فَرْدٌ یا سالبه مانند لَيْسَ الْعَدَدُ إِذَا زَوْجٌ وَإِمَا مُرَكَّبٌ مِنَ الْوَاحِدِ.

دوم، «مانعۀ الجمع» که در وی حکم کرده باشند به انفصال در صدق فقط یا به سلب انفصال. چون هَذَا الشَّيْءُ إِذَا شَجَرٌ وَإِمَا حَجَرٌ وَلَيْسَ هَذَا الشَّيْءُ إِذَا شَجَرًا وَإِمَا جِسْمًا. ۲۵

Üçüncüsü, “Mâniatü’l-hulû”: [34^b] Şartiyye-i munfasılada sadece yanlışlamada infisâlle; ya da bu selb-i infisâlle hükmedilir.

“Bu şey ya ağaç olmayan değildir ya da taş olmayan değildir” ve “bu şey ya ağaç değildir ya taş değildir” gibi.

- 5 O hâlde buna göre bil ki hüccet, “kıyâs”, “istikrâ” ve “temsîl” olmak üzere üçe ayrılır:

Kıyâs: Eğer küllî hâlde, cüz’î hâlde istidlâl getirilirse; ya da iki eşitten biriyle, ötekine istidlâl getirilirse buna, “kıyâs” denir. Ve bu, “müfid-i yakîn”dir.

- İstikrâ: Ve eğer cüz’î hâlde, küllî hâlde istidlâl getirilirse, buna “istikrâ”
10 denir. Ve iki çeşittir:

Birincisi “Tâm”: Cüziyyâtın çoğunun hâlinde küllî hâlde istidlâl olur ve bu, “müfid-i yakîn”dir.

İkincisi “Gayr-ı tâm”: Cüziyyâtın bir kısmının hâlinde, küllî hâlde istidlâl olur ve bu, “müfid-i zan”dır.

- 15 Üçüncüsü “Temsîl”: Eğer cüz’î hâlde, onun başka bir cüz’î hâliyle istidlâl olunursa ona “temsîl” denir. [35^a] Ve fukahâ bunu “kıyâs” olarak adlandırır. Ve bu da müfid-i zan’dır. Makîsün aleyhe “asıl”; makîse “fer”; müstereke “câmi” denir. Bunların arasında esas olan “kıyâs”tır. Ve kıyâs, kendisi için başka bir sözün gerekli olduğu kaziyelerden oluşan bir sözden ibarettir.
20 Ve o iki kısma ayrılır:

“İktirânî”: Netice ya da nakîz bi’l-fiil zikredilmez.

“İstisnâî”: Netice ya da nakîz-i netice bi’l- fiil zikredilir.

İktirânî kıyâsın birkaç yönü vardır; ya sadece hamliyyetten, ya muttasılâtan, ya munfasılâtan, ya da muhtelâtan oluşur.

- 25 İlk kısım en açıktır ve dört çeşittir. Zira mevzû ve mahmûl arasındaki nisbet, meçhul olunca; onun vasıtasıyla mevzû ve mahmûl arasındaki nisbet mâlum olsun diye, [35^b] bir yönüyle uygun gayesi olan bir emre ihtiyaç duyulur. O emre, “hadd-i evsat”, mevzûya “asgar”, mahmûle “ekber” denir. Ve asgardan oluşan mukaddeme

سیم، «مانعة الخلو» [۳۴] که در وی حکم کرده باشند به انفصال در کذب فقط و یا به سلب این انفصال. چون هَذَا الشَّيْءُ إِمَّا لَا شَجَرَ وَإِمَّا لَا حَجَرَ وَلَيْسَ هَذَا الشَّيْءُ إِمَّا شَجَرًا وَ إِمَّا حَجَرًا.

پس ازین بدان که حجت سه قسم است: «قیاس» و «استقرا» و «تمثیل».

۵ زیرا که اگر استدلال کنند به حال کلی بر حال جزئی؛ یا استدلال به احد المتساویین بر آن دیگر آن را «قیاس» خوانند. و این «مفید یقین» است.

و اگر استدلال کنند به حال جزئی به حال کلی آن را «استقرا» خوانند. و او دو گونه است:

یا تام که استدلال است از حال جمیع جزئیات بر حال کلی و این نیز «مفید یقین» است. ۱۰

یا غیر تام که استدلال است از حال اکثر جزئیات بر حال کلی. و این «مفید ظن» است.

و اگر استدلال کنند به حال جزئی بر حال جزئی دگر آن را «تمثیل» گویند. [۳۵] و فقها «قیاس» نامند. و این نیز «مفید ظن» است. مقیس علیه را «اصل» و مقیس را «فرع» و مشترك را «جامع» گویند. عمده در میان اینها قیاس است. و آن، عبارت از قولی است که مرکب باشد از قضایائی که لازم آید از وی قولی دیگر. و آن دو قسم است:

یکی، «اقترانی» که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور نباشد.

دوم، «استثنائی» که در وی آنچه گفتیم بالفعل مذکور باشد.

۲۰ و اقترانی بر چند وجه است: یا مرکب بود از حملیات صرفه؛ یا از متصلات؛ یا از منفصلات؛ یا از مختلطات.

قسم اول اظهر است و آن چهار نوع است. زیرا که نسبت میان موضوع و محمول چون مجهول باشد به امری احتیاج افتد که به طرفی مطلوب مناسب بود تا به واسطه وی نسبت میان موضوع [۳۵] و محمول معلوم شود. و آن امر را «حد اوسط» و موضوع را «اصغر» و محمول را «اکبر» خوانند. و مقدمه مشتمله بر اصغر را ۲۵

“suğrâ”; ekberden oluşan mukaddeme “kübrâ” ve suğrâdaki iktirânî kübrâya karine ve darb; heyet-i hâsılaya da “şekil” denir ve bu şekiller, dört tanedir.

Şöyle ki hadd-i evsat eğer kübrâda mevzû; suğrâda mahmûl olursa, birinci şekilde; ج ء diye adlandırılır:

- 5 Her ب, ج 'dir ve her ا, ب 'dir. Öyleyse her ب ج 'dir gibi. Eğer hadd-i evsat, hem suğrâda hem de kübrâda mahmûl olursa, ikinci şekilde; ء ج diye adlandırılır:

- Her ب, ج 'dir ve ا, ب 'den başka bir şey değildir. Öyleyse her ا, ج 'den başka bir şey değildir gibi. Eğer hadd-i evsat, her iki mukaddemde de
10 mevzû olursa, üçüncü şekilde; ج ء diye adlandırılır:

- Üçüncü şekilde bu sözdeki gibidir: Her ج, ب 'dir ve her ا, ب 'dir. Öyleyse ج 'in bazısı, ا 'dır. Eğer hadd-i evsat, [36^a] suğrâda mevzû, kübrâda mahmûl olursa, dördüncü şekilde; ج ء diye adlandırılır. Bu sözdeki
15 gibi olur: Her ج, ب 'dir ve her ب, ا 'dır. Öyleyse ا 'in bazısı ج 'dir. Kıyâsın dört şekli vardır. Bu meşhur rubâî çeşidi bir araya getirir.

Birinci şekilde hadd-i evsat suğrâda mahmûl olursa eğer;

Kübrâya vazedilirse birinci şekli hesaba kat

Her ikisine hamledilirse ikincisi

Her ikisine vazedilirse üçüncüsü hesaba kat

- 20 Birincinin tersi için dördüncü şekildir¹

Birinci Şekil: Bu kaziyenin doğrulama şartı, suğrânın icab; kübrânın külliye olmasıdır.

Bu şeklin darbları dört tanedir:

Birinci darb: İki mûcibe-i külliye, mûcibe-i külliyyenin neticesidir.

- 25 İkinci darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüzî olup mukaddeme-i kübrâ da mûcibe-i külliye olursa neticesi mûcibe-i cüzîyye olur. [36^b]

Üçüncü darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i külliyye, mukaddeme-i kübrâ sâlibe-i külliyye; netice, sâlibe-i cüzîyye olur.

- 30 Dördüncü darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüzî, mukaddeme-i kübrâ sâlibe-i külliyye; netice, sâlibe-i cüzîyye olur.

1 Metinde meşhur olduğuna işaret edilen bu rubâînin kime ait olduğu tespit edilememiştir. Fazla bilgi için bkz. <http://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D8%A7%D8%B4%DA%A9%D8%A7%D9%84> (Çevrimiçi), 29.12.2017.

«ضغری»؛ و مقدمهٔ مشتمله بر اکبر را «کبری»؛ و اقترانِ کبری را به ضغری قرینه و ضرب؛ و هیأتی حاصله را «شکل» خوانند. و این شکل چهار گونه است:

زیرا که حدِ اوسط اگر موضوع بود در کبری و محمول بود در ضغری ح ء مسمی بود به شکلِ اول، مانند این که کل ج ب؛ و کل ب ا؛ فکل ج ب .

و اگر زانکه حدِ اوسطه محمول بود هم در ضغری و هم در کبری ج ء مسما بود به شکلِ ثانی مانند این قول که کل ج ب؛ و لاشئ من ا ب؛ فلاشئ من ج ا.

و اگر زانکه حدِ اوسط موضوع بود در هر دو ج ء مسمی بود به شکلِ ثالث مانند این قول که کل ب ج؛ و کل ب ا؛ فبعض ج ا.

و اگر زانکه حدِ اوسط موضوع بود در [۳۶] ضغری و محمول بود در کبری مسمی ج ء بود به شکلِ رابع مثل این قول که کل ب ج؛ و کل ا ب فبعض ج ا.

پس ثابت شد که شکل چهار نوع است و این رباعی مشهور جامعِ انواعِ اربعه است.

[رباعی]

اوسط اگر حمل یافت در بر ضغری و بار
وضع به کبری گرفت شکل نخستین شمار

حمل به هر دو دوم وضع به هر دو سیم
عکس نخستین را چارم اشکال دار

شکلِ اول را که شرطِ انتاجِ او ایجابِ ضغری و کلیه کبری است. و ضروبِ او چهار است:

اول؛ موجبینِ کلیتین، نتیجهٔ موجبۀ کلیه.

ثانی؛ ضغری موجبۀ جزئی، کبری موجبۀ کلیه؛ نتیجهٔ موجبۀ جزئیه.

[۳۶] ثالث؛ ضغری موجبۀ کلیه، کبری سالبۀ کلیه؛ نتیجهٔ سالبۀ جزئیه.

رابع؛ ضغری موجبۀ جزئیه، کبری سالبۀ کلیه؛ نتیجهٔ سالبۀ جزئیه.

İkinci Şekil: Bu kaziyenin doğrulanma şartı, iki mukaddemin birinin mûcibe diğerinin sâlîbe olmasıdır. Bu şeklin de dört darbı vardır:

Birinci darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i külliyye, mukaddeme-i kübrâ sâlîbe-i külliyye; netice, sâlîbe-i külliyyedir.

5 İkinci darb: Mukaddeme-i suğrâ sâlîbe-i külliyye, mukaddeme-i kübrâ mûcibe-i külliyye; netice, mukaddeme-i suğrâ gibi sâlîbe-i külliyyedir.

Üçüncü darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüzî, mukaddeme-i kübrâ sâlîbe-i külliyye; netice sâlîbe-i cüziyyedir.

10 Dördüncü darb: Mukaddeme-i suğrâ sâlîbe-i cüzî, mukaddeme-i kübrâ mûcibe-i külliyye; netice, sâlîbe-i cüziyyedir.

[37^a] Üçüncü şekil: Bu kaziyenin doğrulanma şartı, mukaddeme-i suğrâ mûcibe ve her iki mukaddemden birinin ise mutlaka külliyye olmasıdır. Bu şeklin de altı darbı vardır.

Birinci darb: İki mukaddem mûcibe-i külliyyedir.

15 İkinci darb: İki mukaddem mûcibe, mukaddeme-i kübrâ külliyyedir.

Üçüncü darb: İki mukaddem mûcibe, mukaddeme-i suğrâ külliyyedir.

Dördüncü darb: İki mukaddem külliyye, mukaddeme-i suğrâ mûcibedir.

Beşinci darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i külliyye, mukaddeme-i kübrâ sâlîbe-i cüziyyedir.

20 Altıncı darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüziyye, mukaddeme-i kübrâ mukaddeme-i kübrâ.

Bu altılı darbın ilk üçü mûcibe-i cüziyye; son üçü de sâlîbe-i cüziyye netice verir.

25 Dördüncü şekil: Bunun doğrulanma şartı, mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüziyye ve mukaddeme-i kübrâ sâlîbe-i külliyye olması dışında, sâlîbenin ve cüziyyenin ne bir mukaddemde ne de iki mukaddemde bir araya gelmesidir. Ve bu şeklin beş darbı vardır: “En iyisini Allah (cc) bilir.”

[37^b] Birinci darb: İki mukaddem mûcibe-i külliyye; netice mûcibe-i cüziyyedir.

30 İkinci darb: İki mukaddem mûcibe, mukaddeme-i kübrâ cüziyye; netice mûcibe-i cüziyyedir.

Üçüncü darb: İki mukaddem külliyye, mukaddeme-i kübrâ sâlîbe; [netice sâlîbe-i cüziyyedir.]

35 Dördüncü darb: Mukaddeme-i suğrâ mûcibe-i cüziyye, mukaddeme-i kübrâ sâlîbe-i külliyye; netice sâlîbe-i cüziyyedir.

شکل ثانی را که شرطِ انتاجِ او اختلافِ مقدمتین است. ضروبِ منتجهٔ او هم چهار است:

- اول؛ صُغری موجبۀ کلیه، کبری سالبۀ کلیه؛ نتیجۀ سالبۀ کلیه.
 - ثانی؛ صُغری سالبۀ کلیه، کبری موجبۀ کلیه؛ نتیجۀ مانندِ صُغری است.
 - ثالث؛ صُغری موجبۀ جزئیۀ، کبری سالبۀ کلیه؛ نتیجۀ سالبۀ جزئیۀ.
 - رابع؛ صُغری سالبۀ جزئیۀ، کبری موجبۀ کلیه؛ نتیجۀ سالبۀ جزئیۀ.
- [۳۷] شکلِ ثالث را که شرطِ انتاجِ او ایجابِ صُغری و کلیهٔ احدی مقدمتین است ضروبِ منتجهٔ این شکل شش است:

- اول؛ موجبتان کلّیتان.
 - ثانی؛ موجبتان کبری کلیه.
 - ثالث؛ موجبتان صُغری کلیه.
 - رابع؛ کلّیتان صُغری موجبۀ.
 - خامس؛ صُغری موجبۀ کلیه، کبری سالبۀ جزئیۀ.
 - سادس؛ صُغری موجبۀ جزئیۀ، کبری سالبۀ کلیه.
- ۱۵ ازين ضروبِ ششگانه سهٔ اول منتجِ ایجابِ جزوی، و سهٔ اخیر منتجِ سلبِ جزوی است.

شکلِ رابع را که شرطِ انتاجِ او آن است که سلب و جزئیت نه در يك مقدمه و نه در دو مقدمه جمع نیاید مگر آنکه صُغری موجبۀ جزئیۀ و کبری سالبۀ کلیه باشد و ضروبِ منتجهٔ او پنج است: «والله اعلم».

- ۲۰ [۳۷] اول؛ موجبتان کلّیتان، نتیجۀ موجبۀ جزئیۀ.
- ثانی؛ موجبتان کبری جزئیۀ، نتیجۀ موجبۀ جزئیۀ.
- ثالث؛ کلّیتان کبری سالبه.
- رابع؛ صُغری موجبۀ جزئی، کبری سالبۀ کلی، نتیجۀ، درین نوع سالبۀ جزئیۀ است.

Beşinci darb: İki mukaddem külliyye, mukaddeme-i suğrâ sâlibe; netice de aynı şekil de (mûcibe-i cüzîyyedir.) Anlaşıldı ki mahsûrât-ı erba'nın bu şekli, mûcibe-i külliyye dışında doğrulanır. Ve bazıları da bu şeklin (kıyasın dördüncü şeklinin) tabiattan uzak olduğunu söyleyerek onu terk etmiştir.

- 5 Muallim Aristo ve ona tâbi olanlar
Kıyasın ilk üç şeklini kabul etmiştir.

Zikredilen bu on dokuz darb, kıyas-ı iktirânîye aittir.

[38^a] Kıyâs-ı istisnâî, ya ittisâl ya infisâldir. Ve ittisâli de, ya luzûmiyyedir, ya da ittifâkiyyedir.

- 10 Kıyâs-ı istisnâî-yi ittisâlî melzûmun varlığından, lâzımın varlığı üzerine; lâzımın yokluğundan, melzûmun yokluğu üzerine hüküm çıkarılmasıdır. Fakat lâzımın varlığından istidâl getirme, melzûmun varlığını gerektirmeyebilir. Çünkü vücud-ı âm, vücud-ı hâssın gereği değildir. Ve yine aynı şekilde, melzûmun yokluğundan lâzımın yokluğu üzerine istidlâl getirmek
15 uygun olmaz. Çünkü hassın yokluğu, âmmın yokluğunu gerektirmez.

O hâlde, muttasıla-i luzûmiyye, mukaddemin sübûtu veya tahakkuku ile olursa, onun için vaz'ın neticesi ve tâlînin sübûtu olur. Eğer tâlînin kaldırılmasıyla olursa, bu durumda netice mukaddemin kaldırılması olur.

- 20 Kıyâs-ı istisnâî-yi infisâlî: Ya varlık ve yoklukta birlikte ya da sadece birinde zıtlıkla hükmedilmiş olur. Ve üçe ayrılır; “Munfasıla-yi hakîkiyye”, “Mânîatü'l-cem”, [38^b] “Mânîatü'l-hulû”.

- Munfasıla-yi hakîkiyye: Eğer iki cüzden birinin konulmasıyla olursa, netice o diğer cüzün kaldırılması olur. Eğer, iki cüzden birinin kaldırılmasıyla olursa, netice diğer cüzün konulması olur. O hâlde onun dört neticesi vardır. İlk ikisi, istisnâ-yi ayn yönüyle; diğer ikisi, istisnâ-yi nakîz yönüyledir.
25

Mânîatü'l-cem: Eğer iki cüzden birinin konulmasıyla olursa, netice diğer cüzün kaldırılması olur. O hâlde onun iki neticesi vardır.

Mânîatü'l-hulû: Eğer iki cüzden birinin kaldırılmasıyla olursa, netice diğer cüzün konulması olur. “Allah (cc) en iyisini bilir.”

- 30 Bu ilmi öğrenenlerin bahis ve münâzara usulünde hataya düşmeleri mümkün olabileceğinden, bu bâbın sonunda bununla ilgili ilm-i nazardan bir parça özet getirmek uygun görüldü.

Bil ki bahis, hükmün delille ispatıdır. Münâzara, iki tarafın doğrunun

خامس؛ کلیتان ضغری سالبه، نتیجه، نیز همچنان معلوم شد که این شکل محصوراتِ اربع را به غیر از موجبه کلیه نتیجه می دهد. بعضی گفته اند که این شکل از طبع بعید است او را رها کرده اند.

معلم ارسطو و اتباع او
برانند که اشکالِ منتج سه است

و این نوزده قرینه اقترانی بود که ذکر رفت.

قیاس [۳۸] استثنایی، یا اتصالی است، یا انفصالی. و اتصالی یا لزومیه است یا اتفاقیه.

قیاس استثنایی اتصالی که استدلال از وجود ملزوم است بر وجود لازم و از عدم لازم است بر عدم ملزوم. لیکن استدلال از وجود لازم بر وجود ملزوم نشاید. زیرا که وجود عام مستلزم وجود خاص نیست. و نیز استدلال از عدم ملزوم بر عدم لازم نشاید. زیرا که انتفای خاص مستلزم انتفای عام نیست.

پس اگر متصه لزومیه با ثبوت و تحقق مقدم باشد آن را نتیجه وضع و ثبوت تالی باشد. و اگر با رفع تالی بود آنجا نتیجه رفع مقدم بود.

اما استثنای انفصالی که در وی حکم کرده باشند به منافاة یا در وجود و عدم معا یا در یکی. و آن سه است: «منفصله حقیقیه» و «مانعة الجمع» [۳۸] و «مانعة الخلو».

پس، منفصله حقیقیه اگر با وضع احد الجزئین باشد، نتیجه رفع آن جزء دیگر باشد. و اگر با رفع احد الجزئین بود، نتیجه وضع آن جزء دگر باشد. پس او را چهار نتیجه باشد: دو به اعتبار استثنای عین، و دو به اعتبار استثنای نقیض.

مانعة الجمع، اگر با وضع احد الجزئین باشد، نتیجه رفع جزء دیگر باشد. پس او را نتیجه دو بود.

مانعة الخلو، اگر با رفع احد الجزئین باشد نتیجه، وضع جزء دیگر بود «والله اعلم».

چون متعلمان را در طریق بحث و مناظره خطا ممکن بود، شمه ای از علمِ نظر در آخر این باب آوردن مناسب نمود.

5 ortaya çıkması için bir hüküm üzerindeki görüşüdür. Men, delilin mukaddemlerinden bir mukaddem üzerine delil istemektir. Bu sebepten nakl ve müddeâ men olunmaz. [39^a] Ta'lil niyetinde olan kimseye muallil ve müstedil denir. Karşısındakine de "sâil ve mâni" denir.

10 Bundan sonra bil ki muallil, mademki dâvayı yazma ve yöntemleri anlatma niyetindedir, ondan delilin veya naklin doğruluğunu istemek mümkündür. Karşı taraf ikna olmayarak delillerle meşgul olursa karşı tarafın onun delilini doğrulaması ya da doğrulamamasından hâlî değildir. Eğer karşı taraf ikna olursa bahis ve münâzaraya gerek yoktur. Ve eğer ikna olmazsa, belirli bir mukaddem ya da mukaddemleri veya belirsiz bir mukaddem ya da mukaddemleri belirtmeksizin onu engelleyebilir.

15 Birinciye men', münâkaza ve nakz-i tafsîlî denir. Burada şahide ihtiyaç yoktur. Eğer men'i takviye etmek için bir şey söylenirse caiz olur. Ve buna da müstenid ve sened-i men' denir. Sened, men'e denk olduğu zaman, onun def'i caizdir; men'i ise, mutlaka caiz değildir.

20 [39^b] İkincisine "nakz" ve "nakz-ı icmâlî" denir. Bu, şahitsiz kabul edilmez. Burada şahit, ya hükümdeki ihtilaf ya da muhalin istilzamıdır. Muallilin iddiasını nakzeden bir delil zikretme dışında, tayinle ya da tayinsiz hiç bir şeyle men etmez ve buna "muâraza" denir. Bu iki şekilde de sâil, ister nakz hâlinde dâvayı çürüttüğünden dolayı; isterse de muâraza hâlinde karşı tarafın iddiasının zıddına delil zikrettiğinden dolayı muallil olur ve muallil de sâil olur. "En doğrusunu Allah (cc) bilir."

بدان که بحث، اثبات حکم است به دلیل؛ و مناظره نظر است از جانبین در حکمی از برای اظهار صواب؛ و منع طلب دلیل است بر مقدمه ای از مقدمات دلیل، ازین جهت نقل و مدعی منع نمی شوند. [۳۹] معلل و مستدل آن کس است که در صدد تعلیل بود. و مقابله را «سایل» و «مانع» گویند.

و بعد هذا بدان که معلل مادام که در صدد تحریر دعوی و تقریر مذاهب است ۵
ازو طلب دلیل یا طلب تصحیح نقل ممکن است. وقتی که خصم مسلم ندارد و اگر به دلیل مشغول شود، خالی نیست که خصم دلیل او را مسلم دارد یا نه. و اگر مسلم دارد فلا بحث ولا مناظره. و اگر مسلم ندارد خالی نیست که مقدمه ای معینه را یا مقدمات را علی التعین منع کند یا مقدمه غیر معینه را و یا مقدمات را به غیر تعیین. ۱۰
اول را «منع» و «مناقضه» و «نقض تفصیلی» گویند. اینجا به شاهد احتیاج نیست. اگر چیزی از برای تقویت منع بگوید جایز باشد. و آن را «مستند» و «سند منع» گویند. سند هر گاه که مساوی منع باشد دفع او جایز است. اما منع او مطلقاً جایز نیست.

[۳۹] دوم را «نقض» و «نقض اجمالی» گوید. و این را بی شاهد قبول نکنند. ۱۵
شاهد در اینجا یا تخلف حکم است یا استلزام محال. با هیچ منع نکند به تعیین و به غیر تعیین غیر آنکه دلیلی ذکر کند «دال» بر نقیض مدعای معلل و آن را «معارضه» گویند درین دو صورت سایل معلل می شو [د]. اما در صورت نقض ازین جهت که دعوی خلل می کند. اما در صورت معارضه ازین جهت که بر خلاف مدعای خصم دلیل ذکر می کند. و معلل سایل می شود «والله اعلم».

ÜÇÜNCÜ BÂB İLM-İ HEY'ET HAKKINDA

Aklî ve naklî delillerle sabit ve kesindir ki insanoğlunun yaratılışındaki maksat, zâtını ululamak ve sıfatlarını tenzih etmekle Hz. Yazdan'ı tanımaktır. Bu mârifet, mübdeât hakkında etraflıca teemmül ve masnûât hakkında tefekkürle kazanılabilir. Çünkü hâller ve unsurlardan bahseden ilm-i hey'et 5 bu teemmül ve tefekkür sayesinde masnûât hakkında etraflıca düşünüp [40^a] göklerin ve yerin yaradılışı hakkında tefekkür eden herkes için en iyi vasıtalarla sahiptir. Ve onlar bunu söyleyip “Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın”¹ âyetine inanırlar. İlm-i heyet yıldızlar ve feleklere ait semavî 10 cisimlerin hâlleri ve anâsır-ı erba'a olan süfli cisimlerin hâllerinin bilinmesi için bir ilimdir. Konusu da işte bu semavî ve süfli cisimlerdir. Bu konulara başlamadan önce, bilmek gerekir ki hissi işaretle mümkün olup bölüne- meyen her ne ise temelde ona nokta denir. Boy yönünden bölünebilirse, bu durumda buna, “hat”; en ve boy olarak bölünebilirse “satıh”; üç yön- 15 de bölünebilirse “cisim” denir. Eğer hattın farazî noktaları bir doğrultuda birbirinin hizasında olursa “hatt-ı müstakim”; aksine noktalar bir hizada olmazsa [40^b] “hatt-ı müstedir” değilse “hatt-ı münhanî ” diye adlandırılır. Farz edilebilir her hattın sathı, o hattın adıyla anılır. O hâlde satıh, ya hat gibi müstevî; ya müstedir; ya da münhanî olur. İki hat kesiştiğinde, zâviye 20 ortaya çıkar, buna “künc”; zâviyeyi oluşturan hatlara da “dıl'-i zaviye” denir. Açı çeşitleri:

Eğer iki hat çekildikten sonra dört tane zâviye-i mütesâvî oluşursa, o zaviyelerden her birine “zâviye-i kâime” o hatlara da “amûd” denir. Şekilde 25 görüldüğü gibi:

1 Âl-i İmrân, 3/191.

باب سوم در علم هیأت

به براهین عقلی و شواهد نقلی ثابت و محقق است که غرض از خلق انسان معرفت حضرت یزدان است به تقدیس ذات و تزینة صفات. و این معرفت از تأمل در مبدعات، و تفکر در مصنوعات حاصل می شود. چون علم هیأت که باحث از [۴۰] عناصر و احوال او است بهترین ذرایع است، بدین تفکر و تأمل هر کسانی را که متأمل اند در مصنوعات و متفکر اند در خلق ارض و سموات، و بدین کلمه ناطق اند و قایل که «رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا»، هیأت علمی است که دانسته شود در آن احوال اجرام علوی که افلاك و کواكب اند و احوال اجرام سفلی که عناصر اربعه است و موضوع او همین اجرام علوی و سفلی است.

پیش از شروع در مسایل نباید دانست که هرچه قابل اشارت حسی بود اگر قابل قسمت نبود، اصلاً آن را «نقطه» خوانند. اگر در جهت طول قسمت پذیرد پس آن را «خط» خوانند. اگر در دو جهت طول و عرض قسمت پذیرد آن را «سطح» خوانند. و اگر در جهات ثلاث قسمت پذیرد آن را «جسم» خوانند. اگر نقاط مفروضه خط محاذی یکدیگر باشند در يك سمت، «مستقیم» خوانند. والا اگر انحذا بی مناسبت داشته بود، [۴۰] «مستدیر» گویند والا «منحنی» خوانند. و بر سطح هر خط که توان فرض کرد آن سطح را به نام آن خط خوانند. پس سطح، همچو خط مستوی باشد یا مستدیر یا منحنی. دو خط چون ملاقی شوند، زاویه حادث شود و آن را «کنج» خوانند و خطوط را «ضلع آن». و انواع آن این است:

اگر بعد از اخراج خطین، چهار زاویه متساویه حادث شود، هر يك از آن زوایا را «قایمه» و آن خطوط را «عمود» خوانند. برین صورت:

Farklı açılar ortaya çıkarsa, bunlardan büyüğüne “zâviye-i münferice”; küçüğüne “zâviye-i hadde” denir. Şekilde görüldüğü gibi:

- 5 Zâviye-i musattaha, iki hattın bir sathı ihâtasından ortaya çıkar. Zâviye-i mücesseme iki ya da daha fazla sathın cismi ihâtasından meydana gelir. Evin köşeleri gibi. Sınırsız çizilen ve birbiriyle kesişmeyen iki hatt-ı müstakime, “hutût-ı mütevâziye” denir. Şekildeki gibi:

- 10 [41^a] Bir sathıdaki farazî bir noktadan birbirlerine eşit olan düz hatlar çekildiğinde, bir hat bu hatların olduğu sathı çevreliyorsa o satha “dâire”; sathı çevreleyen hatta “hatt-ı müstedir” ve “muhît-i dâire”; o farazî noktaya “merkez”; farazî noktadan sathı çevreleyen hatta doğru çekilen düz hatlardan her birine “nısf-ı kutur”; dâireyi ikiye bölen her düz hatta ise “veter” denir. Merkezden geçerek dâireyi iki eşit parçaya bölen vetera “kutur” denir, kutur veterlerin en büyüğüdür. Kavsin her bir parçasına ve muntasıf-ı veterden kavse gelerek kavsi ikiye bölen her hatta “sehim”; veterin her yarısına da “ceyb” denir. Şekildeki gibi:

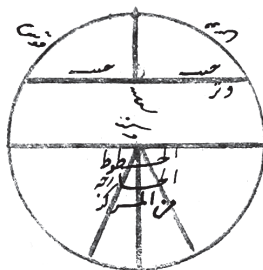
و اگر زوایای مختلف حادث شوند، بزرگتر را «منفرجه» و خردتر را «حاده» گویند. همچنین:

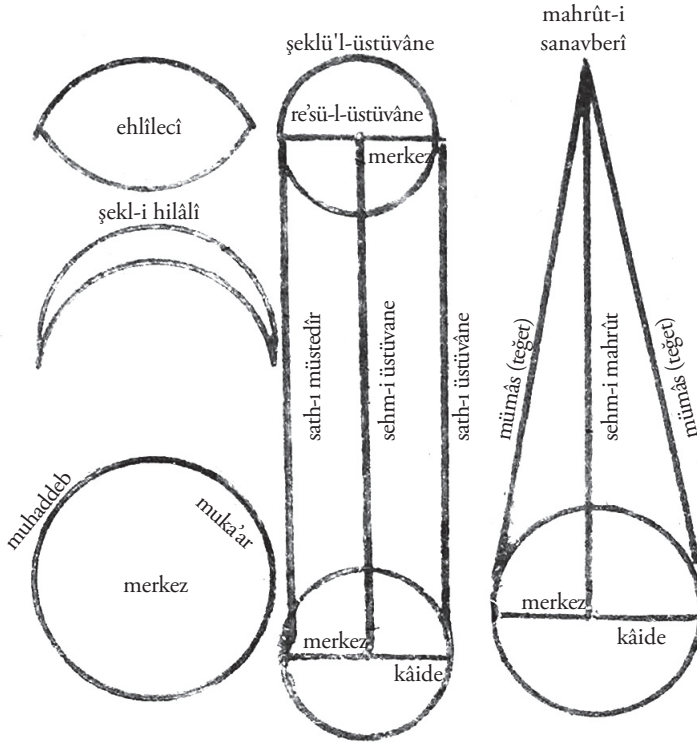
۵ زاویه مسطحه آن بود که از احاطه دو خط به سطح پیدا آید. و زاویه مجسمه آن است که از احاطه دو سطح یا زیاده به جسم پیدا شود همچو کنجهای خانه. اگر دو خط مستقیم چنان باشند که اگر الی غیر النهایه اخراج کنند بهم نرسند، آنها را «متوازیان» خوانند. برین صورت:

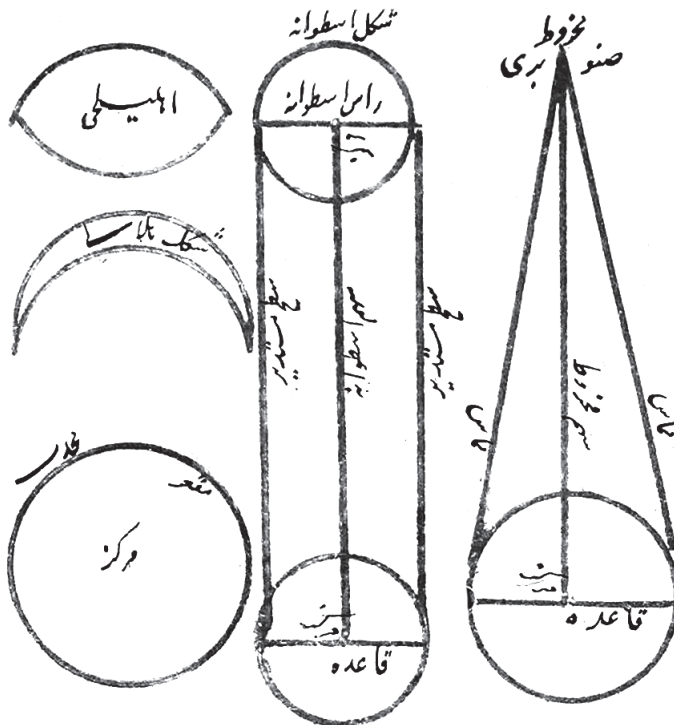
۱۰ [۴۱] اگر خطی به سطحی محیط شود چنانچه نقطه ای درو فرض توان کرد که خطهای مستقیم از آن نقطه به آن خط کشند همه برابر باشند، آن سطح را «دایره» و آن خط را «خط مستدیر» و «محیط دایره» و آن نقطه را «مرکز» و هر يك از آن خطهای مستقیم را «نصف قطر» خوانند. و هر خط مستقیم که دایره را به دو باره کند، آن را «وتر» خوانند. و وترى که منصف دایره باشد و بر مرکز گذرد، «قطر» خوانند و او، اعظم اوتار بود و هر قسمی را از محیط قوس و خطی که از منتصف وتر به قوس آید ۱۵ و قوس را دو کند، آن را «سهم» و هر نصف را از وتر، «جیب» خوانند. برین صورت:

- Eğer müstedir bir satıh, içinde farazî bir nokta kabul edilerek o noktadan istikamet üzere [41^b] birbirine eşit hatlar çekildiğinde cismi çevrelerse o şekle “küre”; o satıha “muhî-i küre” ve “sath-ı müstedir”; o noktaya “merkez”; o hatlara da “ensâf-ı aktâr” denir. Sutuh-ı müstevîye küreyi böl-
 5 düğünde iki tane veter ortaya çıkar. Eğer sutûh-ı müstevîye kürenin merkezinden geçerse ona “dâire-i azîme”; değilse “dâire-i sagîre” denir. Küre-i müteharrikenin dış yüzeyinde dâirevî hareketle oluşan hareket etmeyen birbirine karşılıklı duran iki noktaya “kutub” denir. İki kutub arasındaki kutba da “mihver” denir. O da hareket etmeyip küre-i müteharrikenin dış
 10 yüzeyindeki farazi noktalarda devir tamamlanınca devair-i mürtesem oluşur, bunlara da o noktaların medârları denir. Medârların en büyüğü olan ve kürenin iki kutbunun ortasında bulunan ve küreyi yarıya bölen medâra, “mıntika” denir. Pek çok geometrik şekil vardır. Her birini açıklamaya çalışırsak uzun sürer, örnek olması bakımından burada birkaç şekil gösterildi.

اگر سطحی مستدیر محیط جسمی شود بر وجهی که در داخل او نقطه‌ای فرض
توان کرد که از آن نقطه به محیط هر خط که بر استقامت: [ب۴۱] بکشند همه برابر
باشد، آن شکل را «کره» و آن سطح را «محیط کره» و «سطح مستدیر» و آن نقطه را
«مرکز» و آن خطها را «انصاف اقطار» خوانند. چون سطوح مستویه کره را پاره کند
دو وتر حادث شود، پس اگر آن سطح به مرکز کره گذرد، آن را «دایره عظیمه والا
صغیره» گویند. و بر ظاهر کره متحرکه به حرکت دوریه دو نقطه باشد، مقابل یکدیگر
که حرکت نکنند آن را «قطب» گویند. و قطبی که بینهما باشد، «محور» نامند. و او
نیز حرکت نکند و از نقاط مفروضه که بر ظاهر کره متحرکه چون دوره تمام شود
دوایر مرتسم گردد و آنها را «مدارات آن نقاط» گویند و مدار منصف کره را که اعظم
مدارات است و واقع در منتصف قطبین آن را «منطقه» نامند. اشکال هندسی بسیار
است. اگر به شرح هر يك مشغول می شویم به تطویل می انجامد، علی الاجمال چند
شکلی را نمودار آورده شد:

[42^a] Felek müstedir bir cisimdir. İki sathla çevrelenmiştir. İç sathına “muka’ar”; dış sathına “muhaddeb” denir. Her iki sathın merkezi, bir hattır. Bundan da anlaşılır ki eğer cisim farklı özelliklere sahip cisimlerden oluşmuşsa buna “mürekkeb” denir. Semavî alâmetlerden ve mevâlîd-i selâseden ibaret olan kâinat gibi. [42^b] Aksi hâlde “müfred” denir. Eflâk gibi. Anâsır-ı eflâke içindekilerle birlikte “ecram-ı esîrî” ve “âlem-i ulvî” denir. Anâsıra da içindekilerle “âlem-i süflî” ve “âlem-i kevn ü fesad” denir. Basit maddelerin hareketi üç çeşittir:

Birincisi; merkeze doğru hareket, su unsuru ve toprak unsuru gibi.
İkincisi; merkezden dışa doğru doğrusal olan hareket, ateş unsuru ve hava unsuru gibi.

Üçüncüsü; merkezin gücüyle merkezdeki dâirevî hareket, felek gibi.
Mürekkeb, ya tâm olur ve uzun bir müddet kendi şeklini muhafaza eder, mevâlîd-i selâse gibi; ya da tâmın zıttı olarak gayr-i tâm olur, bulut, sis, benzer şeyler gibi.

Bunları öğrendikten sonra (Allah Teâlâ seni güçlendirsün ve irşat etsin) hey’et âlimlerince, zemin âlemin ve eflâkın merkezidir. Felekler soğanın katmanları gibi, birbirini kuşatmıştır. Öyle ki her birinin muka’arı diğerinin muhaddebini sathına teğettir. [43^a] Bu ilme ait kitapların tafsilatında bahsedildiği üzere, zemin hiçbir yöne meyletmez ve bu felek-i atlasın üzerinde cisim yoktur.

Felekler ve unsurların tertibi şu şekildedir:

Her dâire bir satha karşılık; her iki dâire arası da bir felek ya da bir unsura karşılık gelir.

Toprak unsuru; merkeze doğru hareket eder, mutlak ağırdır.

Su unsuru; arzın çoğunu kaplar, görece daha hafiftir.

Hava unsuru; yer küreyi su küre ile kuşatır, su ve toprak unsurlarına göre daha hafiftir.

Ateş unsuru hava küreyi kuşatır, mutlak hafiftir.

[۴۲] فلك جسمی است مستدیر دو سطح بدو محیط، داخل را «مقعر» و خارج را «محدب» نامند و مرکز هر دو سطح يك خط است. پس ازین بیاید دانست که جسم اگر از اجسام مختلفه الطباع فراهم آمده باشد، «مركب» خوانند. چون کاینات که عبارت از آثار علوی است [۴۲] و موالید ثلث والّا «مفرد» خوانند، چون افلاك. و عناصر افلاك را با آنچه درو است «اجرام اثیری» و «عالم علوی» می خوانند. و عناصر را با آنچه درو است «عالم سفلی» و «عالم کون و فساد» می گویند. حرکت بسایط بر سه وجه است:

یکی؛ الی المركز، چون عنصر خاك و آب.

دوم؛ من المركز، چون عنصر آتش و هوا. و این حرکت مستقیم بود.

سیم؛ علی المركز و آن مستدیر بود حول المركز. چون فلك. ۱۰

و مركب یا تام بود، یعنی حفظ صورت خود کند مدت معتد به همچو موالید ثلث؛ یا غیر تام که به خلاف این بود، همچو ابر و میغ و آنچه بدینها مانند بود.

چون اینها دانستی بدان که «أَرَشَدَكَ اللَّهُ وَ أَيْدَكَ» نزد علمای هیأت زمین به جای مرکز عالم و افلاك است. و افلاك، مانند تویهای پیاز به گرد یکدیگر درآمده اند. چنانکه مقعر هر يك مماس [۴۳] سطح محدب آن دیگر است. و مبرهن است در ۱۵ مطولات كتب این فن که زمین به هیچ جانب مایل نیست و بالای فلك اطلس جسم نیست. ترتیب افلاك و عناصر برین گونه است؛ هر دایره به جای سطحی، میان هر دو دایره به جای فلکی یا عنصری.

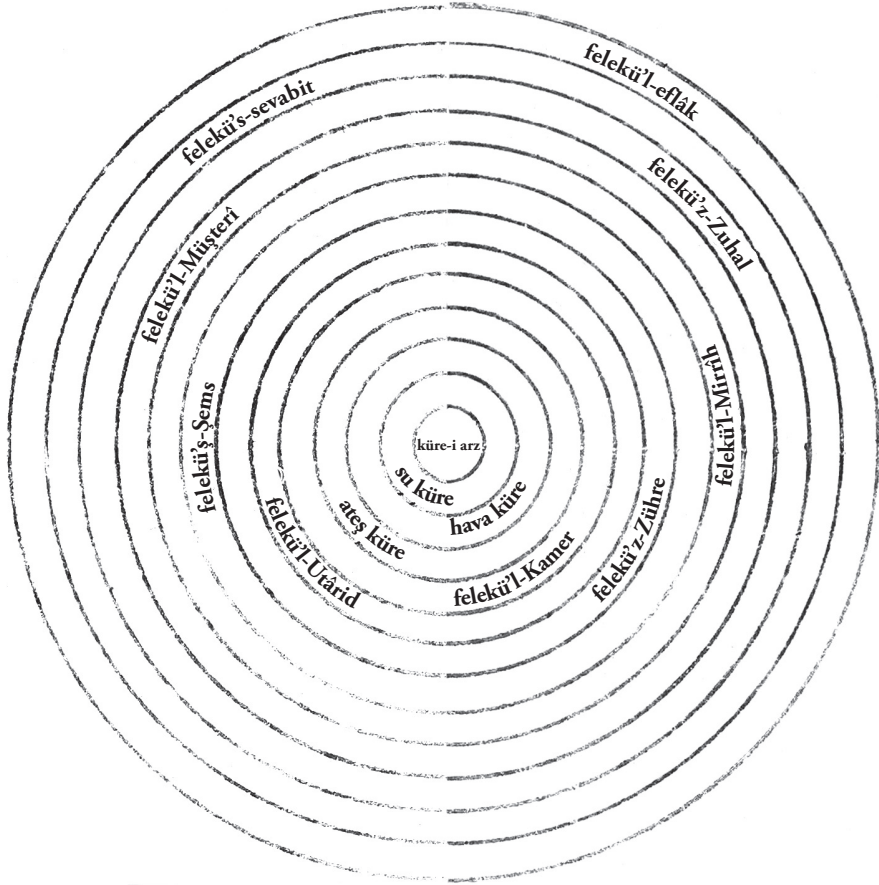
عنصر خاك؛ ثقیل مطلق است طالب مرکز.

عنصر آب؛ ثقیل مضاف است، محیط اکثر ارض است. ۲۰

عنصر هوا؛ خفیف مضاف است، محیط کره ارض و ما است.

عنصر نار؛ خفیف مطلق است، محیط کره هوا است.

Ateş küreden sonra, yedi gezegenin bulunduğu yıldızların felekleri vardır. Bundan sonra da felek-i sevâbit bulunur. Daha sonra da “felek-i a’zam” da denilen felekü’l-eflâk vardır. Bütün unsurlar ve felekleri içinde barındırdığından buna “âlem” denir. Felek ve unsurlar şu şekildedir. [44^a]

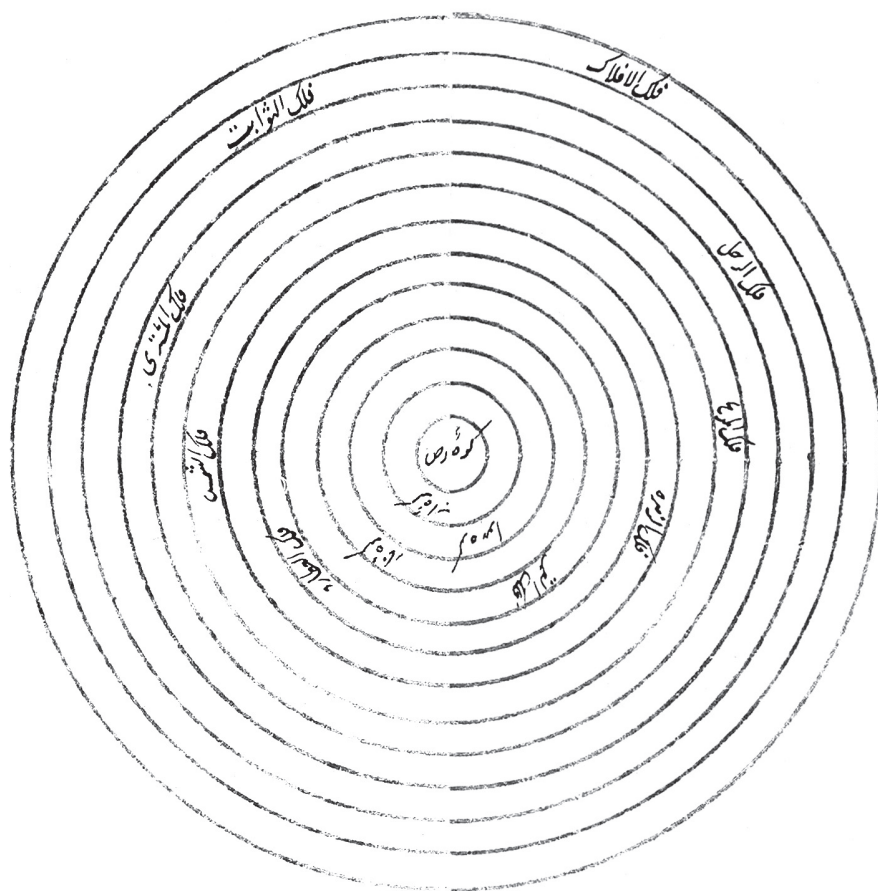
5

[44^b] Bu ilimden mutlak bilinmesi gereken şey, devâir-i izâm ve onun içindeki bazı devâir-i sigârdır. Bu cümleden olarak:

- 1- Felek-i a’zâmın mıntıkası: Felek-i a’zâmın hareketi vasıtasıyla, “muaddilü’n-nehâr” diye adlandırılan dâire ortaya çıkar. Muaddilü’n-nehârın iki kutbu vardır. Onlara “âlemin iki kutbu” denir. Biri, Ferkadân ve Cüdey arasındaki Benâtü’n-na’ş-ı suğrâda bulunan

10

پس از آن افلاك كواكبِ سبعه سیاره است. پس از آن فلك ثوابت، پس از آن فلك الافلاك که آن را «فلك اعظم» نیز می گویند. جمیع عناصر و افلاك را با آنچه در ایشان است «عالم» می گویند. صورتِ افلاك و عناصر این است: [۴۴]

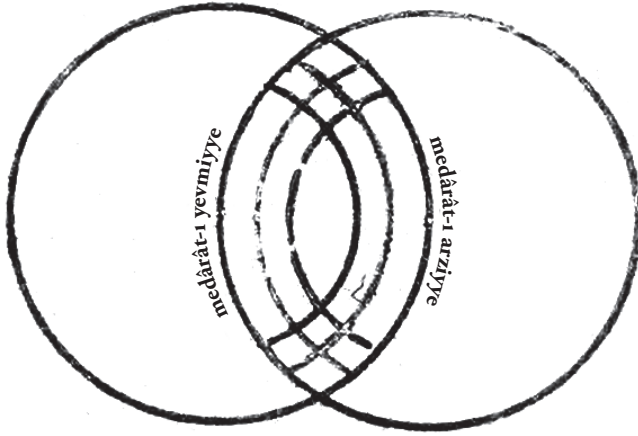

ه [۴۴] از چیزهایی که لابد است دانستنِ آن درین علم، دوایرِ عظام است و بعضی از صغار در ضمنِ آن. ازین جمله:

منطقه فلك اعظم است. به واسطه حرکتِ او حادث می شود و مسمّا است به «معدّل النهار» و او را دو قطب باشد، آنها را «قُطْبَى [ال] عالم» گویند. یکی، در بنات النعش صغری میانِ فرقدین و جُدَى، آن را

“Şimal kutbu”; diğeri de Şimal kutbu’nun karşısında olan ve Süheyl’e yakın olan “Cenub kutbu”dur. Gece ve gündüzün eşit olması şartıyla, Güneş bu dâireye geldiğinde ve küre üzerindeki noktalarından hareket ettiğinde muaddilü’n-nehâra paralel küçük dâireler ortaya çıkar. Ve bunlara, “medârât-ı yevmiyye” denir.

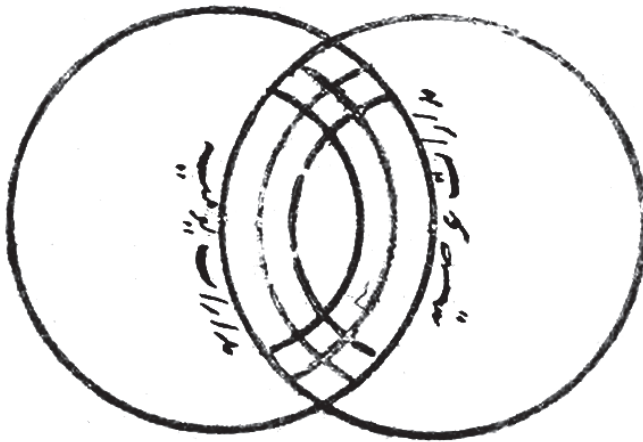
2- Felekü’l-burûc’un mıntıkası: Dar ve geniş açılarla karşılıklı olarak muaddilü’n-nehâr ile iki noktada kesişir. Kesiştikleri iki noktaya, “iki itidal noktası” denir. Felekü’l-burûc’un iki kutbu, [45^a] Muaddilü’n-nehârın iki kutbunun iki yönünde karşı karşıya gelir. İki kutup arasındaki gâyet-i bu’d, “meyl-i a’zam” ve “meyl-i küllî” diye adlandırılan iki mıntıkanın gâyet-i bu’dı gibidir. Bu ikinci hareket vasıtasıyla kürenin yüzeyinin farazî noktalarından burçlar mıntıkasına paralel küçük dâireler ortaya çıkar. Bunlara, “medârât-ı arziyye” denir. Bu şekildeki gibi:

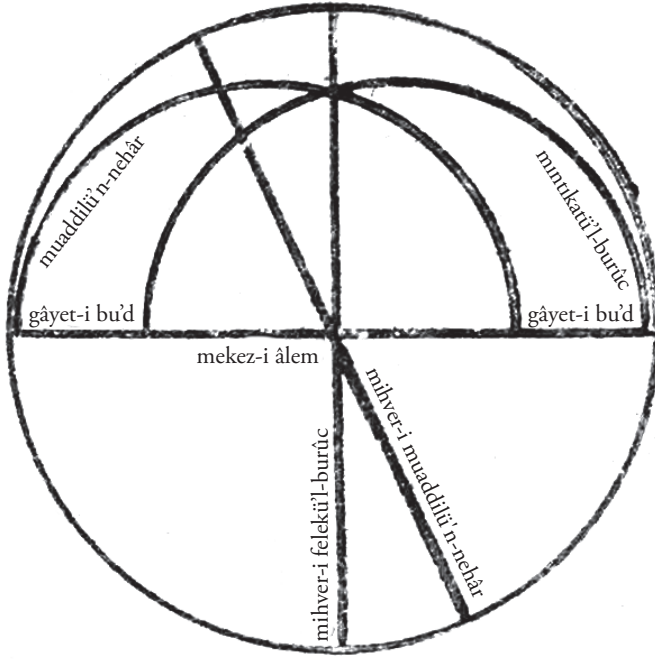
3- Dâire-i mârre be-aktâb-ı erba’a: İki mıntıka arasındaki gâyet-i bu’d üzerinden dik açı ile geçer. Ve bu dâire, kesişme noktalarıyla felekü’l-burûcu dörde böler. Böylece, bahar, yaz, güz ve kış çeyrekleri; rub’-ı sayfî; rub’-ı harîfî; rub’-ı şetevî ortaya çıkar. Dâire-i mârre be-aktâb-ı erba’anın iki kutbu, [45^b] noktateyn-i i’tidâleyndir. Muaddilü’n-nehârın mıntıkâtü’l-burûc ve gâyet-i bu’d ile kesişmesi bu daireden kolaylıkla tasavvur edilebilir.

«قطبِ شمالی» گویند؛ و مقابلش را که نزدیک سهیل است «قطبِ جنوبی» نامند. و اگر آفتاب بدان دایره رسد به شرطِ روز و شب یکسان باشد و از هر نقطه که بر بسیطِ کره فرض کنی چون حرکت کند دوایرِ صغار موازیِ معدل النهار حادث شود و آنها را «مداراتِ یومیّه» خوانند.

و دیگر، منطقهٔ فلك البروج است و او مقاطع است با معدل النهار در دو موضع متقابل بر زوایاء حادّه و منفرجه. و آن مواضع را «دو نقطهٔ اعتدال» گویند و دو قطبِ او در دو جهت از دو قطبِ [۴۵] معدل النهار متبادل وقوع یافته، غایتِ بُعد بین القطبین مثلِ غایتِ بُعد المنطقین است که مسمّا است به «میلِ اعظم» و «میلِ کَلّی». و از فرض نقاط بر بسیطِ کره به واسطهٔ این حرکتِ ثانی، دوایرِ صغار موازیِ منطقهٔ البروج حادث شود، آنها را «مداراتِ عرضیه» گویند. صورتِ آن این است:

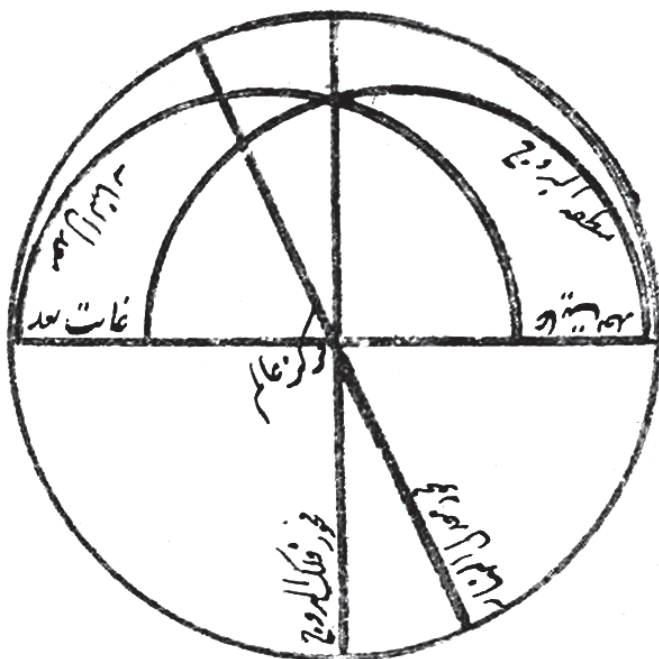
و دیگر از دوایرِ عظام، دایرهٔ مازّه به اقطابِ اربعه است و بر غایتِ بُعد بین المنطقین بگذرد و بر زوایاء قائمه. و این دایره با نقطتی تقاطع فلك البروج را چهار پاره کند، چنانکه رُبْعِ رِبِعی و رُبْعِ صِیفی و رُبْعِ خَرِیفی و رُبْعِ شَتَوِی پیدا آید. و قطبین او [۴۵] نقطتینِ اعتدالین است. تقاطعِ معدل النهار را با منطقهٔ البروج غایتِ بُعد را ازین دایره آسان تصور توان کرد:

Felekü'l-burûcun kutbundan geçen diğer beş dâire daha tasavvur edilir. Böylece felekü'l-burûc on ikiye bölünmüş olur. Ve her bölüme bir “burc” denir.

- 5 4-Dâire-i meyl: Felekü'l-burûcun bir cüzünün veya bir yıldızın merkezinin, Muaddilü'n-nehâr'a gâyet-i bu'du bilinmek istendiği zaman, o cüz veya o merkezle Muaddilü'n-nehârın iki kutbundan geçen farazî bir dâire alınır. O cüz ve Muaddilü'n-nehâr arasına dik açılarla düşen kavse, akreb yönünden [46^a] “birinci meyl” denir. Kevkeb ile muaddilü'n-nehârın arasına bu'd-ı kevkeb denir.

10 5-Dâire-i arz: Bu dâire, feleğin bir cüzünden veya kevkebin merkezinden ve felekü'l-burûcun iki kutbundan geçer. O cüz veya kevkebin merkezi ve burçların mıntıkasının arasında olan kavs-i akrebe “ikinci meyl” ve “arz-ı kevkeb” denir.

و پنج دایره دیگر تصور کنند که به قطبی فلک البروج گذرند. پس لاجرم فلک البروج به دوازده بخش شود، هر بخش را «برجی» خوانند.

و از دوایر عظام دایره میل است. چون جزوی را از فلک البروج یا مرکز کوکبی را خواهند بُعد آن از معدل بدانند، دایره ای فرض کنند بدان جز و یا بدان مرکز به دو قطب معدل النهار بگذرد. بر زوایای قائمه قوسی که میان آن جز و معدل افتد از جانب اقرب «میل اول» [۴۶] گویند و میان کوکب و معدل «بُعد آن کوکب» گویند.

و از دوایر عظام دایره عرض است. و این به جزوی از فلک یا به مرکز کوکب و به دو قطب فلک البروج بگذرد. قوس اقرب را که میان آن جز و یا مرکز کوکب و منطقه البروج بود «میل ثانی» و «عرض کوکب» گویند.

6-Dâire-i ufk: Dâire-i ufkun iki kutbu semtû'r-re's başucu ve semtû'l-kademdir. İki noktada mıntıkâtü'l-burûcu eşit iki parçaya böler. İki noktadan birine "tâli"; onun karşısındakine "gârib ve sâbi" denir. Bu dâireden, felekü'l-burûcun bir cüzü ya da kevkebin merkeziyle maşrık noktasının arasına düşen kavse, akrep yönünden "semt-i maşrık"; mağrib noktasının arasına düşene de "semt-i mağrib" denir. Ve dâire-i ufkun paraleli üzerindeki devâir-i sığârdan üstte olanlara "mukantarât-ı irtifâ"; altta olanlara ise [46^b] "mukantarât-ı inhitât" denir.

7-Dâire-i nısfü'n-nehar: Dâire-i ufkun iki kutbuyla Muaddil'ün-nehârın iki kutbundan dik açılarla geçer. Onun iki kutbu "maşrık noktası ve mağrib noktası"dır. Mıntıkâtü'l-burûcu iki eşit parçaya ayırır. İki noktadan birine, "âşir ve vetedü's-semâ"; diğerine ise "râbi" ve vetedü'l-arz" denir. Nısfü'n-nehârın yarısı zâhir; diğer yarısı ise hafidir. Bu dâirenin, muaddilü'n-nehârın kutbuyla dâire-i ufuk arasına; ya da dâire-i ufkun kutbuyla muaddilü'n-nehârın arasına düşen kavsine, akrep yönünden, "arz-ı beled" denir.

8-Dâire-i maşrık ve mağrib: Bu dâireye, "dâire-i evvelü's-semâvât" da denir. Dâire-i ufkun iki kutbundan ve dâire-i nısfü'n-nehârın iki kutbundan geçer ve bu dâirenin iki kutbu "noktateyn-i şimâl ve cenûb"dur.

9-Dâire-i irtifâ: Dâire-i ufkun bir cüzünün irtifâi belirlenmek istenildiği zaman, dâire-i ufkun o cüzü üzerinden ve dâire-i ufkun iki kutbundan geçen ve onu iki noktada kesen [47^a] farazî bir dâire alınır, bu iki kesişme noktasına "dü nokta-i semt" denir. Bu dâirenin, dâire-i ufk ve farazî noktalar arasına akrep yönünden düşen kavs, arz üstünde olursa ona, "o noktanın irtifâi"; tah-te'l-arzda olursa ona, "o noktanın "inhitâtı" denir. Dâire-i ufkun, bu dâireyle dâire-i evvelü's-semâvât arasında kalan kısmına "semt-i kevkeb" denir.

10-Dâire-i vasatü's-semâü'r-rûyet: Devâir-i izamdandır. Bu dâire, dâire-i ufkun iki kutbundan geçer ve daima böyle olmayan dâire-i nısfü'n-nehârın aksine, felek'ül-burucun zâhirî yarısını her zaman iki eşit parçaya böler.

Sözü edilen son beş dâire aşağıdaki şekilden, kolaylıkla tasavvur edilebilir.

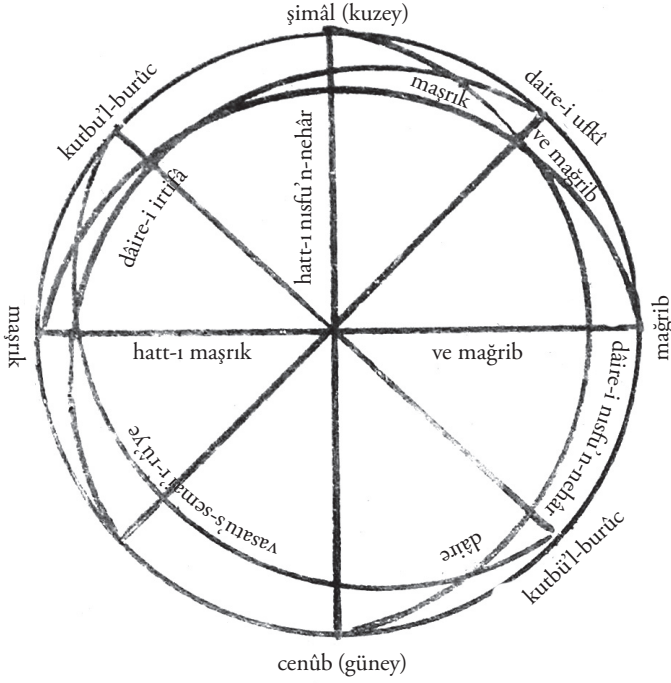
و از دوائر عظام دایره اُفق است. قطبین او سمت الراس و سمت القدم باشد و منصف منطقة البروج بود به دو نقطه؛ یکی را «طالع» و مقابلش را «غارب و سابع» گویند. و قوسی که ازین دایره میان جزوی از فلک یا از مرکز کوكب و میان نقطه مشرق افتد از جانب اقرب، «سمت مشرق» خوانند و میان نقطه مغرب افتد، «سمت مغرب» خوانند. و دوائر صغار که بر موازات او باشد آنچه بالا بود «مقنطرات ارتفاع» و آنچه به زیر بود «مقنطرات [٤٦] انحطاط» گویند.

و از دوائر عظام دایره نصف النهار است. و او به دو قطب افق و به دو قطب معدل النهار بگذرد بر زوایای قائمه. و قطبین او «نقطه مشرق و مغرب» بود و منصف منطقة البروج بود. به دو نقطه یکی را «عاشر و وتد السما» و دیگر را «رابع و وتد الارض» خوانند. و منصف نصف، ظاهر و خفی بود و قوس ازین دایره که میان قطب معدل دایره افق یا میان قطب افق و دایره معدل افتد از جانب اقرب آن را «عرض بلد» گویند. و از دوائر عظام دایره مشرق و مغرب است و «دایره اول السموات» نیز گویند. به دو قطب افق و به دو قطب دایره نصف النهار بگذرد و قطبین او «نقطتین شمال و جنوب» بوند.

و از دوائر عظام دایره ارتفاع است. چون خواهند ارتفاع جزوی از افق معلوم کنند، دایره ای فرض کنند که [٤٧] بر آن جزو و به دو قطب افق بگذرد و افق را قطع کند بر دو نقطه، آن را «دو نقطه سمت» خوانند. و قوسی که ازین دایره میان نقطه مفروضه و افق افتد از جانب اقرب اگر فوق الارض باشد، آن را «ارتفاع آن نقطه» گویند؛ اگر تحت الارض باشد، «انحطاط آن نقطه» نامند. و آنچه از افق میان این دایره و دایره اول السموات بود آن را «سمت کوكب» گویند.

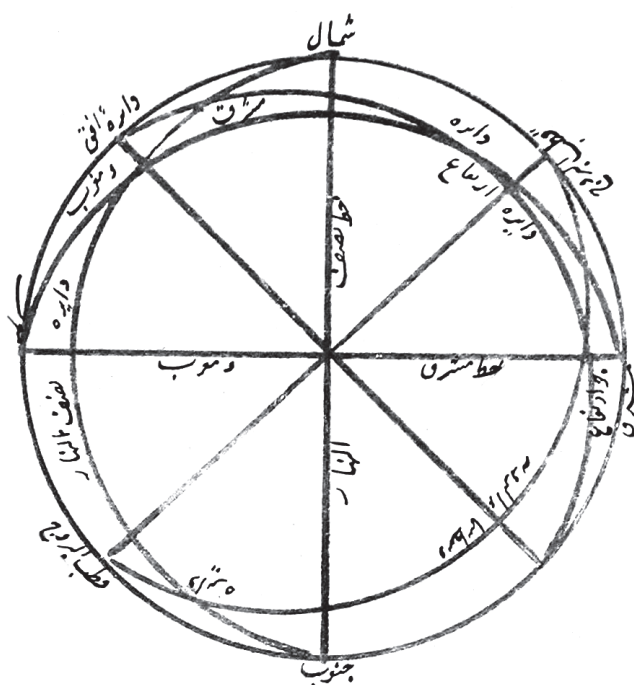
و از دوائر عظام دایره وسط اسماء الروية است، این دایره به دو قطب افق بگذرد و منصف نصف ظاهر فلک البروج بود همیشه به خلاف دایره نصف النهار که همیشه چنین نیست.

دوائر پنجگانه را که ذکر رفت ازین آسان خیال توان کرد:

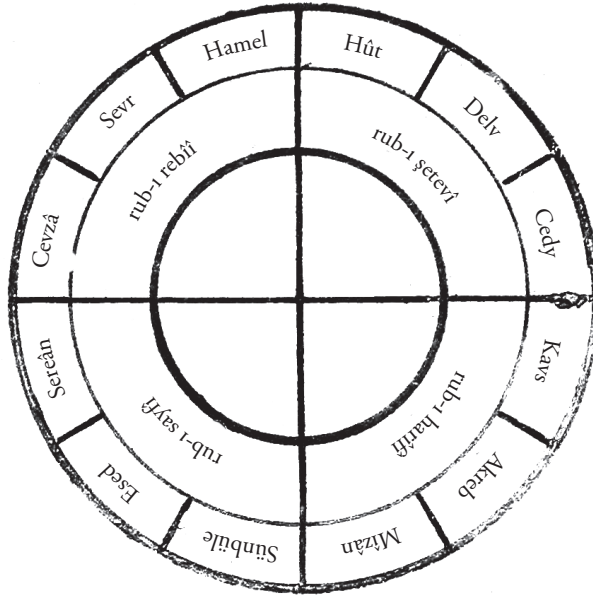
[47^a]

- Bu dâirelerin dışında küçük ve büyük olmak üzere başka dâireler de vardır. Ancak o kadar önemli değillerdir. Önemli olanlar anlatıldı. Böylece bilmek
- 5 gerekir ki “felek-i nühüm” de denilen felekü’l-eflâkta hiç yıldız yoktur [48^a] ve devrini doğudan batıya doğru bir günde tamamlar. Onun merkezi, merkez-i âlem; mıntıkası da muaddilü’n-nehârdır. Onun muhaddebinde hiçbir şey yoktur, muka’arı felekü’l-sevâbitin muhaddebine teğettir. Felekü’l-burûcun mıntıkası, Muaddilü’n-nehârla iki noktada kesişir. Kevkebin geçtiği ve
- 10 kuzey tarafında olana “itidâl-i rebîi”; karşısındakine de “itidâl-i harîfi” denir. “Meyl-i küllî” diye adandırılan bu iki dâirenin gâyet-i bu’dü; derece, 30 dakika, 14 saniyedir. Felekü’l-burûcun iki gâyet-i bu’d noktasına “inkılâbeyn” yani “inkılâb-i sayfi” ve “inkılâb-i şetevi” denir. O hâlde kesin olarak, mıntika-tü’l-burûc bu dört nokta sayesinde dört kısma ayrılır. Bu dört parçadan her
- 15 birinde bu parçayı üçe bölecek farazî iki nokta alınır, böylece on iki kısım oluşur. [48^b] Bunlardan her birine “burc” denir. Her burcun tûlü 30 derece; arzı 180 derecedir.

[۴۷]

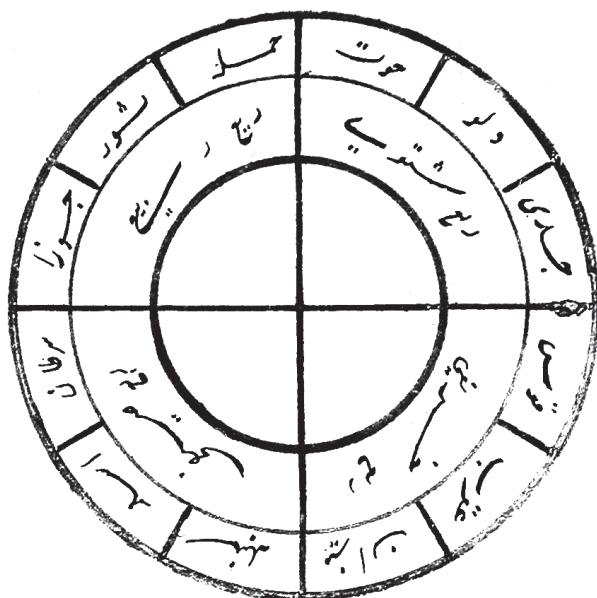

غیر ازین دوایر دیگر دایره های صغار و کبار هست، اما چندان مشهور نیست، آنچه مشهور بود گفته آمد. پس ازین بدان که فلك الافلاك که آن را «فلك نهم» می گویند، درو هیچ ستاره [۴۸] نیست و در هر شبانروزی دوره تمام می کند از مشرق به مغرب. مرکز او مرکز عالم و منطقه او معدل النهار. بر محدبش چیزی نیست لاخلاء و لاملاء و مقعرش مماس به محدب فلك ثوابت است. و فلك البروج که منطقه او با معدل النهار مقاطع است به دو نقطه؛ یکی که کوکب ازو بگذرد به جانب شمال شود «اعتدال ربعی» و مقابلش را «اعتدال خریفی» خوانند. و غایت بُعد این دو دایره که مسما است به میل کلی بچ درجه است و ل دقیقه و ید ثانیه و دو نقطه غایت بُعد را از فلك البروج «انقلابین» خوانند صیفی و شتوی. پس لاجرم، منطقه البروج به واسطه این نقاط اربعه چهار قسم شود و در هر ربعی دو نقطه فرض کنند، چنانچه هر يك ازین چهار قسم به سه قسم شود لامحاله دوازده قسم [۴۸] پیدا آید، هر قسمی را «برجی» خوانند طول هر برج ل درجه، عرضش قف درجه:

Bil ki kevâkib-i sâbit çok fazladır. Sonra gelen âlimlerin rasatlarında olduğu gibidir. Eğer bir kimse bu ilimde yetkin olmak isterse Abdurrahman es-Sûfî'nin *Kitâb-ı Suverü'l-Kevâkib* adlı eserini elde etmesi gerekir.

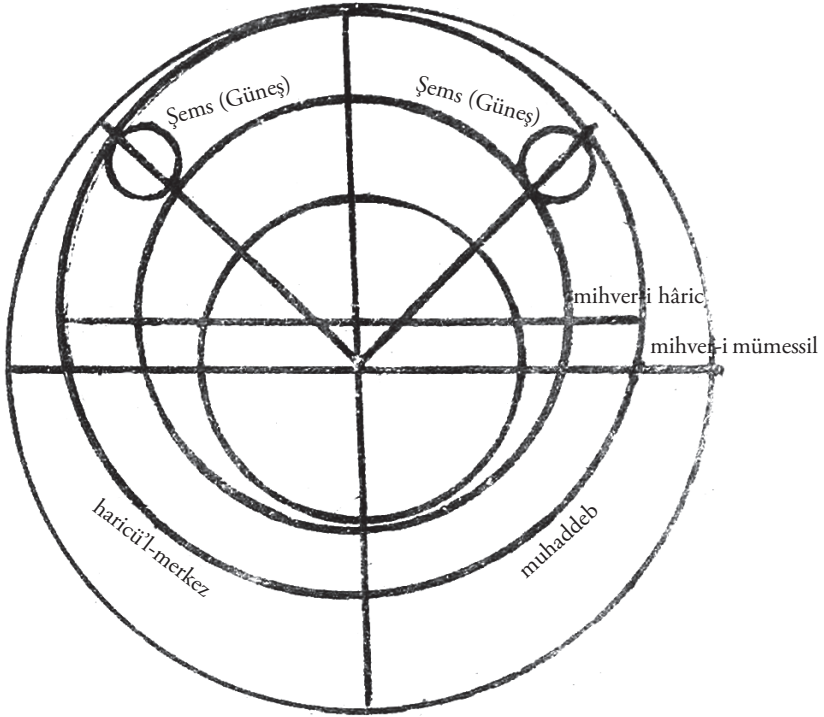
- 5 [49^a] Bil ki Güneş'in satırları birbirine mütevâzî olan iki feleği vardır. Bunlardan birincisinin merkezi, âlemin merkezidir. Buna "felek'ül-mümessil" denir. Felek'ül-mümessilin muhaddebi, felek-i Mirrîh'in muka'arına teğet; muka'arı da felek-i Zühre'nin muhaddebine teğettir. Bu feleğin kalınlığında merkezi, merkez-i âlemden başka olan felek-i hâric-i merkez vardır. Bu feleğin muhaddebinin sathı, "evc" denilen ortak bir nokta da felek'ül-mümessilin muka'arına teğettir. Ve bu feleğin muka'arının sathı da "hazîz" denilen ortak bir noktada felek'ül-mümessilin muka'arına teğettir. Bu feleğin mıntıkası, birinci mıntıkanın sathında, mihveri de birinci mıntıkanın mihverine paralel ve müteharriktir. Bir günde batıdan doğuya dönerek 109 dakika 8 saniye 9
- 10 salise de kendi merkezinin çevresinde hareketini tamamlar. Felek'ül-mümessil hakkındaki bu değerlendirmeye göre, merkezin dışındaki feleğin yükseltisinden sonra farklı ağırlıkta iki küre bulunur. Bunlardan biri, Evc/günöte yönünde hafif; hazîz yönünde yoğun olan muhîttir. Diğer de bunun aksine olan muhîttir. Bu iki küreye "küre-i mütemmim" denir.
- 15

بدان که کواکبِ ثابت به غایت بسیار است، آنچه به رصدِ متاخران در آمده است. غکب اگر کسی این بحث مستوفی خواهد، کتابِ صورِ الکواکبِ عبد الرحمنِ صوفی به دست آرد.

۵ [۴۹] بدان که شمس را دو فلک است متوازی السطحین، مرکزِ اول مرکزِ عالم بود، آن را «ممثل» خوانند. محدبِ او مماسِ مقعرِ فلکِ مریخ و مقعرش مماسِ محدبِ فلکِ زهره و در ثخنِ این فلکِ فلکِ خارجِ مرکز است مرکزِ غیرِ مرکزِ عالم. سطحِ محدبش مماسِ محدبِ ممثل بر نقطهٔ مشترکه که آن را «اوج» خوانند و مقعرش مماسِ مقعرِ ممثل بر نقطهٔ مشترکه که آن را «حضيض» خوانند و منطقه‌اش در سطحِ منطقهٔ اول بود و محورش موازی محورِ آن و متحرك است. بر حولِ مرکز از مغرب به مشرق در شبانروزی قطِ دقیقه و حِ ثانیه و طِ ثالثه. برین تقدیر از ممثل بعد از افرازِ خارجِ مرکز دو کرهٔ مختلف الثخن ماند؛ یکی محیط که رقتش از جانبِ اوج بود و غلظتش از جانبِ حضيض و دیگر محاط که بر عکس بود و این دو کره را «متمم» گویند.

[49^b] Güneş, merkezin dışındaki feleğin kalınlığında merkezleşmiş içi dolu küresel bir gök cisimidir. Merkezin dışındaki feleğin iki sathı, Güneş'in sathına teğettir. Şekildeki gibi:

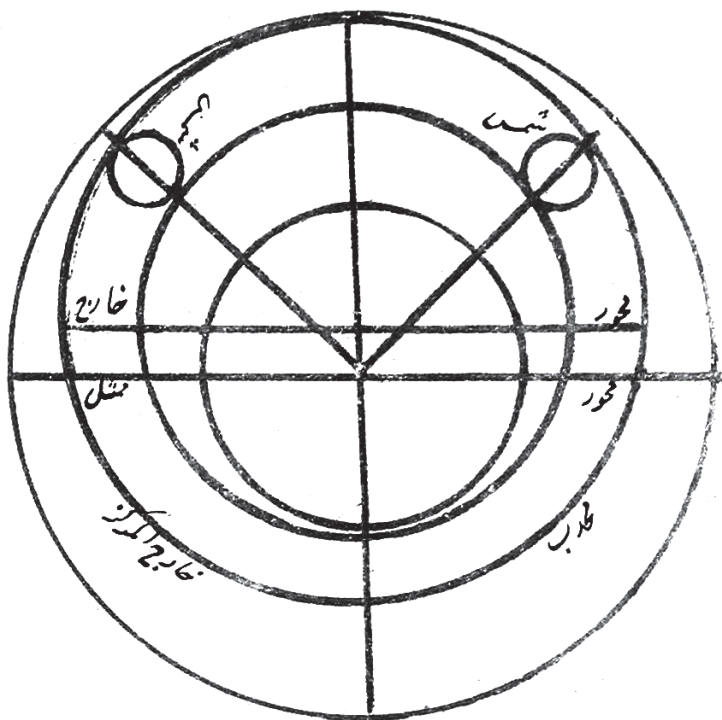

5 Felek-i Zuhâl, felek-i Müşterî, felek-i Mirrîh ve felek-i Zühre iki durum dışında felek-i Şems'e benzer:

Birincisi, felek-i Şems gibi, bunların da merkezin dışındaki feleğin dışından bir feleği vardır. "Felek-i tedvîr" [50^a] diye adlandırılır. Kevkeb ve felek-i tedvîrin sathı bir noktada teğet olabilecek şekilde, kevkeb onda yer edinmiştir.

İkincisi, bunların (felek-i Zuhâl, felek-i Müşterî, felek-i Mirrîh ve felek-i Zühre) harici mıntıkası, mıntikatü'l-burûcun sathında olmadığı gibi, aksine mıntikatü'l-burûcun iki noktada kesişir. Şekildeki gösterildiği gibi:

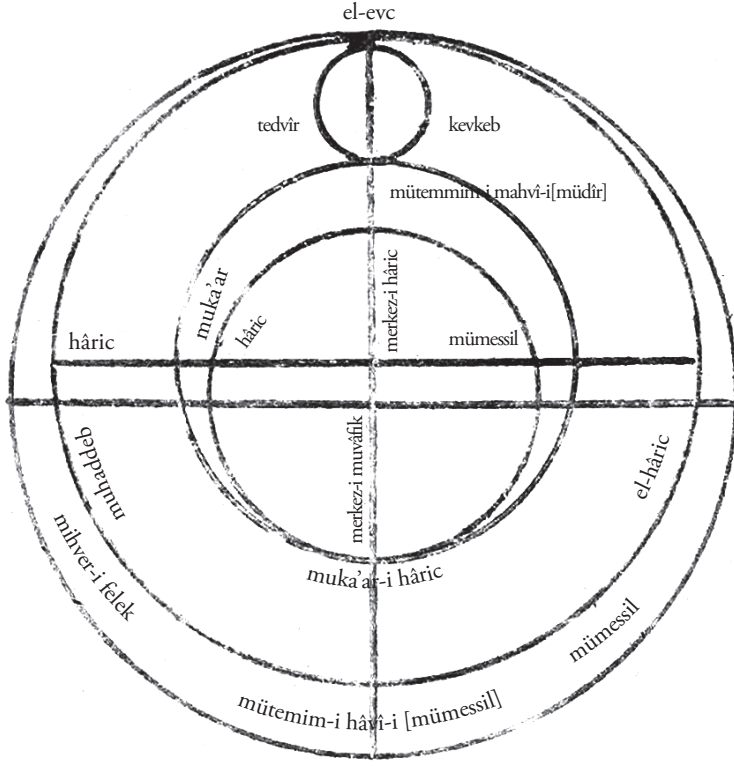
شمس [۲۴۹] جرمی است کروی مصمت مرکوز در ثخن خارج المركز، دو سطح خارج المركز مماس سطح شمس است برین صورت:

فلك زحل و مشتری و مریخ و زهره مانند فلك شمس است مگر به دو چیز:

یکی آنکه در ثخن فلك خارج اینها فلکی هست چون شمس، مسما است به «فلك تدویر». [۱۵۰] و کوکب درو مرکوز است چنانکه کوکب و سطح او به يك نقطه مماس اند.

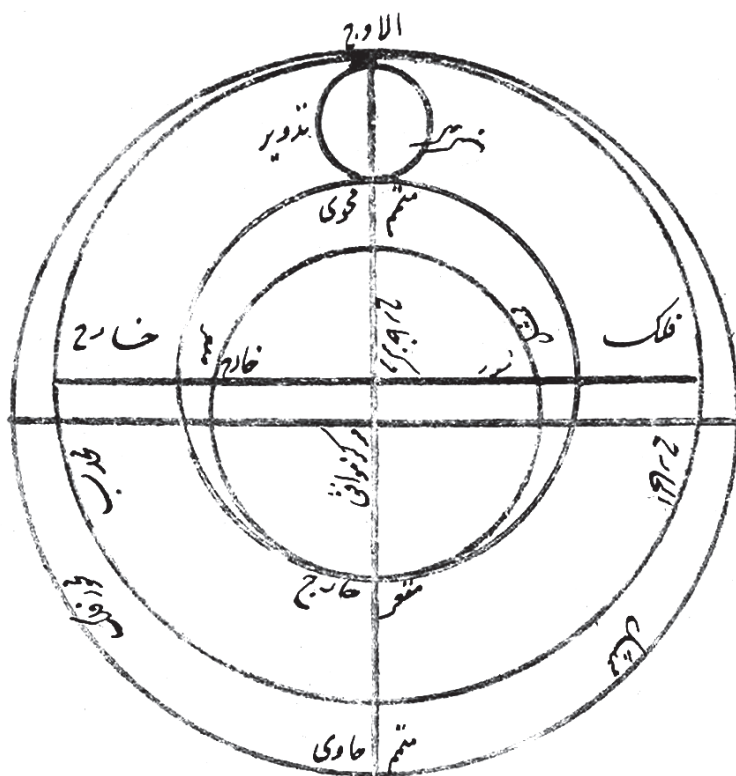
دوم آنکه منطقه خارج این کواکب نه در سطح منطقه البروج است بلکه با منطقه البروج مقاطع است به دو نقطه، و متقاطر است همچنین:

Felek-i Utârid, iki husus dışında, felek-i Zuhâ, felek-i Müşterî, felek-i Mirrîh ve felek-i Zühre gibidir:

[50^b] Birincisi, felek-i hâmilin olduğu bir küresi vardır. Ve bu küre,
5 “müdir” diye adlandırılır. Merkezi, merkez-i âlemin dışında; muntıkası, muntikatü’l-burûcun sathında değildir. Felek-i müessilin iki sathıyla “evc” ve “hazîz” diye adlandırılan karşılıklı iki noktada teğettir.

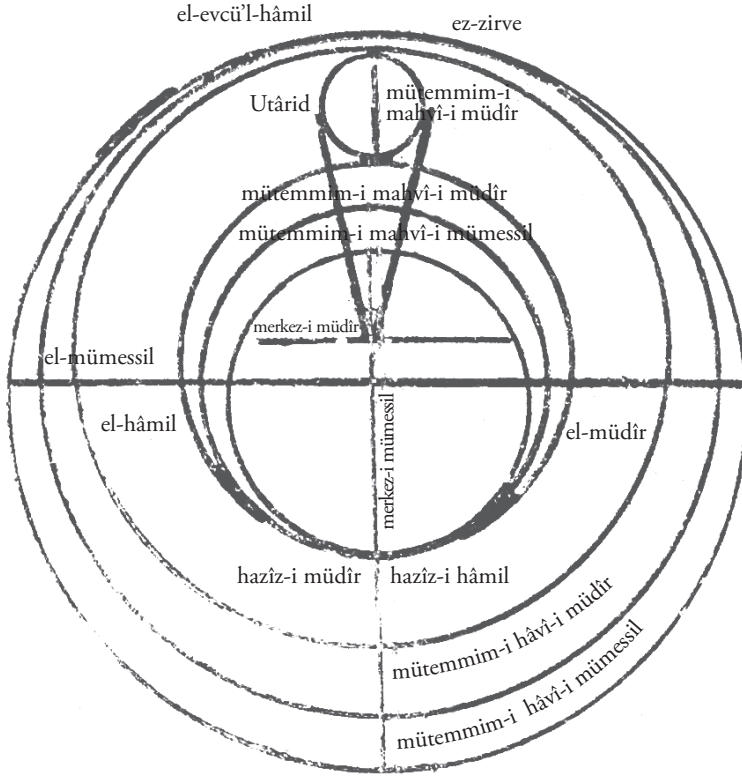
İkincisi, felek-i müdir felek-i müessilin kalınlığında, felek-i hâmilin felek-i müdirin kalınlığında olduğu gibidir. Böylece felek-i Utârid’in
10 iki evc ve iki hazîz noktası vardır; birinci evc noktasına, “evc-i müdir”; ikinci evc noktasına “evc-i hâmil” denir. Birinci hazîz noktasına; “hazîz-i müdir”; ikinci hazîz noktasına “hazîz-i hâmil” denir. Şekildeki gibi:

فلک عطارد مانند افلاک کواکب چارگانه است مگر به دو چیز:

[۲۵۰] یکی آنکه فلکی که حامل درو است مسما است به «مدیر» مرکزش خارج مرکز عالم است و منطقه اش نه در سطح منطقه البروج و مماس است به دو سطح ممثل به دو نقطه متقابل که مسما به «اوج» و «حضيض» اند.

دوم آنکه این مدیر در ثخن ممثل همچنان است که در ثخن مدیر حامل. لاجرم عطارد را دو اوج باشد و دو حضيض؛ اوج اول را «اوج مدیر» و اوج دوم را «اوج حامل» گویند و حضيض اول را «حضيض مدیر» و ثانی را «حضيض حامل» گویند برین صورت:

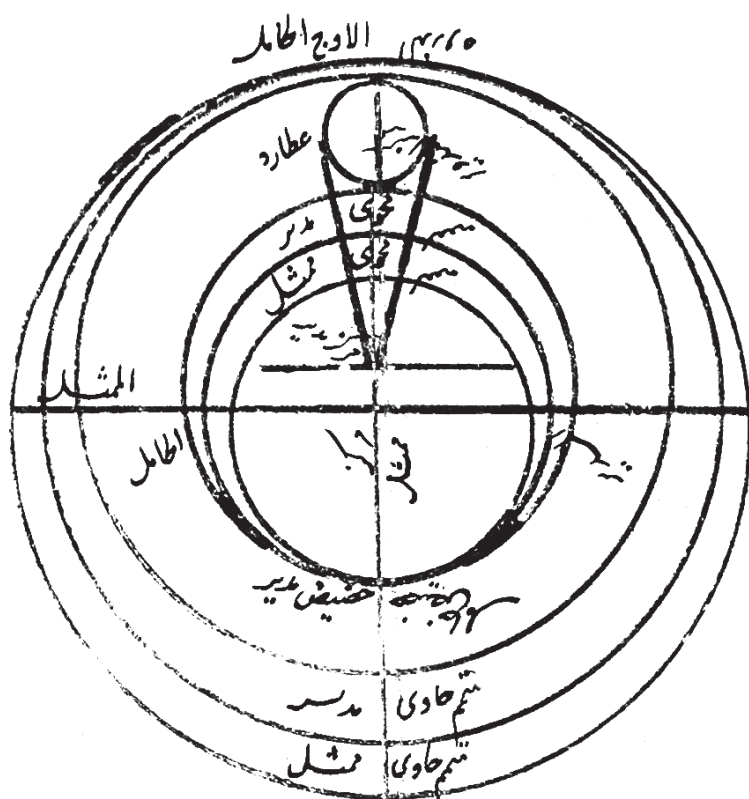
[51^a]

Felek-i Kamer de iki husus dışında dört yıldızın (felek-i Zuhâl, felek-i Müşterî, felek-i Mirrîh ve felek-i Zühre) felekleri gibidir:

- 5 Birincisi, felek-i Kamer'de, kalınlığında felek-i hâmilin olduğu bir felek vardır. Bunun mıntıkası, mıntikatü'l-burûcun sathında değil aksine, felek-i mâilin sathında ve felek-i hâmil ile [51^b] bir satıhtadır.

- İkincisi, felek-i Kamer'in iki sathı paralel olan diğer bir feleği vardır. Felek-i mâil de onun yörüngesindedir. Merkezi, merkez-i âlemdir; mıntıkası da mıntikatü'l-burûcun sathındadır. Ona "felek-i cevzeher" de denir. Ealî tedvîr, doğudan batıya doğru hareket eder; esâfil tedvîr de bunun aksine döner. Diğer felek-i tedvîrler de birbirlerinin zıttına hareket ederler. Şekildeki gibi:
- 10

[۵۱]

فلک قمر مانند افلاک کواکب اربعه است مگر به دو چیز:

یکی آنکه در قمر فلکی که حامل در ثخن او است، منطقه این نه در سطح منطقه

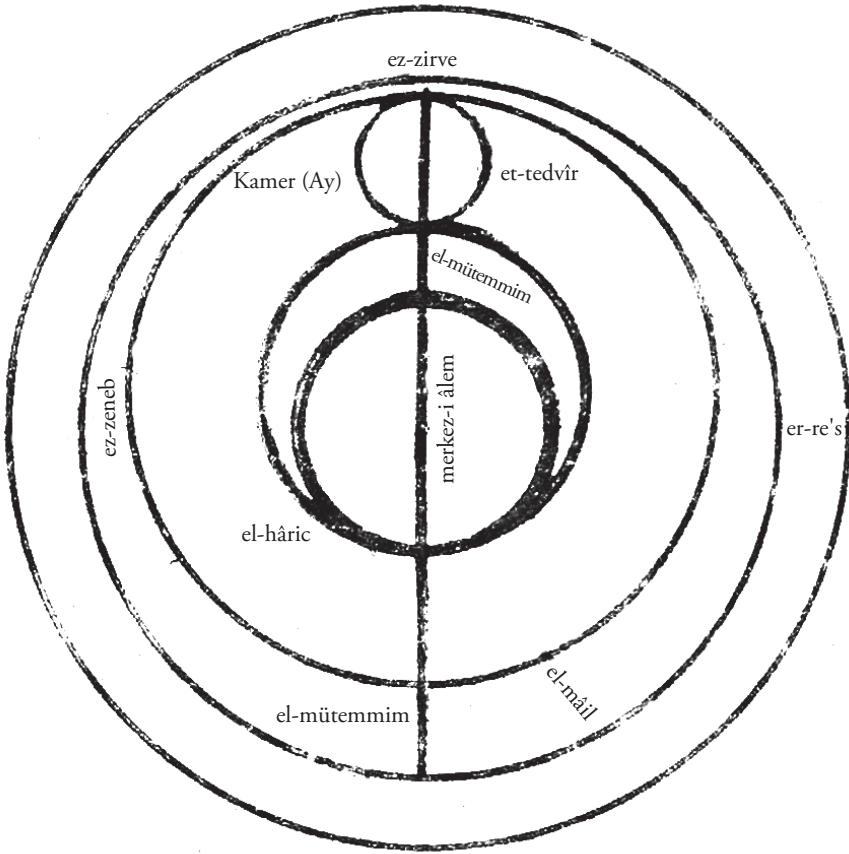
البروج است، بلکه مایل است [۵۱] و با حامل در یک سطح اند.

دوم آنکه قمر را فلکی دیگر بود متوازی السطحین، مایل در جوف او و مرکز

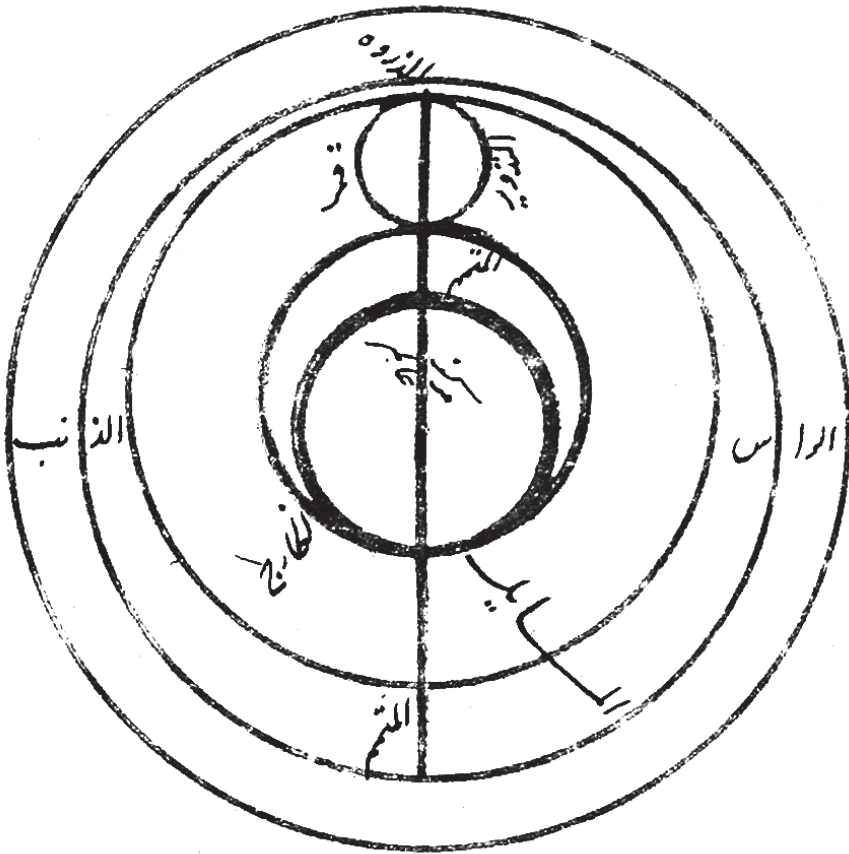
مرکز عالم، منطقه اش در سطح منطقه البروج. و آن را «فلک جوزهر» نیز گویند و

اعالی تدویر متحرك است از مشرق به مغرب. و اسافل به عکس به خلاف سایر

تداویر برین صورت:

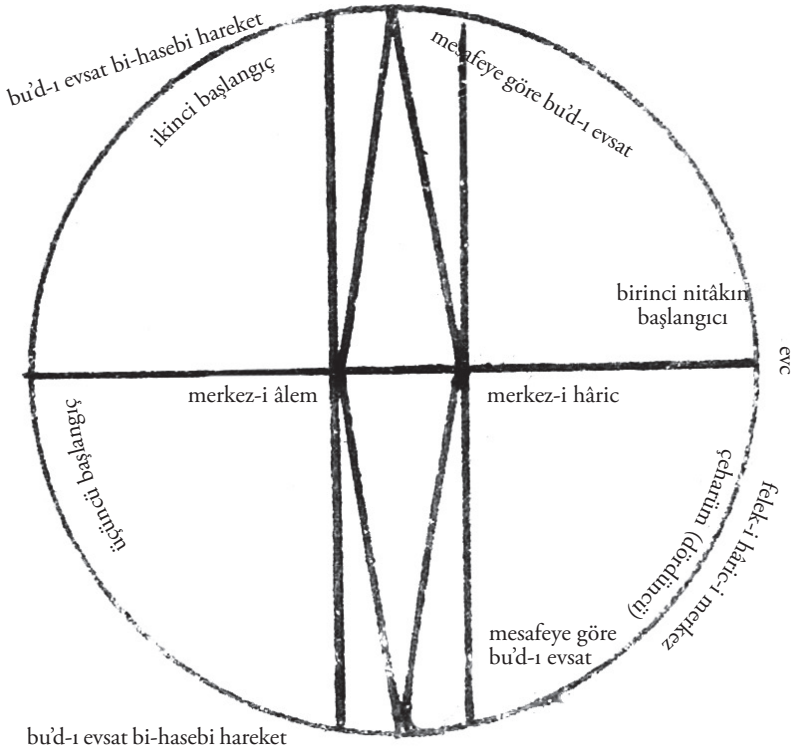
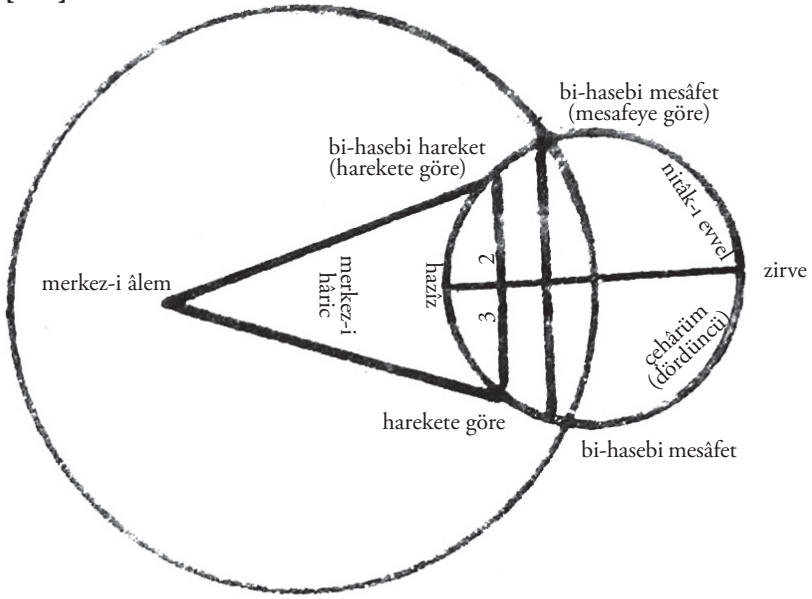

- [52^a] Dıştan teğet geçen feleğin ve felek-i tedvirin muntıkasından her biri dört kısma taksim edildiğinde her bir kısma “nitâk” denir. Taksime merkezin dış feleğinde, evcden; felek-i tedvîrde ise zirveden başlanır. Merkezin dış feleğini evcden felek-i tedvîri zirveden başlatırlar. İkinci ve dördüncü nitâkın başlangıcında âlimlerin ihtilafı vardır. Öyle ki her gurup; bu sekiz dilimin açıklamasını âlemin merkezine uzaklık ve yakınlık yolunu, nitâk başlangıcını, bir yerden başlatırlar. Harekete, göre bu'd-ı evsat; mesafeye göre bu'd-ı evsat ve diğer durumlar bu iki dâireden ayrıntılı bir şekilde anlaşılır. Allah (cc) en iyisini bilir. Şekildeki gibi:

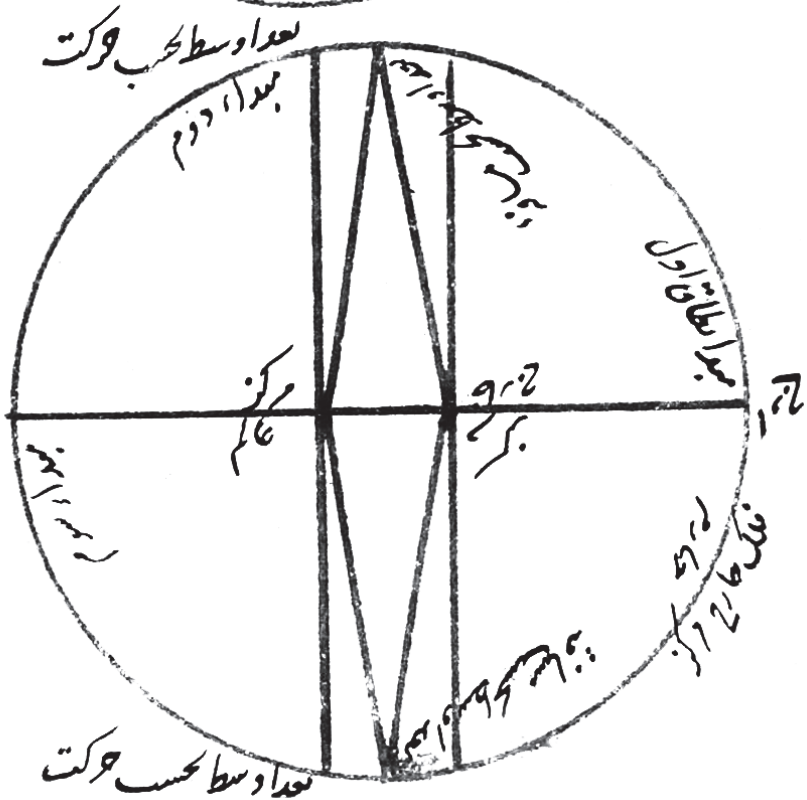
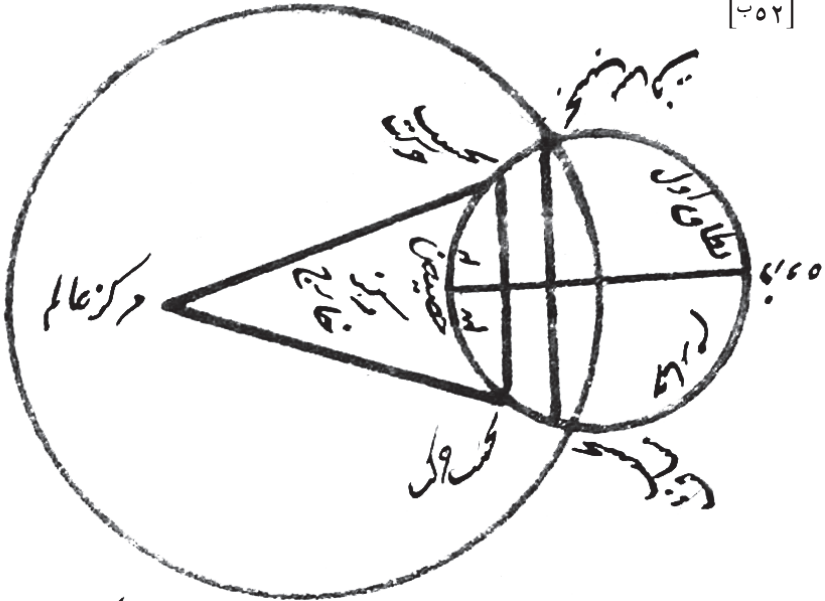

[۵۲] هر گاه که قسمت کنند هر يك از منطقه فلك خارج و فلك تدوير را به چهار قسم، هر قسم را «نطاق» نامند و در خارج مركز ابتدا از اوج کنند و در فلك تدوير از ذروه و در ابتدای مبدأ نطاق ثانی و رابع حکما را خلاف است. چنانکه هر طایفه از جای گیرند بیان نطاقات هشتگانه و طریق قرب و بُعد از مرکز عالم و مبدأ نطاقات و بُعد اوسط به حسب مسافت و بُعد اوسط به حسب حرکت و سایر حالات ازین دو دایره مفضلاً روشن گردد والله اعلم:

[52^b]

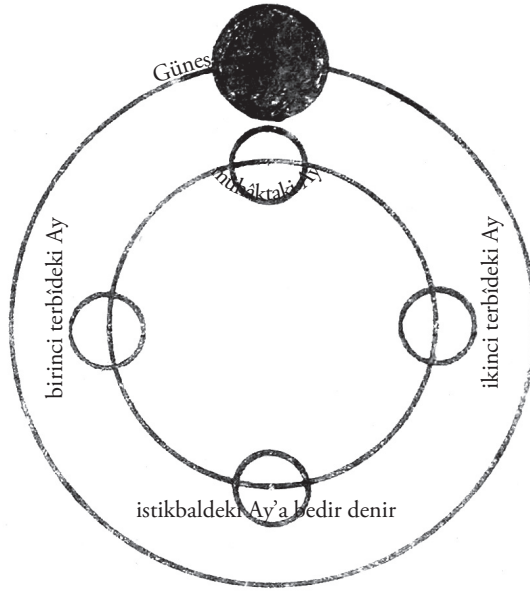

[۳۵۲]

[53^a] Ay ışığının artışı ve azalışı hakkında:

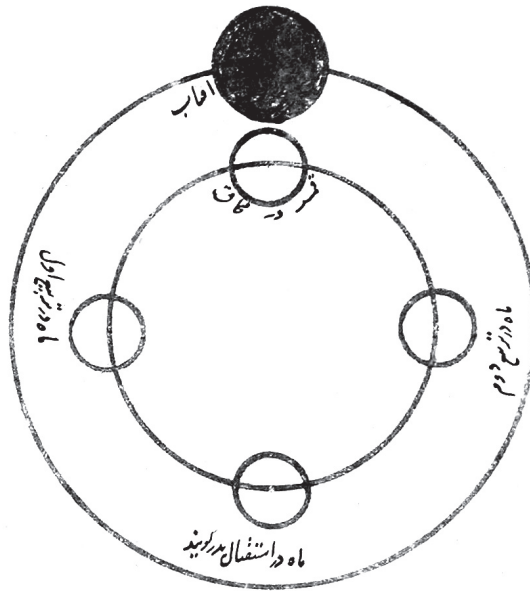
Ay koyu bir cisimdir. Güneş ile aynı hizada olması sebebiyle aydınlanır. Ayna gibi Güneş'in ışınlarını aksettirir. Çünkü Ay küre şeklindedir. Hacim
5 itibariyle, Güneş'ten daha küçük; mertebe olarak ise daha aşağıdadır. Onun Güneş'e bakan bir yarısı aydınlık; diğer yarısı ise karanlıktır. İctimâ zamanında aydınlık yarısı yukarıda ve karanlık yarısı, Ay'a bakana doğru olur. Bu durumda Ay, ışıklar içinde gizlidir. Ve buna "muhâk" denir. Ay, ictimâdan on iki derece meyledince, takribî olarak aydınlık yarısından bir miktar
10 görünür. O şekil hilâlidir. Ay, Güneş'ten uzaklaştıkça [53^b] ışığı artar. İstikbâle ulaşınca, parlak yarısı tamamen görünür. Ve bu duruma "Bedr" denir. Git gide ışığı azalır, şekildeki gibi:

[54^a] Burada görüldüğü gibi Ay, terbî'e ulaşınca, aydınlık ve karanlık arasındaki dâirenin yarısı düz bir çizgi gibi görünür ve Ay'ı ikiye böler.
15 Eğer istikbâl iki ukdeden birinin dolayında olursa zemin, Güneş'in ve Ay'ın arasına girerek Ay'ın ışık almasına engel olur; bu durumda zeminin gölgesi mahrûti ve karanlıktır. Zeminin gölgesi Ay'ın yüzü üzerine düşerse,

[۵۳] در بیانِ ازدیاد و انتقاصِ نورِ ماه

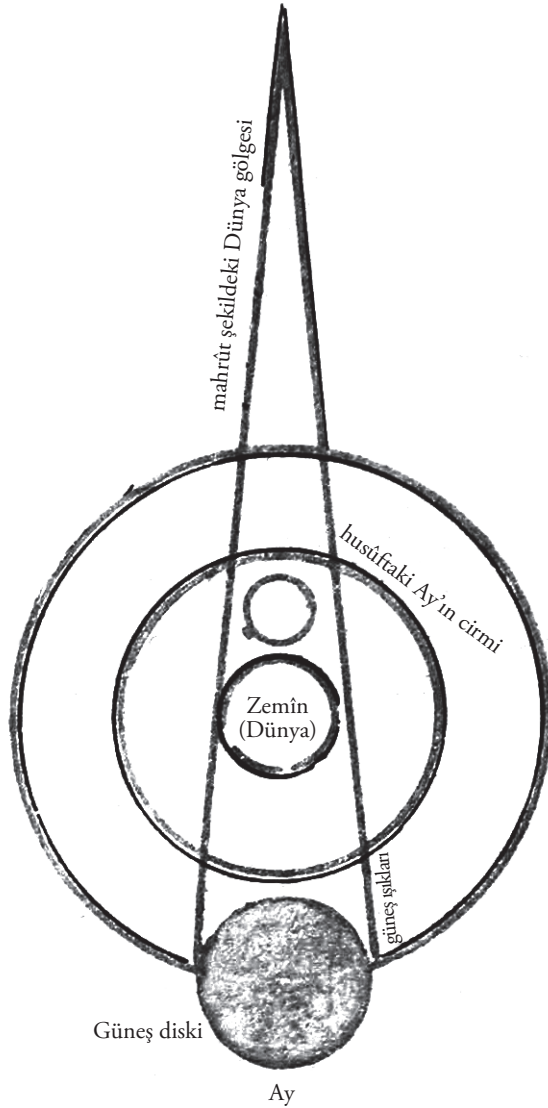
ماه جرمِ کثیف است از محاذاتِ آفتاب روشن می‌شود و به عکس باز می‌دهد چون مرآت. چون ماه کره است و به حجم از آفتاب اصغر و به مرتبهٔ فروتر. قریب یک نیمهٔ او که مواجهِ آفتاب است روشن و نیمی دیگر تاریک باشد. در حین اجتماع نصفِ نورانی بالا و نصفی تاریک به جانبِ ناظر بود. درین حال ماه، در شعاعِ مختلفی گردد و این را «محاق» گویند. ماه چو از اجتماع منحرف شود دوازده درجه، تقریباً قدری از نصفِ مضی نمایان گردد و آن شکل «هلالی» بود. چون ماه از آفتاب دورتر [۵۳] می‌شود، نورِ او در تزايد باشد تا به استقبال رسد نصفِ مضی به تمامه نمایان گردد و آن را «بدر» گویند. چون در گذشت نورِ او انتقاص یابد برین صورت:

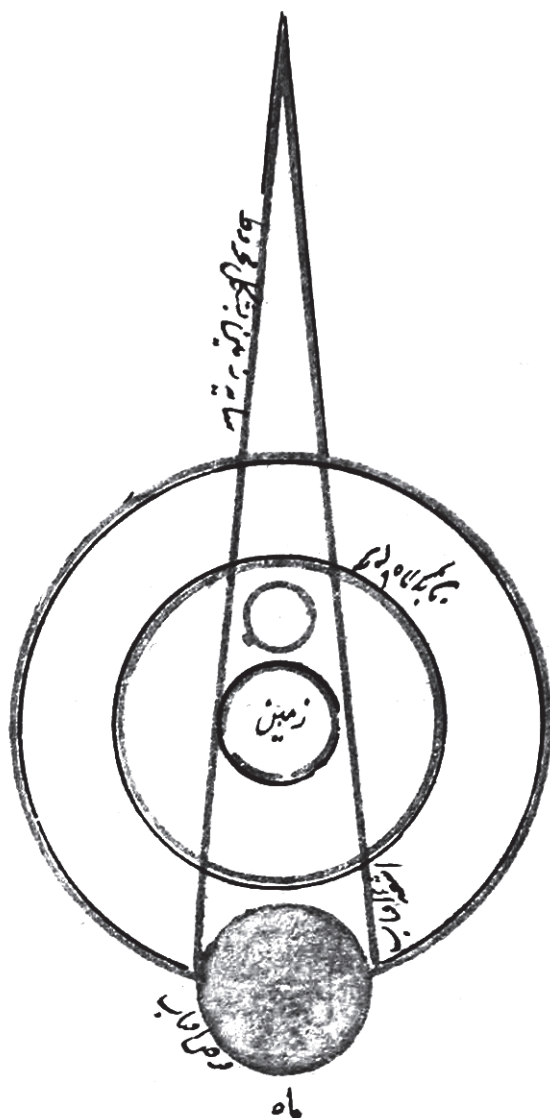
۱۰

[۵۴] در اینجا ظاهر است که چون ماه به تربیع رسد، نصفِ دایره‌ای که میان نورانی و غیرِ نورانی بود چون خطِ مستقیم نماید و منصفِ ماه بود. اگر استقبال در حوالی یکی از دو عقده واقع می‌شود زمین میانِ آفتاب و ماه حایل گردد ماه را از اکتسابِ نور مانع شود و سایهٔ زمین مخروطی و تاریک است، چون بر جرمِ ماه افتد

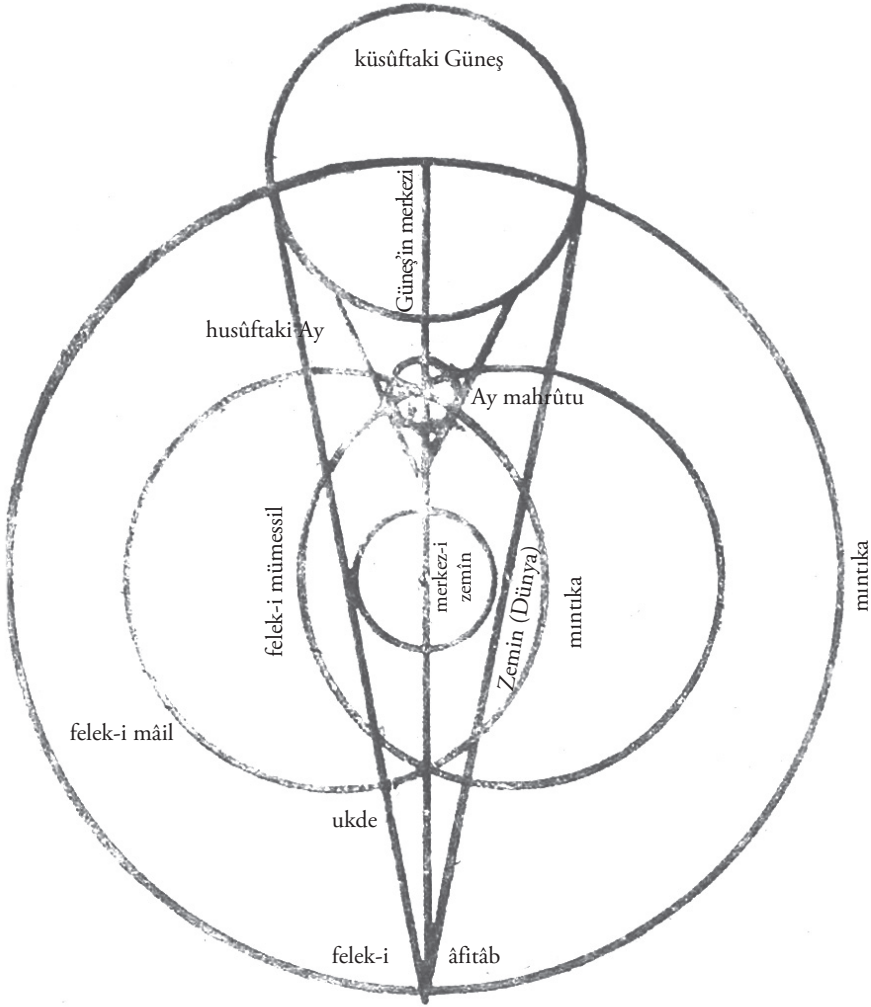
- Ay ışıksız olan kendi aslî rengiyle görünür. Buna da “husûf” denir. Husûf, arzın gölgesinin Ay’ın yüzü üzerinde vukû bulmasına göre farklı şekillerde ortaya çıkar. [54^b] Ay, arzın gölgesinden çıkmaya başlayınca yavaş yavaş aydınlanmaya başlar. Bil ki husûf daima olmaz. Husûfun olması birkaç şarta bağlıdır. Bu şartlar uzun açıklamalarda yazılıp çizilmiştir. Daima husûfun başlaması doğudan olur. Şekilde gösterildiği gibi:

ماه به رنگ اصلی خود نماید بی نور. و این را «خسوف» خوانند و این، مُتَفَاوِت وقوع یابد به حسب وقوع ظلّ ارض بر جرم ماه، چون [۲۵۴] ماه از سایه بیرون آمدن گیرد اندك اندك متجلی گردد. بدان که خسوف دایما نباشد. بودن خسوف مشروط است به شرطی چند که در مطولات مسطور است. همیشه ابتدای خسوف از جانب شرق بود. صورت آن این است:

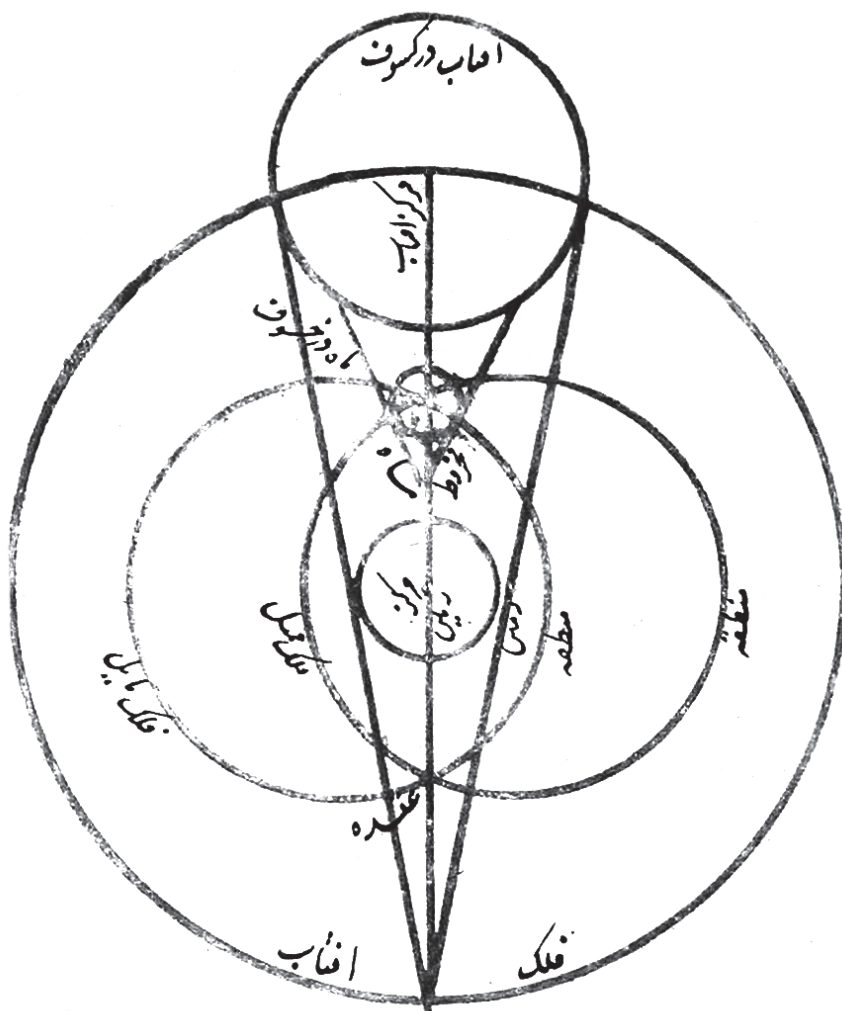

Eğer ictimâ zamanında Ay yüzü, Ay'a bakan kişiyle Güneş'in diski arasına girerse, Ay'a bakan kişi Güneş'in [55^a] siyah olduğunu zanneder, hâlbuki bu durum mâhın yüzünün karanlığıdır, Güneş'in değil. Buna, "küsûf" denir. Şekildeki gibi:

Küsûf, zamanına ve görünüşüne göre farklılıklar gösterir. [55^b] Küsûf ve incilâ daima batıdan olur. Bazen küsûf bir yerde olur, bir yerde olmaz; bazen de gözlenmez.

اگر هنگام اجتماع، جرم ماه میانِ بصرِ ناظر و قرصِ آفتاب حایل شود، ناظر چنان تصور کند که آفتاب [۵۵] سیاه شده است و این، تیرگیِ جرمِ ماه بود نه آفتاب، و این را «کسوف» خوانند. صورتِ آن این است:

و به حسبِ قدر و مدت متفاوت واقع شود، کسوف و انجلاء [۵۵] از جانبِ غرب بود همیشه. گاه باشد که در بقعه‌ای کسوف افتد و در بقعه‌ای نه و گاه بود که کسوف مرئی نشود.

- O hâlde bundan anla ki felek-i Kamer'in altında öteki unsurları çevreleyen ateş unsuru vardır. Ve ona "felek-i esîr" denir. Bazıları da demişlerdir ki felek-i Kamer'in altındaki unsurların üstünde müstakil bir felek vardır. Bu doğru değildir. Meşşaiyyun ve sonraki âlimlerin çoğuna göre, ateş unsuru diğer unsurları çevreleyici müstakil bir unsurdur. Onun muhaddebinin sathı, felek-i Kamer'in muka'arına teğettir. Onun muka'arının sathı, hava unsurunun muhaddebinin sathına teğettir. Ebü'r-Reyhân, Ebü'l-İshâk gibi İshrâkîlere göre, küre-i esîr müstakil bir küre değildir, feleğin hareketi [56^a] yardımıyla havadan yaratılmıştır. Onun muhaddebinin sathı, felek-i Kamer'in muka'arına teğettir ve müstedirdir. Onun hava unsuruna teğet olan muka'arı mahrûti şeklindedir ve felek-i Kamer'in hareketi yönünde hareket eder. Şekildeki gibi:

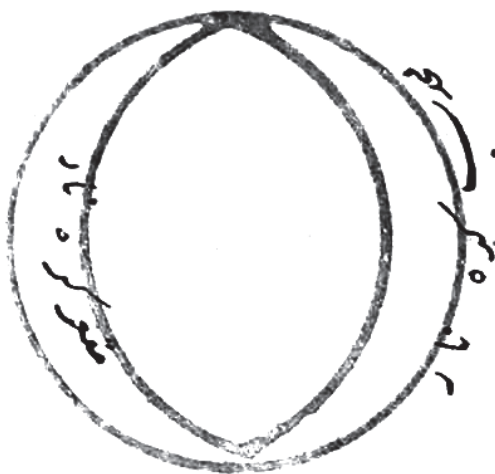

- Hava unsuru; Meşşâî ve İshrâkîlere göre, muhaddebi ya müstedir ya da ehlileci (karahilemsi)dir. Onun muka'arı toprak ve suyun etkisi sebebiyle engebelidir. Ve tabakaları vardır. Tabakaları hakkında iki görüş bildirilmiştir:

Birinci görüş; bu görüştekiler hava unsurunun dört tabakası olduğuna itibar etmişlerdir:

- İlk tabaka, dumanların dağıldığı kuru kaynaşık hava tabakasıdır. Parlak ve kuyruklu yıldızların meydana geldiği yerdir. [56^b] Bazısı bu tabakanın hareketli olduğunu söyler.

پس ازین بدان که در تحتِ فلکِ قمر عنصرِ آتش است محیطِ بر باقی عناصر و آن را «فلکِ اثیر» می‌نامند. بعضی گفته‌اند فوقِ عناصرِ تحتِ فلکِ قمر علی حده فلکی است و آن صحیح نیست. نزد حکمای مشائین و اکثر متأخرین عنصرِ آتش علی حده است محیطِ بر سایر عناصر. سطحِ محدبش مماسِ مقعرِ فلکِ قمر، سطحِ مقعرش مماسِ سطحِ محدبِ هوا. و نزد اشراقیین ابی ریحان، ابی اسحق، کره‌اثیر علی حده نیست، مُکَوَّن است از هوا به واسطهٔ [۵۶] حرکتِ فلک. سطحِ محدبش مماسِ مقعرِ فلکِ قمر است، مستدیر است و مقعرش که مماسِ هوا است اهلِیلجی است و متحرک است به مشایعتِ فلکِ قمر. برین صورت:

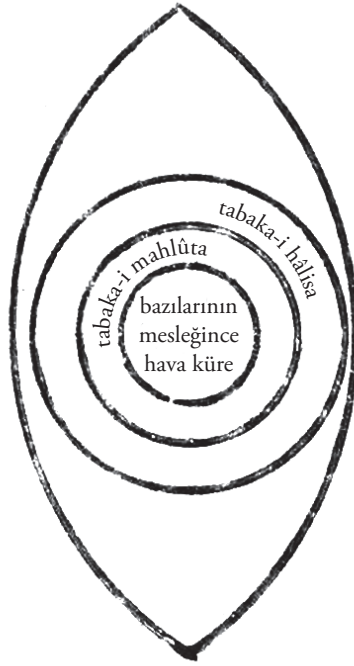
۱۰ عنصرِ هوا محدبش یا مستدیر یا اهلِیلجی بناء علی المذهبین. مقعرش مضرس است به حسبِ تضاریر آب و خاک و او را طبقات است درو دو طریق گفته‌اند: اول آنکه چهار طبقه اعتبار کرده‌اند:

طبقهٔ اول هوای ممتزجِ یابس که ادخنه آنجا متلاشی شوند، و محلِ حدوثِ ذواتِ الاذئاب و نیازک است. [۵۷] بعضی آن را متحرک گفته‌اند.

İkinci tabaka, yıldızların meydana geldiği mahal olan hevâ-yi gâlib tabakasıdır.

Üçüncü tabaka, buharların karışımından olan hevâ-yi zemherîr tabakasıdır. Bulutların ve yıldırımların meydana geldiği yerdir.

- 5 Dördüncü tabaka, su ve toprak unsuruna bitişik olan koyu hava tabakasıdır. Şekilde olduğu gibi:

İkinci görüş; bazı zekâ sahiplerinin tâbi olduğu görüştür. Bunlar havanın iki tabakası olduğuna itibar etmişlerdir.

- 10 Birinci tabaka, ışığın ve karanlığın olmadığı buharlardan oluşmuş gâyet şeffaf olan katışıksız ince hava tabakasıdır.

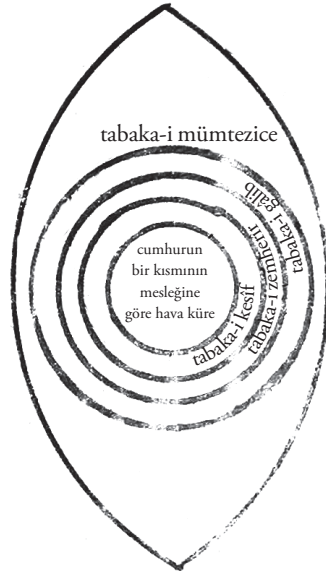
İkinci tabaka, buharların karışık durumda bulunduğu katışık koyu hava tabakasıdır. [57^a] Buharların irtifâi 51 mildir. Bu, güneşin irtifâından anlaşılır. Ve bu tabakaya “küre-i leyl ve nehâr” denir. Bu şekilde görüldüğü gibi:

طبقهٔ دوم، هوای غالب که محل حدوث شهب است.
 طبقهٔ سیم، زمهریر که مخالط بخارات است و منشأ سحب و صواعق.
 طبقهٔ چهارم، هوای کثیف که مجاور عنصر آب و خاک است. برین صورت:

طریق دوم که منهج بعض اذکیا است. هوا را دو طبقه اعتبار کرده اند:
 اول، طبقهٔ هوای لطیف خالص از بخارات: قابل نور و ظلمت نیست از غایت شفافی.

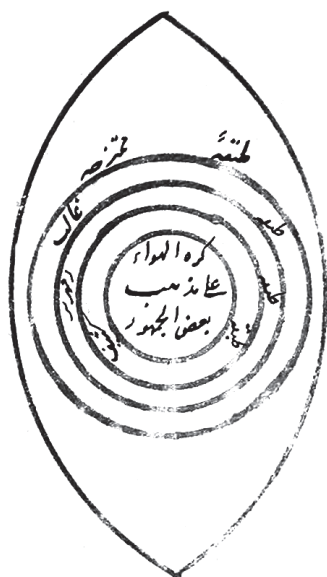
دوم، طبقهٔ هوای کثیف مخلوطه [۵۷] به بخارات: ارتفاع بخارات پنجاه و یک میل است که از ارتفاع صبح معلوم می شود و او را «کرهٔ لیل و نهار» می گویند.
 برین صورت: ۱۰

Bu tabakada karanlık ve aydınlık vardır.

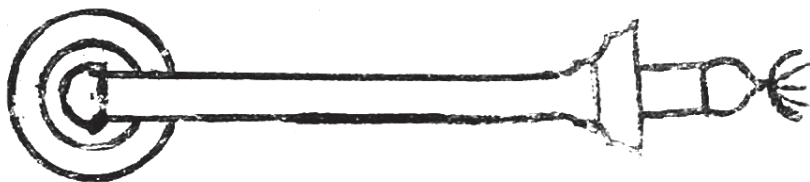
Su unsurunun muhaddebi ve muka'arının sathı müstedirdir. Ancak tamamen müstedir değildir. Sanki onun bir parçası kesilip toprakla dol-
 5 durularak tek bir küre hâline getirilmiş bir küre gibidir. Her iki sathı da engebelidir. Su kürenin her bir cüzü, merkezi esas almak üzere, [57^b] en yukardan en aşağıya doğru akışkanlık özelliğine sahip bir cisimdir. Her nerede bir parça su varsa o, merkezi âlemin merkezi olan su kürenin sathından bir parçadır. Merkeze daha yakın olan dâirenin tümsekliği
 10 daha fazladır. Bundan anlaşılır ki kuyunun dibindeki testi minarenin üstündeki testiden daha fazla su çeker. Minarenin, kuyunun ve testinin şekli her iki yerde bu şekilde olduğu gibidir:

قابل نور و ظلمتِ او است.

عنصر آب را سطح محدب و مقعر مستدیر است لیکن تمام الاستداره نیست. بر شکل کره ای است که قطعه ای از او قطع کرده باشند و از خاک مملو ساخته مجموع به منزله کره واحده شده و در سطحین او تضاریس هست. و او جسمی است سیال [۵۷] از اعلی به اسفل مایل، بر وجهی که جمیع اجزای او از مرکز علی السویه است. هر جا که پاره ای آب باشد او قطعه است از سطح کره ای که مرکز او مرکز عالم است. هر دایره ای که به مرکز نر [د] یکتر انحدا ب او بیشتر، از اینجا معلوم شود که آب بیشتر برد اناء که در قعر چاه باشد از همان اناء بعینه که در مناره بود، صورت مناره و چاه و اناء در هر دو جا این است:

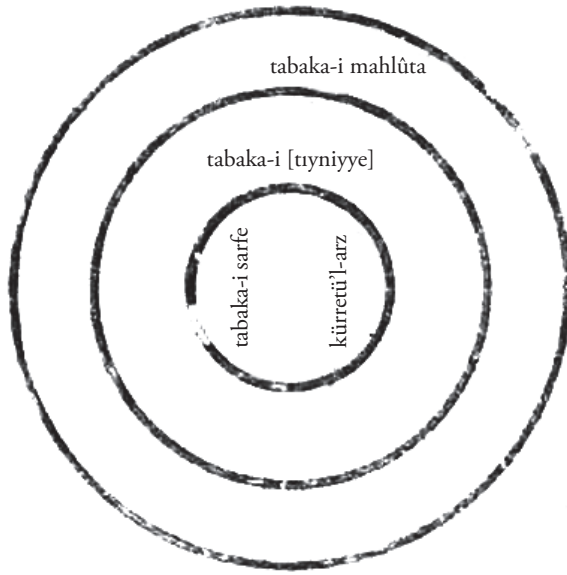

Toprak unsuru; su unsurunun altındadır. [58^a] Ama üzerinde bulunan engebeler sebebiyle, düzgün dâire şeklinde değildir. Onun bir bölümü keşfedilmiştir ve bu keşfedilmiş yerde “Allah’ın inâyetiyle” canlılar vardır. Onun üç tabaka olduğu kabul edilir:

- 5 Birinci tabaka, mâdenlerin kaynağı ve canlıların yaşadığı tabaka-i mahlûttur.

İkinci tabaka, tabaka-i tıyniyyedir.

Üçüncü tabaka, merkezi kuşatan tabaka-i sarfedir. Şekildeki gibi:

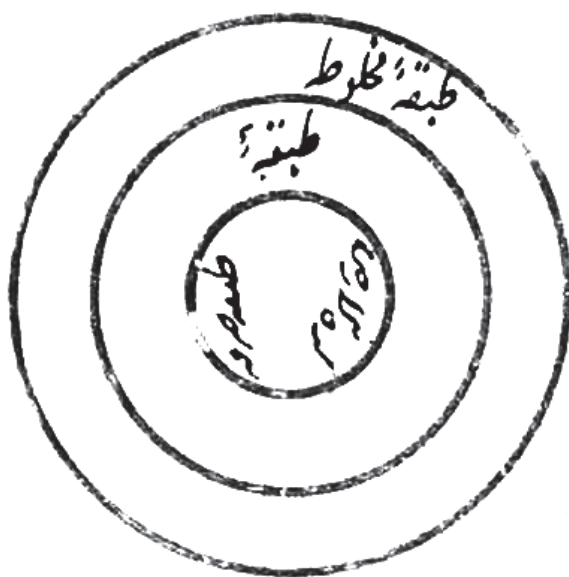
- 10 Yerin küreselliğiyle ilgili birkaç ilginç görüş vardır. Örneğin, bütün yeryüzünün gezilmesi mümkün olsaydı bu durumda yerin küreselliğini ispat edecek üç kişiyi düşünelim: Bunlardan birisi batıya; diğeri doğuya gitsin, öteki de olduğu yerde sabit kalsın. [58^b] Batıya giden doğu yönünden, doğuya giden de batı yönünden aynı vakitte mukim kişinin yanında olurlar. Bu üç kişinin bir araya gelme vaktinde elbette ki farklılık olacaktır. Örneğin, mukim için gün cuma iken doğuya giden için cumartesi, batıya giden için ise perşembe olur.
- 15

و عنصرِ خاکِ زیرِ عنصرِ آب است، اما صحیح الاستداده نیست [۵۸] به جهتِ تضاریس که در آن واقع است و پاره‌ای از آن مکشوف است که مسکنِ حیوانات گشته عنایه من الله تعالی. و او را سه طبقه اعتبار کرده‌اند:

اول، طبقهٔ مخلوطه که منشاء معدنیات و مسکنِ حیوانات است.

دوم، طبقهٔ طینیّه است.

سیم، طبقهٔ صرفه که محیطِ مرکز است. برین صورت:

بر کریتِ زمین مسائلی چند غریبه مانند آن که اگر سیر بر جمیع روی زمین ممکن باشد و سه شخص فرض کنیم که یکی، به جانبِ مغرب رود و یکی، به جانبِ مشرق و یکی، مقیم شود. در يك وقت نزدِ مردِ مقیم [۵۸] آن مردانِ سایر حاضر آیند غربی از جانبِ شرق و شرقی از جانبِ غرب. در ایام البته تفاوت واقع شود. مانند آنکه بر یکی جمعه باشد و بر دیگر پنجشنبه و بر دیگری شنبه.

Âlimlerden bazısı, rub'-ı meskûnun inkişafını şöyle açıklar: Güneş'in evc'i (günberisi) kuzey yönünde; Güneş'in hazîz'i (günötesi) güney yönündedir. Bu sebeple, Güneş'in harareti güney kısmında daha fazla olur. Ve bu bölgedeki harâret, rutubet ortaya çıkarır. Demek oluyor ki su güney
 5 tarafına meyletmiş ve kuzey tarafı ortaya çıkmıştır. Kuzeydeki bir parçanın mâmur olması, bu bölgenin tamamının mâmur olduğu anlamına gelmez. Belki burada imaret yerleri vardır ve buna "rub'-ı meskûn" denilmektedir. Ama diğer parçaların durumunun [59^a] araştırılması gerekir.

Bil ki muaddilü'n-nehârın sathının, zeminin sathını merkezden ikiye
 10 ayırdığını farz ettik. Böylece zemin sathında bir dâire oluşur ki buna "hatt-ı istivâ" denir. Yunanlılara göre imaret yerlerinin başlangıcı, boylamasına batı yönündendir. Bu ilimlerin erbabı kimseler, hatt-ı istivâ paralelinde mââmû-reyi, batıdan doğuya doğru yedi kısma taksim etmişlerdir:

Birinci iklim: Genel kanıya göre birinci iklimin başlangıcı, gündüz için
 15 uzunluğunun 12 saat 45 dakika; arz-ı beled olarak 12 derece 2 salise olduğu bölgedir.

İkinci iklim: İkinci iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 13 saat 15 dakika; [59^b] arz-ı beled olarak 24 derece 20 dakika olduğu bölgedir.

Üçüncü iklim: Üçüncü iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 13
 20 saat 45 dakikaya ulaştığı; arz-ı beled olarak 27,5 derece olduğu bölgedir.

Dördüncü iklim: Dördüncü iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 14 saat 15 dakika; arz-ı beled olarak 33 derece 37 dakika olduğu bölgedir.

Beşinci iklim: Beşinci iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 14 saat 45 dakika; arz-ı beled olarak 39 derece 6 dakika eksik olduğu bölgedir.

25 Altıncı iklim: Altıncı iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 15 saat 15 dakika; arz-ı beled olarak 43 derece 23 dakika olduğu bölgedir.

Yedinci iklim: Yedinci iklimin başlangıcı, gündüzün uzunluğunun 15 saat 45 dakika; [60^a] arz-ı beled olarak 47 derece 5 dakika olduğu bölgedir.

بعضی از حکما گفته اند که سبب انکشاف ربع مسکون آن است که اوج آفتاب در جهت شمال است و حضيض در جهت جنوب. پس حرارت آفتاب در جهت جنوب بیشتر بود و خاصیت حرارت جذب رطوبات است. پس آب به جانب جنوب میل کرده شمال منکشف شده، اما معموره يك ربع شمال است نه به این معنی که تمام معمور باشد، بلکه عمارات در اینجا واقع است و این را «ربع مسکون» گویند. و سایر ارباع را حال ایشان علی التحقیق [۱۵۹] معلوم نیست.

بدان که سطح معدل النهار فرض کردیم که مقاطع سطح زمین است از مرکز بر سطح زمین دایره ای حادث می شود که آن را «خط استوا» خوانند. و مبدأ عمارات در طول نزد یونانین از جانب مغرب است و اهل این صناعت معموره را به هفت قسم تقسیم کرده اند بر موزات خط استوا طول هر قسم از مغرب تا به مشرق:

مبدأ اقلیم اول نزد جمهور آنجا بود که درازی روز دوازده ساعت و نصف و ربع ساعتی بود و عرض بلد آنجا دوازده درجه و دو ثلثه بود.

و مبدأ اقلیم دوم آنجا بود که نهار را طول سیزده ساعت و ربع ساعت بود [۱۵۹] و عرض بیست و چهار درجه و بیست دقیقه.

و مبدأ سیم آنجا بود که نهار به سیزده ساعت و چهل و پنج دقیقه رسد و عرض بیست و هفت درجه و نیم باشد.

و مبدأ چهارم آنجا بود که نهار چهارده ساعت و ربع باشد و عرض سی و سه درجه و سی و هفت دقیقه بود.

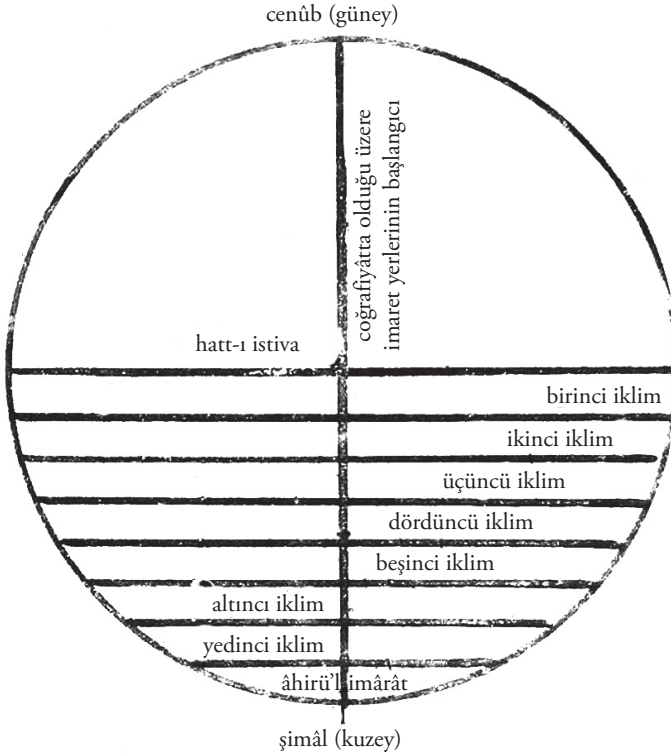
و مبدأ پنجم آنجا بود که روز چهارده ساعت و نصف و ربع ساعت و عرض سی و نه درجه کم شش دقیقه.

و مبدأ ششم آنجا بود که نهار پانزده ساعت و ربع باشد و عرض چهل و سه درجه و بیست و سه دقیقه.

و مبدأ هفتم آنجا بود که نهار پانزده ساعت [۱۶۰] و نصف و ربع ساعت باشد و عرض چهل و هفت درجه و خمس.

Mâmûrenin tûlü, 180 derece, 4000 fersah; arzı 66 derece, yaklaşık olarak da 1466 fersaktır. Bu yedi iklim şu şekilde taksim edilmiştir: Bu yedi iklimlik rub'-ı meskûn'dan bir mâmûrenin yeri belirlenmek istenirse, hatt-ı istivâya paralel yedi farazî dâire daha alınır. İklimlerden tûl ve arz olarak söz edildi. Bu hususta çok şey söylenmiş; uzun açıklamalarda şerhedilmiştir. Yedi iklimin şekli şöyledir:

[61^b]

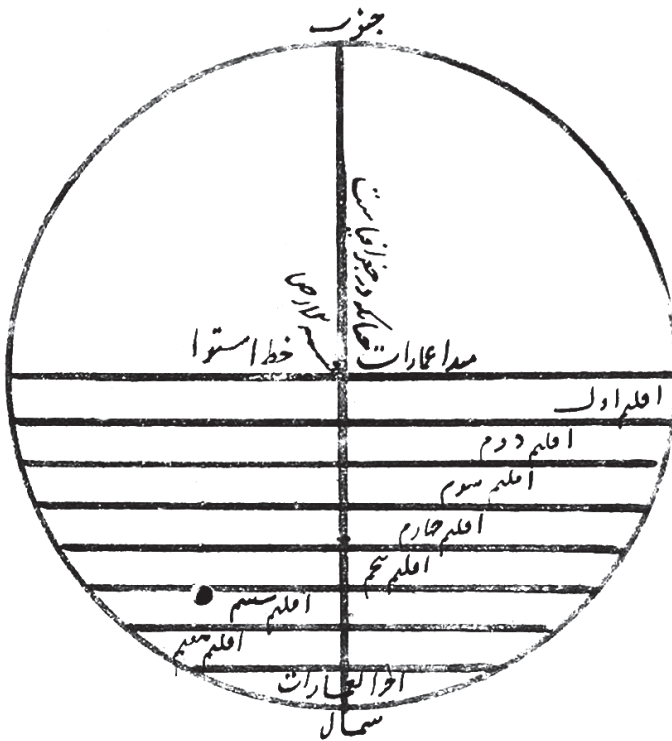
Birinci iklimde: Meşhur ülkeler; Sûdan, Berber, Zenc, Habeş ve Yemen
10 ülkesinin büyük bölümü, Çin sınırına kadar olan Hind Adaları.

İkinci İklimde: [61^a] Mağrib ülkelerinden bazısı, Allah'ın şereflendirdiği Mekke, Peygamberimiz'in (sav) şehri Medine gibi Arap ülkelerin çoğu, Hind-Sind, Çin ülkelerinin büyük bölümü.

و طول معموره، يك صد و هشتاد درجه چهار هزار فرسخ باشد و عرض، شصت و شش درجه، تخمیناً که هزار و چار صد و شصت و شش فرسخ بود. طریق تقسیم اقالیم هفتگانه چنان است که هفت خط مستدیر دیگر فرض کنیم بر موازِ خط استواء تا معموره از ربع مسکن هفت قسم شود.

طول و عرض اقالیم ذکر رفت و درین باب سخن بسیار است. مشروح در مطولاتِ مبین مسطور است صورتِ اقالیم سبعة این است:

[۶۰]

در اقلیم اول: از بلاد مشهوره؛ سودان و بربر و زنج و حبشه و اکثر بلادِ یمن و جزایر هند تا به حدِ چین.

و در اقلیم دوم: بعضی از بلادِ [۶۱] مغرب و اکثر بلادِ مغرب چون مکه شرفها الله تعالی و مدینه رسول صلی الله علیه و سلم و معظم بلادِ هند و سند و چین.

Üçüncü İklimde: Hind ve Çin ülkelerinden bazısı, Kirman, Fars, İsfahân, Basra, Kûfe, Bağdât, Dimeşk, İskenderiye ve Okyanusa kadar olan bölge.

Dördüncü İklimde: Hıtâ, Hoten, Keşmir Dağları, Bedahşân, Kâbil, 5 Belh, Herât, Merv, Tûs, Nişâbûr, Gîlân, Esterâbâd, Kum, Hemedân, Kazvin, Simnân, Azerbâyecân, Mûsul, Halep, Antâkya, Şâm Denizi, Kıbrıs Adası, Mağrib bölgesi, [61b Firenk beldeleri gibi.

Beşinci İklimde: Endülüs, Bursa ve Ankara gibi Rûm beldeleri, Ermenistan, Hazar Denizi, Harezm, Şirvân, Semerkand, Hucend civarı ve 10 Kâşgar.

Altıncı İklimde: Konstantiniyye ve diğerleri gibi Rum beldelerinin çoğu, Rus ülkesi, Türkistan'ın çoğu, Karakurum, Bâbü'l-ebvâb, Hazar Denizi'nin bir kısmı.

Yedinci İklimde: Bulgar, Doğu Türkistan, Yecüc Mecüc beldeleri . Ve 15 bu bölgede dağlarda vahşiler gibi yaşayan Türkler vardır.

Yedinci iklimin bitiş noktası, günün 16 saat 15 dakika olduğu yerdir. Hatt-ı istivânın yukarısı ve yedinci iklimin aşağısı iklimden sayılmamıştır. [62^a] Ama Batlamyûs'un coğrafya kitabında günün 23 saat olduğu yere kadar imaret yerlerinin olduğu söylenmiştir. Bu bölgede yaşayanlar vahşi 20 gibidir. Mâmûrenin sonu bu bölgededir. Hatt-ı istivânın yukarısında, Zenc ve Habeş civarında imâret olduğu söylenmiştir.

Bil ki dördüncü iklim ve ona bitişik olan üçüncü ve beşinci iklimde imâret daha fazladır. Ve bu iklimlerin halkı, yaradılış ve ahlâk itibarıyla en mutedil insanlardır, ama diğer kalan dört iklimin halkı fiziken ve ahlâken 25 bu üç iklimin halkına göre daha noksandır. "İlim nimet ve mülk sahibi Allah'ın indindedir."

و در اقلیم سیم: بعضی از بلاد هند و چین و کرمان و فارس و اصفهان و بصره و کوفه و بغداد و دمشق و اسکندریه و به محیط منتهی می شود.

و در اقلیم چهارم: خطا و ختن و جبال کشمیر و بدخشان و کابل و بلخ و هرات و مرو و طوس و نیشابور و گیلان و استرآباد و قم و همدان و قزوین و سمنان و آذربایجان و موصل و حلب و انطاکیه و دریای شام و جزیره قبرس و زمین مغرب [۶۱] و بلاد افرنج.

و در اقلیم پنجم: اندلس و بعض بلاد روم مانند بروسا و انگوریه و ارمنیه و بحر خزر و خوارزم و شروان و سمرقند و اطراف خجند و کاشغر.

و در اقلیم ششم: اعظم بلاد روم چون قسطنطنیه و غیرها و بلاد اورس و اکثر ترکستان و قراقرم و باب الابواب و بعضی از دریای خزر.

و در اقلیم هفتم: بلغار و اتراک مشرق و بلاد یاجوج و مأجوج و در آن نواحی ترکان باشند مانند وحوش در کوهها ساکن.

و آخر اقلیم هفتم آنجا بود که روز شانزده ساعت و ربع باشد و مأورای خط استوا را و مادون این را از اقلیم [۶۲] نشمرند، اما بطلمیوس در جغرافیا گفته تا آنجا که روز بیست و سه ساعت باشد عمارت هست. ساکنان او مانند وحوشند و آخر عمارت آنجا است و در مأورای خط استوا نیز گفته اند، عمارات هست در اطراف زنج و حبشه.

بدان که اقلیم رابع و آنچه به او متصل است از ثالث و خامس عمارت در آنها بیشتر است و اهل این اقلیم اعدل ناس اند خَلَقًا و خُلُقًا و اما با سایر اقلیم بر اهل ایشان نقصان غالب است، برین معنی دلالت می کند سماجه صورت و سوی اخلاق ایشان «الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ الْمَلِكِ الْمَنَّانِ».

DÖRDÜNCÜ BÂB İLM-İ NÜCÛM HAKKINDA

[62^b] “Allah (cc) seni her iki dünyada da mutlu etsin.” Bil ki dinî ilimler müstesna, ilm-i nücûmdan daha yüce bir ilim yoktur. Âlemin fazîletli ve seçkin kimselerinin nezdinde, bu ilimin itibarı yüksektir; sultan ve melikler, bu ilme gereksinim duymaktadırlar.

Yıldızların kırânları, küsuffların ve yıldızların diğer hâllerinin tesiri nedeniyle; âlem-i kevn ü fesadda olaylar, zelzeleler, tufanlar, savaşlar, kıtlık, veba ve benzeri durumlar vuku bulmaktadır. Eğer bir kimse bu ilmi öğrenir, bu hâlleri anlar ve bu ilme riayet ederse ümit edilir ki afetlerden selâmete çıkar. Takvim bilgisinde kullanılacak kadarını bu bâbda özetle nakledeceğiz.

[63^a] Hesab-ı cümel’de her harfin sayı değerini ve nasıl yazıldığını bilmek gerekir. Şöyle ki mesela birden altmışa kadar basit ve bileşik sayılar şöyle yazılır:

ا ب ج د ه و ز ح ط ي
يا يب يج يد يه يو يز يح يط ك
كا كب كج كد كه كو كز كح كط ل لا
لب لج لد له لو لز لح لم ما مب مج
مد مه مو مز مح مط ن نا نب نج ند
نه نو نر نح نط نس

Bundan daha fazlası gerekli değildir ve sayının olmadığı yerde mer-tebeyi korumak için sıfır rakamına karşılık gelen ص konulur. Takvimde yedi günün rakamları şu şekilde yazılır:

[63^b] İlk sayfanın ilk cetvelinde; ا ب ج د ه و ز pazar gününden başlanır.

Aynı sayfanın ikinci cetvelinde; rakamla Arap takvimine göre tarih yazılır. Her ayın günlerinin sayısı ya otuz ya da yirmi dokuzdur. Ayın ilk gününe “gurre”; otuzuncu gününe “selh” denir. Yeni ay başlayınca, üst tarafta gurrenin hizasına yeni ayın ismi yazılır. Arap aylarının isimleri şunlardır:

باب چهارم در علم نجوم

[۶۲ب] بدان «أَسْعَدَكَ اللَّهُ فِي الدَّارَيْنِ» بعد از علوم دینی هیچ علم اعلی از علم نجوم نیست و پیش ممیزان و افاضل عالم موقر و محترم است و محتاج الیه ملوک و سلاطین است.

۵ چون به واسطه تأثیر قرانات و کسوفات و سایر حالات کواکب در عالم کون و فساد وقایع و زلازل و طوفانات و محاربات و قحط و وبا و امثال آن واقع می شود. اگر کسی این علم را داند و آن حالات را دریابد و رعایت نماید، امید که از آفات سالم ماند. آن مقدار که در معرفت تقویم در کار است بر سبیل اختصار درین باب بیاریم.

۱۰ [۶۳ا] از حساب جمل این مقدار ببايد دانست که هر حرف رقم چند است و چون می نویسند. مثلاً از يك تا شصت را به رقم مفرداً و مرکباً چنین نویسند:

ا س د ه و ز ح ط س
 م ی ب د ه و ز ح ط ک
 ک ا ب گ د ه و ز ح ط ل لا
 ب د ه و ز ح ط ل ل م م م
 م م م م م م م م م م م
 ن ه ن ن ن ن ن ن ن ن

و به بیشتر ازین احتیاج کم افتد. و در هر جا که عددی نباشد جهت حفظ مرتبه صفری بنهند. برین صورت ص ارقام ایام سبعة [۶۳ب] در تقویم چنین نویسند:

۱۵ در جدول اول در صفحه اول؛ ا ب ج د ه و ز ابتدا از یکشنبه کنند.

و در جدول دوم همین صفحه؛ تاریخ عرب به رقم نویسند و عداد روزهای هر ماهی یا سی بود یا بیست و نه. و روز اول را از «ماه غره» خوانند و روز سی ام را «سلخ». چون ماه نو شود به محاذات غره بر بالا نام آن ماه بنویسند. آسامی شهر عرب این است:

cümâde's-sâni	cümâde'l-üla	rebîü's-sâni	rebîü'l-evvel	safer	muharrem
zül-hicce	zülkâde	şevvâl	ramazân	şâbân	receb

[64^a] Bazen Zî'l-hicce ayının sonuna bir gün ilave edilir ve o güne “kebîse” denir. Bu tarihin (Arap takviminin) başlangıcı olarak Peygamberimiz’in (sav) hicreti kabul edilir.

- 5 Aynı sayfanın üçüncü cetvelinde; Rûmî tarih rakamla yazılır ve bu cetveldeki ayların isimleri, günlerin sayısı şöyledir:

âzâr	şubât	kânûn-î âhir	kânûn-î evvel	teşrîn-î âhir	teşrîn-î evvel
31	28	31	31	30	31
eyyûl	âb	temmûz	hazîrân	eyyâr	nîsân
30	31	31	30	31	30

طرم	خفا	دستور	دستور	دستور	دستور
جیب	بشار	مخار	زاد	زاد	زاد

[۶۴] گاه باشد که در آخر ذی الحجه يك روز زیاده کنند و آن روز را «کیسه»

خوانند و مبدأ این تاریخ از هجرت پیغامبر ما علیه السلام گیرند.

و در جدول سوم همین صفحه؛ تاریخ رومی به رقم مکتوب بود و نام ماههای

ایشان و عدد ایام آن این است که درین جدول نهاده آمد.

دستور	دستور	دستور	دستور	دستور	دستور
۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱
۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱
۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱

[64^b] Dördüncü cetvel; Pars tarihine göredir. Buna, “eski tarih” de denir. Her ay otuz gün çeker. Âbân ya da isfendârend aylarının sonuna beş gün eklenir. Buna, “hamse-i müşterika” denir. Bazen de bu beş güne altı gün olması için bir gün daha ilave edilir. Yeni aya girilince, yukarıdaki ilk günün karşısına yeni ayın ismi yazılır. Bu takvimin aylarının isimleri şöyledir:

şehrîver	murdâd	tîr	hurdad	ürdîbehîşt	ferverdîn
âb isfendarmîz ân	behmen	dey	âzer	âbân	âbân

Bu hususta söylenmiş meşhur bir rubâî:

[65^a] Bir ayda yedi gün uğursuz sayılır
Sıkıntıya düşme diye, sakın kendini

Üç, beş, on bir, on altı
Yirmi bir, yirmi dört, yirmi beş günleri¹

Bu meşhur rubâîde bahsi geçen bilgiler Pars tarihine aittir.

Beşinci cetvel; Celâlî takvime göre düzenlenir. Bu takvime “Melikî” de denir. Bu takvimin aylarının isimleri, Fars takviminin aylarının isimleriyle aynıdır. Yılın sonuna beş gün eklenir, her dört ya da beş yılda bir kebîsenin altı gün olması için bir gün daha ilave edilir. Güneş’in Hamel’e girdiği günün ortası yılın ilk günü kabul edilir. Diğer aylar da bu başlangıca göre tertip edilir. [65^b] Takvim yaprakları, Celâlî takviminin aylarıyla uyumludur. Ve yılın ilk gününe “nevrûz” denir.

1 Ebû Nasr-i Ferâhî’ye işaret edilen rubâî için bkz. <http://www.khanetanhaee.blogfa.com/8701.aspx> (Çevrimiçi) 20 Şubat 2017.

[۳۶۴] و در جدول چهارم تاریخ پارسی است و آن را «تاریخ قدیم» هم می‌گویند روزهای هر ماه سی باشد و پنج روز در آخرِ آبان ماه یا اسفندارندماه افزایند و آن را «خمسه مشترقه» خوانند. گاه باشد که روزی دیگر جهتِ کیسه زیاده کنند تا شش روز شود. چون ماه نو شود در محاذاتِ روزِ اول بر بالا نام آن ماه بنویسند. اسامی شهر این است:

کوه	کوه	کوه	کوه	کوه	کوه
کوه	کوه	کوه	کوه	کوه	کوه

و رباعی مشهور که گفته اند:

[رباعی]

[۳۶۵] هفت روزی به نحس باشد در سه^۱

زو حذر کن تا نیابی هیچ رنج

سه و پنج و یازده با شانزده

بیست و یک با بیست و چهار و بیست و پنج

مبنی برین تاریخ است.

و در جدول پنجم؛ تاریخ جلالی است و "ملکی" نیز گویند و نام ماههای این تاریخ بعینه اسامی ماههای فرس است. و پنج روزِ زیادتی را در آخرِ سال گیرند و به هر چهار سال یا پنج سال یک روزِ دیگر زیاده کنند جهتِ کیسه تا شش روز شود. و اولِ سال، روزی را گیرند که در نصف النهارِ آن روز آفتاب به برجِ حمل در آمده باشد و ماهها بر همین [۳۶۵] قیاس. و صفحاتِ تقویم موافقِ ماههای این تاریخ است و روزِ اول را «نو روز» گویند.

۱ در متن «سی» است

- Her sayfanın başına bir ayın ismi yazılır. Tarihler cetvelinden sonra, aynı sayfada yedi yıldızın her günkü gün ortasındaki yerlerini bilmek amacıyla önceki cetvellerden daha geniş bu yedi eşit cetvele çizilir ve o günün karşısına bir kutucuk içerisinde rakamlardan birincisi burç; ikincisi derece; üçüncüsü dakika olmak üzere üç rakam yazılır. Burçların isimleri ve rakamları şöyle gösterilir:

Sünbüle ه	Esed د	Seretan ج	Cevza ب	Sevr ا	Hamel ص
Hür يا	Delv ی	Cedy ط	Kavs ح	Akreb ز	Mizân و

- [66^a] Her bir burç otuz derece, her derece de altmış dakikadır. Demek oluyor ki bir yıldız 7 derece 12 dakikayla sünbülede iken bu şekilde yazılır: **يب و هـ**. Takvimde kevkebi gösteren rakam, kevkebin isminin son harfidir. Derecelerin sayısı 29’dan; dakikaların sayısı da 59’dan fazla olamaz.

- Zikredilen bu yedi cetvelde, kevâkibin hâlleri bu şekilde kaydedilmiştir: Kevâkibin feleklerinin sıralaması, Güneş ile başlar, sonra sırasıyla Ay ve hamse-i mütehayyire gelir. Eğer kevâkibin derece ve dakikalarında artma varsa buna “müstakîm”; azalma varsa “râci”; artma ya da azalma yoksa “mukîm” denir.

Güneş; devrini bir yılda tamamlar. [66^b] Burçları bu tertibe göre kateder.

- Bir kısmını 31, 31, 32, 31, 31 ve 31 günlük aylarda kateder,
Kalanı da 30, 30, 29, 29, 30 ve 30 günlük vakitsiz aylardır.

Ay; tahminen bir devrini 27 günde tamamlar ve bir burcu katediş süresi iki günden fazla, üç günden de azdır.

و در اول هر صفحه نام هر ماه نوشته باشد. بعد از جدول تواریخ در همین صفحه هفت جدول متساوی اوسع از جداول سابقه جهت دانستن مواضع کواکب سبعة در نیم روزی هر روز بر کشند، و در محاذات آن روز در بیت مشترك سه رقم بنویسند: برج و درج و دقیقه. آسامی بروج و ارقام آن این است:

م	م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن	ن

[۶۶] هر برجی سی درجه و هر درجه شصت دقیقه. پس اگر کوکبی در سنبله باشد به هفت درجه و دوازده دقیقه، برای او این رقم بنویسد: «ه و یب».

و رقم کواکب در تقویم حرف آخر باشد از اسم آن کوکب. عدد درجات از بیست و نه زیاده نشود و عدد دقیق از پنجاه و نه. و در هفت جدول مذکور احوال کواکب برین نهج مسطور باشد:

و ابتدا کواکب به آفتاب کنند، پس به ماه، پس به خمسة متحیره بر ترتیب افلاک ایشان. اگر درجه و دقیق کواکب در تزايد باشد «مستقیم» گویند، اگر در نقصان بود «راجع»، اگر بر يك حال بود «مقیم» گویند.

آفتاب؛ دوری به سالی تمام کند. [۶۶] و بروج را برین نهج قطع کند.

لاؤلا لب لاؤلا لا شش مه است
لّل كط و كط لّل شهر بی گه است

و ماه؛ دوری در بیست و هفت شبانروز تخمیناً و برجی زیاده از دو روز و کمتر از سه روز قطع کند.

Zuhal; devrini otuz yılda tamamlar ve bir burcu da tahminen 2 buçuk yılda kateder.

Müşterî; devrini 12 yılda tamamlar ve bir burcu da tahminen bir yılda kateder.

5 Mirrîh; devrini 22 ayda tamamlar ve bir burcu katediş süresi bir aydan fazla, iki aydan azdır.

Zühre; devrini bir yılda tamamlar ve bir burcu da tahminen 27 günde kateder.

10 Utârid; devrini bir yılda tamamlar ve [67^a] bir burcu da tahminen 16 günde kateder. Bu beş gezegen, bazen müstakim, bazen râci’ bazen de mukim durumda olurlar.

Sabit yıldızlar; devrini 24 bin yılda tamamlar ve bir burcu da 2 bin yılda kat eder.

15 O hâlde bilmek gerekir ki Ay’ın ve Güneş’in yörüngesi iki yerde karşılıklı kesişir. Bunlara “ukdeteyn” denir. Mâhın yörüngesinin yarısı güney yönünde; Güneş’in yörüngesinin yarısı ise kuzey yönündedir. Müneccimler, mâhın kuzey yönünde geçtiği o ukdeye “re’s”; karşısındaki ukdeye de “zeneb” derler. Mâhın Güneş yörüngesinden beş derece olan gâyet-i bu’duna [67^b] “arz-ı mâh”; Ay takvimine de “tûl-i mâh” denir. Ay’ın re’s ve zenebinin seyri, râci yıldızlar gibi zıt yöndedir ve devrlerini 19 yılda tamamlayıp
20 bir burcu 19 ayda katederler.

Bu yedi kevâkibin cetvelinden sonra, Cevzeher cetveli çizilir ve oraya re’sin durumu yazılır. Re’s’e göre zenebin durumu bilindiğinden zenebin durumu yazılmaz. Bazen ayrı bir cetvelde Ay takviminin kenarına; Ay’ın
25 güneyde ya da kuzeyde olması, yükselişi ya da alçalması, büyümesi ya da küçülmesi durumu yazılır. Ay ve Güneş yörüngelerinin kesişme ve karşı karşıya gelme durumu şekilde görüldüğü gibidir.

و زحل؛ دوری در سی سال و برجی در دو سال و نیم تخمیناً.

و مشتری؛ دوری در دوازده سال و برجی در سالی تخمیناً تمام کند.

مریخ؛ دوری در بیست و دو ماه و برجی در زیاده از يك ماه و کمتر از دو ماه تمام کند.

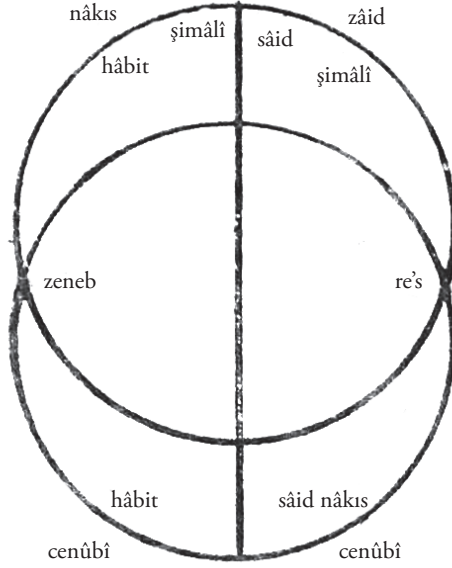
و زهره؛ دوری در سالی و برجی در بیست و هفت روز تخمیناً تمام کند.

عطارد؛ دوری در سالی و برجی در [۶۷]^۱ شانزده روز تخمیناً تمام. و گاه مقیم و گاه مستقیم و گاه راجع باشند.

کواکبِ ثابته؛ دوری در بیست و چهار هزار سال تمام کنند و برجی در دو هزار سال.

پس ازین بیايد دانست که مدارِ ماه و مدارِ آفتاب در دو موضعِ متقابلِ متقاطع اند و آنها را «عقدتین» خوانند. نصف از مدارِ ماه در جانبِ جنوب بود و نصفی در جانبِ شمال از مدارِ آفتاب. و منجمان آن عقده را که ماه ازو بگذرد و شمال شود «رأس» خوانند، و مقابلش را «ذنب» خوانند. و غایتِ بُعدِ ماه را از مدارِ آفتاب که آن پنج درجه است [۶۷]^۲ «عرضِ ماه»، خوانند و تقویمش را «طولِ ماه» خوانند. و رأس و ذنب را سیرِ معکوس بود مانند کواکبِ راجع. و دوری در نوزده سال و برجی در نوزده ماه قطع کنند.

بعد از جدولِ کواکبِ سبعه جدولِ جوزهر برکشند و در آنجا احوالِ رأس را نویسند و ذنب، چون از مقابله معلوم می شود ننویسند، گاه باشد که در جدولی جداگانه یلی تقویمِ ماه جنوبی یا شمالی، صعود یا هبوط، زیاده یا نقصانِ ماه را بنویسند. صورتِ مدارینِ متقاطعین متقابلین این است:

[68^a]

O hâlde bundan anlaşılır ki bir gün yirmi dört saat ve her saat altmış dakikadır. Re's cetvelinden sonra, ayrı bir cetvelde her günün karşısına o günün saati ve dakikaları yazılır. Sayı yirmi dörtten az olunca kalan sayı, gecenin saat ve dakikaları kabul edilir.

Güneş'in Cedy'den Seretan'a kadarki tahvilinde günler uzar, geceler kısalır; Güneş'in diğer altı burçtaki tahvilinde bunun aksi gerçekleşir.

Güneş, hamel ve [68^b] mîzânda olduğu vakitte, gece gündüz eşit olur.

Buna "Saât-ı müstevi" denir.

Saât-i muavvecde ise gün ve gece on iki saattir ve saat sayısında farklılıklar olur.

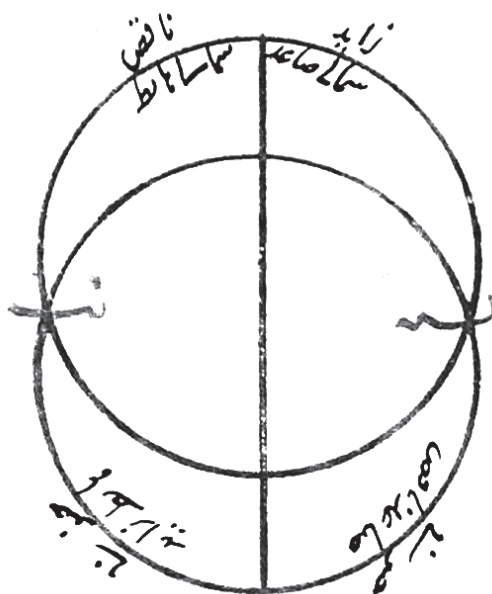
Kevkeblerin Nazarları Hakkında

İki kevkebin aynı burçta, aynı derecede ve aynı dakikada bir araya gelmesine "kırân" ya da "mukârene" denir.

Bu durumun Güneş ve Ay arasında meydana gelmesine "ictimâ" denir.

Bu durumun Güneş ve hamse-i mütehayyireden biri arasında meydana gelmesine "o yıldızın yakınlaşması" denir.

[۱۶۸]

پس ازین بدان که شبانروزی بیست و چهار ساعت است، و هر ساعت شصت دقیقه. بعد از جدولِ رأس در جدولی جداگانه به ازای هر روزی، ساعت و دقائق آن روز بنهند. چون آن عدد را از بیست و چهار کم کنند باقی، ساعت و دقائق شب باشد. ۵
از وقتِ تحویلِ آفتاب به جدی تا تحویلِ آفتاب به سرطان روز در تزايد و شب در نقصان باشد و در نیمه دیگر به عکس.

و در وقتِ بودنِ آفتاب به حمل و میزان [۱۶۸] شب و روز یکسان باشد این را «ساعاتِ مستوی» خوانند.

۱۰ ساعاتِ مُعَوَّج چنان است که روز دوازده و شب دوازده ساعت باشد و در مقدارِ ساعت تفاوت واقع شود.

بیانِ انظارِ کواکب چنان است که چون دو کوکب در یک برج و یک درجه و یک دقیقه جمع آیند آن را «قِران و مقارنه» خوانند.

اگر این حال میانِ آفتاب و ماه باشد «اجتماع» گویند.

۱۵ اگر میانِ آفتاب و یکی از خمسة متخیره بود آن را «احتراقِ آن کوکب» گویند.

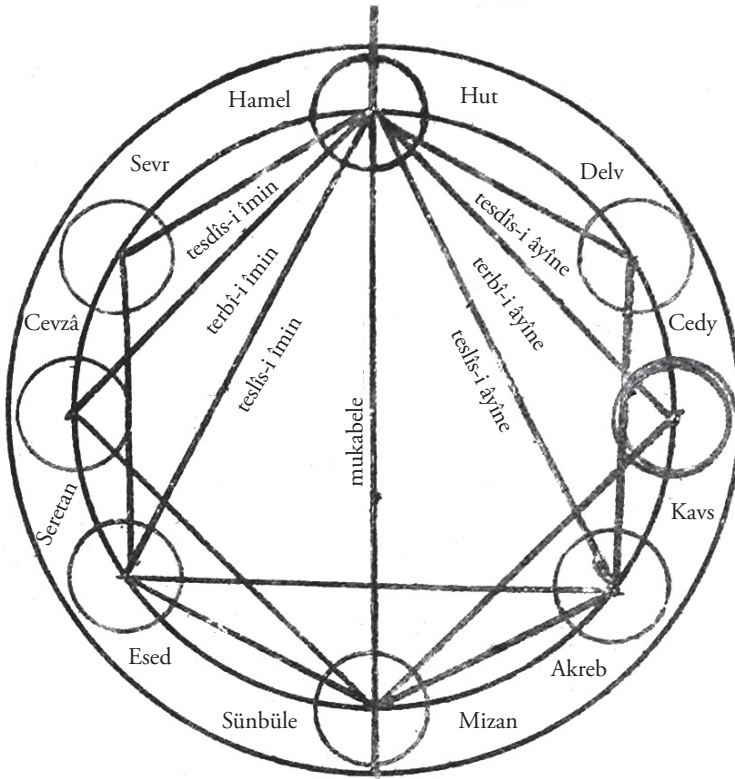
Eğer o iki kevkebden biri öbürüyle üçte birlik dilimde olur ve en yakındaki feleğin altında biri kadarı - 60 derece açı - vuku bulursa buna “tesdîs” denir.

[69^a] O iki kevkebden birinin, rub’-i feleğin ortasında vuku bulacak şekilde diğerinin dördüncüsünde meydana gelmesine “terbî” denir.

- 5 O iki kevkebden birinin, sülüs-i felek ortada olacak şekilde diğerinin beşincisinde meydana gelmesine “teslîs” denir.

O iki kevkebden birinin, nısf-ı felek her iki yönden ortada olacak şekilde diğerinin yedincisinde meydana gelmesine “mukâbele” denir.

- 10 Neyyireyn’in (Güneş ve Ay) mukâbelesine “istikbâl” denir. İster sağ taraftan, ister sol taraftan olsun nazarların tamamı, aşağıdaki cetvelden kolaylıkla anlaşılır. “el-Hayy ve el-Ferd olan Allah’a (tam anlamıyla) dayanmakla.” [69^b]

اگر یکی از آن دو کوکب در سیم آن دیگر باشد چنانچه سدس فلک از جانبِ اقرب در میان واقع شود و آن را «تسدیس» خوانند.

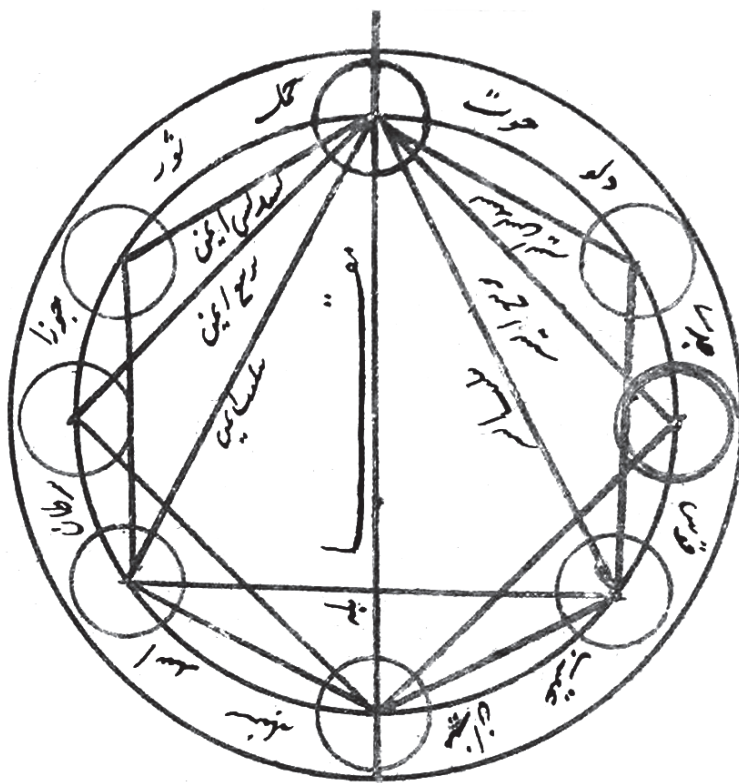
اگر در [۶۹] چهارم آن دیگر واقع شود به نوعی که در میان ربع فلک واقع شود آن را «تربیع» خوانند.

اگر یکی از آن دو کوکب در پنجم آن دیگر واقع شود به نوعی که ثلث فلک در میان باشد آن را «تثلث» خوانند.

اگر یکی از آن دو کوکب هفتم دیگر کوکب واقع شود چنانچه نصف فلک در میان باشد از جانبین آن را «مقابله» خوانند.

و مقابله نیزین را «استقبال» خوانند. جمله انظار خواه از جانبِ یمین و خواه از جانبِ یسار ازین جدول به آسانی توان فهم کرد. و «التَّائِيْدُ بِالْمُلْكِ الْحَيِّ الْفَرْدُ»

[۶۹]

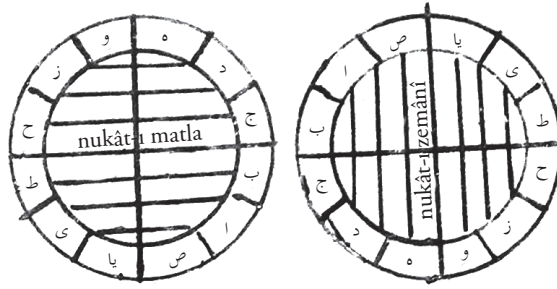
Bu nazarlara göre teslis, bütünüyle dostluk; tesdis, yarım dostluk; mukâbele, bütünüyle düşmanlık; terbî, yarım düşmanlıktır. Dostluk nazarı, uğurlu yıldızlarla iyi, uğursuz yıldızlarla ortadadır; düşmanlık nazarı, uğurlu yıldızlarla ortada, uğursuz yıldızlarla kötüdür.

- 5 [70^a] Bir kevkeb birinci [evde] olur, ikinci kevkeb de ya ikinci ya altıncı ya on ikinci ya da sekizinci [evde] olursa bakılmaz. Kevkebin görüş alanına yönelmesine “muttasıl”; görüş alanından çıkmasına “munsarif”; ric’at sebebiyle görünmemesine “intikâs” denir. Kamer’in dışındaki kevkeblerin nazarlari tahvillerle, ayların isimleriyle, kevkeblerin ortaya çıkış yerleriyle
10 sağdaki sayfanın kenarına yazılır.

Nazar hakkında mâlumat sahibi olduğuna göre, tenazûrun da zamânî ve matlaî olmak üzere iki çeşit olduğunu bil.

Zamânî, Güneş olduğu zaman günün saatlerinin eşit olduğu iki yerde, iki kevkebin bulunmasıdır.

- 15 Matlaî, Güneş’in aynı anda doğduğu iki yerde [70^b] iki yıldızın olmasıdır. Bu iki dâireden anlaşıldığı gibi:

- Tenâzur da nazarların ittisallerinin ortasına yazılır ve hepsine “ittisâlât-ı küllî” denir. Sol taraftaki sayfaya kamerin hâlleri yazılır. Yedi cetvelden il-
20 kine, yedi günün ismi; ikincisine, kamerin intikalâtı; üçüncüsüne, rakamla burçlar; bu üç cetvelden sonraki altı cetvele, kamerin altı kevkeble nazarlari saat ve dakikalar belirtilerek yazılır ve gece veya gündüz belirlenir. Eğer bir sonraki günde nazar olmazsa, o günün [71^a] hizası boş kalır. Nazarların rakamları bu şekildedir: Kamer re’sle: س, kamer zeneble: نب, şerefte: ف,
25 kamer hübütta: ط, neyyire: ه, tenâzur: ظر, tahte’s-şuâ: ع, tarikâ: قه, keydle: يد, istikbâl: ل, ictimâ: ع, ihtirâk: ق, tahvil: يل, nehâr: ر, leyl: ل.

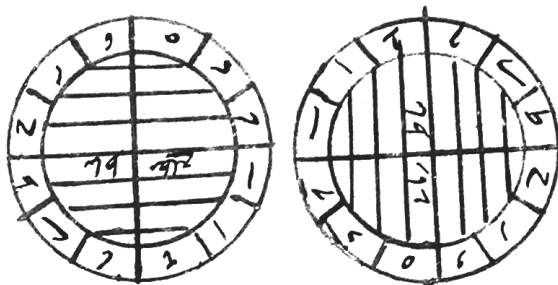
ازین انظار تثلیث تمام دوستی، و تسدیس نیم دوستی است. مقابله تمام دشمنی و تربیع نیم دشمنی است. نظری دوستی، با سعود نیک و با نحس میانه است؛ نظری دشمنی، با سعود میانه است و با نحوس بد.

اگر [۷۰] کوکی در اول باشد و دیگر در دوم یا در ششم یا در دوازدهم یا در هشتم آنجا نظر نباشد. چون کوکب متوجه نظر بود گویند «متصل» است، چون بگذرد گویند «منصرف» است، اگر به سبب بطوء یا رجعت نظر باطل شود آن را «انتکاث» خوانند. و انظار کواکب غیر قمر را با تحویلات و اسامی شهور و طلوع منازل بر کنار صفحه دست راست نویسند.

چون نظر دانستی، بدان که تناظر دو گونه است زمانی و مطلعی.

زمانی آن است که دو کوکب در دو موضع باشند که در حین بودن آفتاب در آن مواضع ساعات روز متساوی باشد.

مطلعی آن است که دو کوکب در دو موضع باشند [۷۰] که آن دو موضع در طلوع مساوی باشند. چنانچه درین دو دایره ظاهر است.

تناظر هم در میان اتصالات انظار نویسند و همه را «اتصالات کلی» گویند. و در صفحه دست چپ احوال قمر نویسند. در جدول اول ایام اسابع؛ در دوم انتقالات؛ در سیم بروج به رقم؛ در شش جدول پس از آن انظار قمر با کواکب سه با تعیین ساعات و دقایق نویسند و روز یا شب تعیین کنند. اگر در روزی یا در شبی که بعد از آن روز بود نظری نباشد محاذات [۷۱] آن روز خالی ماند. ارقام انظار برین گونه است: قمر مع الراس س، مع الذنب نب، به شرف ف، به هبوط ط، نیزه ه، تناظر ظر، تحت الشعاع ع، طریقه قه، مع کید ید، استقبال ل، اجتماع ع، احتراق ق، تحویل یل، نهار ر، لیل ل.

Nazarların cetvellerinden sonra, ayrı bir cetvelde Ay'ın bir günlük yaklaşık katettiği mesafelerinden ibaret olan menzilleri yazılır.

Zirâ	Men'a	Hek'a	Deberân	Süreyyâ	Butayn	Şeretayn
Semâk	Avvâ	Sarfe	Zehre	Cebhe	Tarfe	Nesre
Belde	Neâyim	Şûle	Kalb	İklil	Zebânâ	Gafir
Reşâ	Muahhar	Mukaddem	Ahbiyye	Suûd	Beli'	Zâbih

Bu on iki burcun varaklarından önce, yılın tâli' durumundan ibaret olan zâyîçe çizilir. Tâli', ikinciden on ikinciye kadar olan burçlar ve her kevkebin yeri, [71^b] saadet oku, gayb oku gibi oklar oraya kaydedilir. Bundan önceki sayfada Türkler'in yılına ait zâyîçe çizilir ve buraya da onların hükümleri yazılır. Türk takvimindeki hayvanların isimleri şunlardır:

Say bakalım fare, inek, kaplan ve tavşan
 Bu dördünden sonra gelir balina ve yılan
 Sonrasında at ve koyun girer hesaba
 Maymun, tavuk, köpek ve domuzla sonlanan¹

Bundan önceki birkaç sayfada, mevsimlerin hükmlerinin ahvali; içtimalar ve kıranlar kaydedilir. Bundan önce de enbiyanın, evliyanın, halifelerin, hükümdarların tarihleri yazılır.

Takvim ilmi hususunda birkaç usul kullanılır. Konunun tafsilatı uzun süreceğinden birkaç cetvel örneğiyle kısaca açıklık getirildi.

¹ Kime ait olduğu bilinmemekle birlikte, yılın tertibi için söylenen kadim bir şiir olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. http://www.bbc.com/persian/arts/story/2004/03/040320_pm-pa-calender.shtml (Çevrimiçi) 10 Kasım 2017.

بعد از جداولِ انظار در جدولی جداگانه منازلِ ماه که عبارت است از مسافتی که ماه او را به شبانروزی تقریباً قطع کند، نویسند.

ذراع	منقه	منقه	دبران	ثریا	بطین	شرطین
سماک	عوا	صرفه	زمره	جبهه	طرفه	نشه
بلده	نعايم	شوله	قلب	اکلیل	زبانها	غفر
رشا	مومخر	مقدم	اخبیه	سعود	بلع	ذایح

پیش از اوراقِ دوازده گانه زایچه که عبارت است از صورتِ طالع سال، بر کشند و طالع و ثانی تا ثانی عشر و موضع هر کوکب [۷۱-] و سهام مانند سهم السعاده و سهم الغیب در آنجا ثبت کنند. و در صفحه پیش از آن زایچه سالِ ترکان بر کشند و احکام ایشان آنجا نویسند. اسامی جانوران این است.

[رباعی]

موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار

زین چار چو بگذاری نهنگ آید و مار

۱۰

آنگاه به اسب و گوسفندست حساب

حمدونه و مرغ و سگ و خوک آخر کار

و از آن پیش در چند صفحه احوالِ احکم فصول و اجتماعات و قرانات بیارند و از آن بیشتر تواریخ انبیا و اولیا و خلفا و ملوک آرند.

چیزی چند در معرفتِ تقویم در کار است. تفصیلِ آن موجبِ تطویل بود، از جهتِ اختصار در چند جدول آورده شد.

۱۵

[72^a]

On iki burçtaki yıldızların hallerinin cetveli										
	Şeref noktaları	Dereceler			Evc noktaları	Dereceler	Hazîz noktaları	Dereceler	Evler	Felaketler
Hamel	Güneş		Zuhal		Boş		Utârid		Mirrîh	Zühre
Sevr	Ay		Boş		Boş		Boş		Zühre	Mirrîh
Cevzâ	Re's		Zeneb		Güneş Zühre		Zuhal		Utârid	Müşterî
Seretân	Müşterî		Mirrîh		Boş		Boş		Ay	Zühal
Esed	Boş		Boş		Mirrîh		Boş		Güneş	Zuhal
Sünbüle	Utârid		Zühre		Müşterî		Boş		Utârid	Müşterî
Mîzân	Boş		Güneş		Utârid		Boş		Zühre	Mirrîh
Akreb	Boş		Ay		Boş		Boş		Mirrîh	Zühre
Kavs	Zeneb		Re's		Zuhal		Güneş Zühre		Müşterî	Utârid
Cedy	Mirrîh		Müşterî		Boş		Boş		Zuhal	Ay
Delv	Boş		Boş		Boş		Mirrîh		Zuhal	Güneş
Hût	Zühre		Utârid		Boş		Müşterî		Müşterî	Utârid

[172]

[illegible]

[72^b]

Yedi yıldızın mensubâtı							
Yıldızlar	Zuhal	Müşterî	Mirrâh	Güneş (âftâb)	Zühre	Utârid	Ay (kamer)
Farsça isimleri	Keyvân	Bercîs	Behrâm	Mihr	Nâhid	Tîr	Mâh
Halk tabakaları	Reisler	Kadılar	Silah ehli	Melikler	Hakanlar	Keyler	Avam
Erkek ve dişileri	Erkek	Erkek		Erkek	Dişi	Mümtezic	Dişi
İklimleri	Birinci	İkinci	Üçüncü	Dördüncü	Beşinci	Altıncı	Yedinci
Felekleri	Yedinci	Altıncı	Beşinci	Dördüncü	Üçüncü	İkinci	Birinci
Renkleri	Siyah	Yeşil	Kırmızı	Sarı	Beyaz	Mavi	Nîli
Saadet ve uğursuzlukları	Büyük uğursuzluk	Büyük saadet	Küçük uğursuzluk	Saadet	Küçük saadet	Mümtezic	Saadet
Ferahlıkları	12	11	6	9	5	Tâli (1)	3
Sıkıntıları	6	5	12	3	11	7	9
Yıldızların fiilleri	Gurbetlik, fakirlik ve yalnızlık		Gurbet, yalan, kin, hile ve fitne	Hükümet etme ve talih elde etme hırsı	Tembellik, tebensüm, istihza ve tatlı dillilik	Edeb, ilim ve her bir işte şöhrat	Beden sağlığı, bolluk ve kadınların evlenmesi

[۷۷۲]

مفسومات کواکب سبعة							
الکبر	ب	ا	ج	د	هـ	و	ز
نامشان مبارک	سعد	بربر	ج	ط	بیس	یر	هـ
طبقات مردم	دور	قضاء	الملل	ملوک	خاتین	کحاب	عوام
نروماده‌شان	ز	ز		ز	ماده	تمنج	ماده
اقالیشان	دور	دوم	سیم	چهارم	پنجم	ششم	هفتم
افلاکشان	منته	ششم	پنجم	چهارم	سیم	دوم	اول
الوانشان	لکه	سبز	سرخ	زرد	سفید	ازرق	نیا
سعدوشان	سعد	کبر	نحر	اصغر	سعد	اصغر	تمنج
فرحشان	۱۱	۱۱	۴	۴	۵	طالع	۳
ترحشان	۶	۵	۱۲	۳	۱۱	۷	۴
افعالشان	نیز	نیز	نیز	نیز	نیز	نیز	نیز

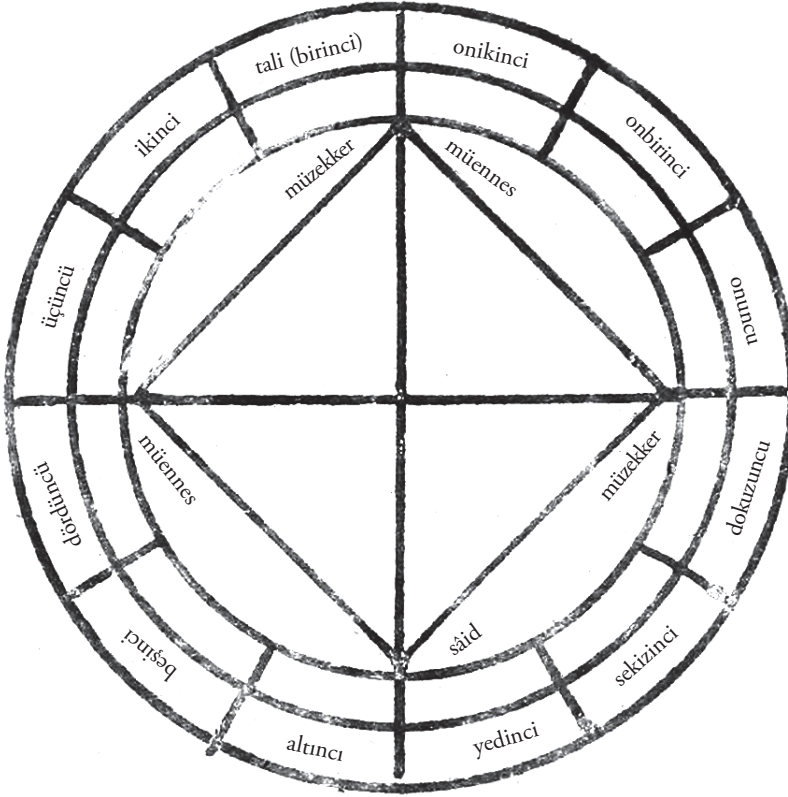
[73^a]

Yıldızların mensubat cetvelinin devamı							
Yıldızlar	Zuhal	Müşteri	Mirrîh	Güneş	Zühre	Utârid	Ay
Gündüzleri	Cumartesi	Perşembe	Salı	Pazar	Cuma	Çarşamba	Pazartesi
Geceleri	Çarşamba	Pazartesi	Cumartesi	Perşembe	Salı	Pazar	Cuma
Cirimleri	9	9	8	11	7	7	12
Gecelik ve gündüzlük	Gündüz	Gündüz	Gece	Gündüz	Gece	Mümtezic	Gece
Amelleri	Yaşlılık	Orta yaşlılık	Gençlik	Ömrün ortası	Tazelik	Küçüklük	Çocukluk
Cevher	Kurşun	Kalay	Demir	Altın	İnci	Firuze	Billur
Buhurlar	Laden	Öd	Günlük otu	Anber	Misk	Çakşır otu	Kafur
Haller	Uyku	Giyme	İş	Yeme	Cima	Kelam	İçme
Madenler	Mürdesenk ve zaç (karaboya)	Markazit taşı, tutiya (şürme taşı) ve kükürt	Mıknatıs	Lacivert taşı, ayna, zırnık	Sürme	Kehribar taşı, civa	Kristal

[۱۷۳]

[illegible]

[73^b] Bu ilimden öğrenilecek şeylerden biri, tâlî'-i evtâddır. Tâlî'-i evtâd, mayilü'l-evtâd ve zâyilü'l-evtâd gibi o vakitte doğudan doğan o burç ve dereceye denir.

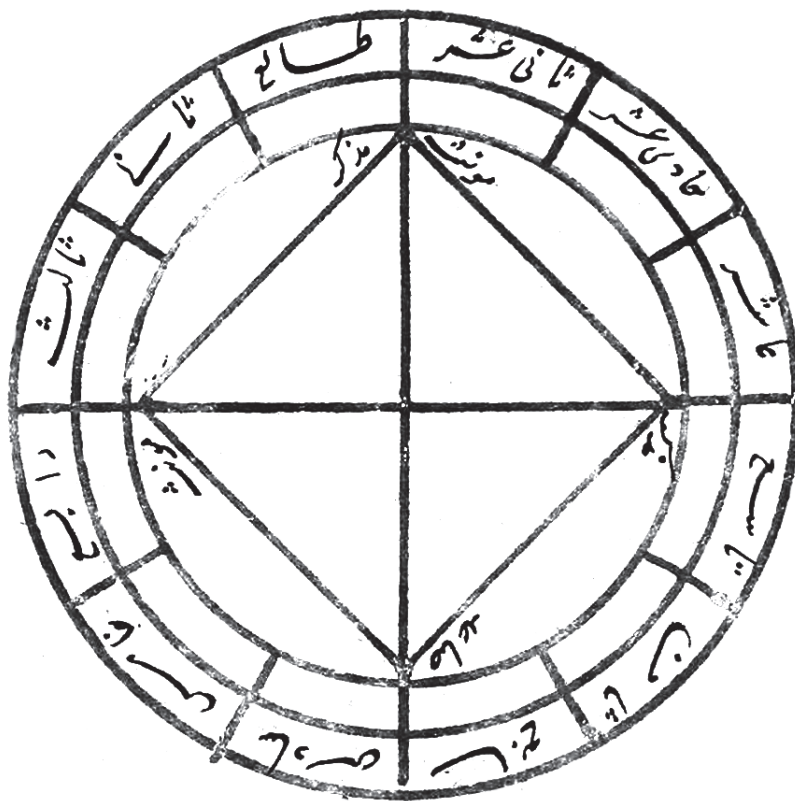
5 Daha iyi anlaşılması için konuyu manzum olarak aktardık.

[74^a] Birinci ev okudur insanın talihiyle ilgili bekâ oku
İkincisi mal ve borç oku

Üçüncü ok kız ve erkek kardeşe ait
Dördüncüsü mal mülk, soy sop, cetler oku

10 Beşinci ok erkek ve kız evlatların
Altıncısı mal, köleler ve cariyeler oku

[۷۳] از چیزها که درین علم دانستنی است طالع اوتاد است. «طالع» آن برج و درجه را گویند که در آن وقت طلوع کند از مشرق همچنین اوتاد و مایل الاوتاد و زایل الاوتاد.

مدلولات آن را منظوم آوردیم تا به فهم اقرب باشد. ۵

[۷۴] بیت اول که بود طالع کس سهم بقاس
سهم مال است و دگر قرض از آن ثانی راست

ثالثش سهم برادر بود و خواهر باز
رابعش سهم عقار و حَسَب و هم آباست

خامش خانه فرزند شد از ماده و نر
سادش سهم عرض باز عبیدست و اِماست ۱۰

Yedincisi evlilik ve düşmanlık için
Sekizincisi ölüm, kıtlık, veba oku

Dokuzuncusu hadis, sefer, ilim ve haber
Onuncusu ticaret, melikler, vezirler oku

5 On birinci ev dostlar ve beklenti evi
[74^b] Allah korusun bunlar hem dert hem de derman oku

On ikincisi, kişinin akıbetinin oku
Düşmanlıklara rağmen hayır olsun insanın sonu

Doğu ufkundan doğan burçların yedincisi batıda batar. Bu durum, her
10 vakitte böyledir. Her burcun kaç saatte ve kaç dakikada doğduğu aşağıdaki
beyitten anlaşılır:

Burcun doğuşunu ve saatini detaylıca söylerim
Hamel ve Hût 1 saat 20 dakika; Sevr ve Delv 1 saat 30 dakika;

Cevzâ ve Cedy 2 saat; Kavs ve Seretân 2 saat 20 dakika; Esed ve
15 Akrep 2 saat 20 dakika; Sünbüle ve Mîzân 2 saat 30 dakika.

Kevâkib-i nehârînin gündüz yer üstünde, gece yer altında; kevâkib-i
leylînin de bu durumun aksi olmasına “hayyiz” denir. Kevâkib-i müzekke-
rin müzekker yerde ve müzekker evde; kevâkib-i müennesin de müennes
yerde ve [75^a] müennes evde kuvvetleri vardır. Kevâkib hattında ise güçlü,
20 değilse zayıftır.

Saatlerin seçilmesinde riayet edilmesi gereken birkaç kural vardır:

1. Ay'ın durumu, bulunduğu burç, o işin mensub olduğu kevkeb, zama-
nın tâlî'i ve bulunduğu burç;
2. Hanenin durumunun salâhı; uğursuzluktan kurtulup saadetin etki-
25 sinde olması.
3. Kevkebin durumunun salâhı; kevkebin şeref gibi kendine ait bir kuv-
veti olması; zirveye yönelmesi, Kuzeye yükselişi, doğrusallığı; ferahlıkta ya
da hayyizde olması, sevgi nazarıyla bahtıyarlığa nazır olması.

سهم تزویج و خصومات بود سابع آن
ثامنش سهم مواتست و دگر قحط و وباست

تاسعش سهم حدیث و سفر و علم و خبر
عاشرش سهم تجارت و ملوک و وزراست

بیت حادی عشرش سهم احبّا و امید
[۳۷۴] صانک الله همه آن سهم اعادی و شفاست

بیت ثانی عشرش خانه انجام کسان
ای که انجام تو بر خیر علی رغم عداست

۱۰ بروج که از افق مشرق طلوع می کنند سابع ایشان به مغرب غروب می کند. همه اوقات
چنین است. هر برج به چند ساعت و چند دقیقه طلوع می کند ازین بیت معلوم شود.

طلوع برج و ساعاتش مفصل گویم و مجمل
صیا اک ای ال بطب جحبک دزبک هو بل

۱۵ بودن کواکب نهاری به روز فوق الارض و به شب تحت الارض، و کواکب لیلی
بر عکس «حیز» خوانند. و کواکب مذکر را در ربع مذکر و خانه مذکر؛ و کواکب
مؤنث را در ربع مؤنث و [۷۵] خانه مؤنث قوتها بود. کواکب را در خط قوت بود
و در مقابله آن ضعف.

در اختیار ساعات چیزی چند هست که رعایت آن واجب بود:

اول، صلاح حال قمر و صاحب موضع آن و کوکبی که آن کار بدو منسوب بود
و طالع زمان و صاحبش.

۲۰ اما صلاح حال خانه آن است که از نحوس خالی بود و سعود بدان ناظر.

صلاح حال کوکب آن بود که او را قوت ذاتی بود چون شرف، و توجه به
اوج یا در شمالی صاعد یا مستقیم یا در فرح یا در حیز، یا ناظر بود به سعود به
نظر مودت.

4. Kevkebin durumunun fesadı; kevkebin hubûtu, hazîzi, rucû'u, ihtirâ-kı ve öteki şeyler gibi kevkebin salâhı için anlatılanların tersi.

Saatlerin seçilmesi açısından kamer hangi burçta ise o burca göre [75^b] hangi işin yapılması, hangi işin de yapılmaması gerektiğine dair manzum:

5 Söz söylemeye yardımcı olan
O üstad hekim Nasîr ne güzel söylemiş

Yani, Nasîrü'l-mille ve'd-din Allâme Tûsî (Allah Teâlâ ona rahmet etsin) [buyurur:]

Ay'ın Seçilme Zamanları

10 [Hamel]
Lemyezel Allah'ın her daim gücüyle
Hameldeki Mirrîh evine Ay'ın bütünüyle girince
İyidir hem sefer etmek hem de hükümdar ziyareti
İpek giymek ve okla avlamak işi
15 Yeni bir işe koyulmak avlanmak gerçi iyi sayılsa da
Kötüdür bina dikmek ve bir şey ekmek tarlaya

[76^a] Sevr

Ay Sevr burcundayken iyidir nikâh kıymak
Bahçeye tohum ekmek ve dosta mektup yazmak
20 Daha iyisi hanımlarla muhabbet ve güzel koku sürünmek
Kavgadan kaçınıp eğlenmeye bakmak
Gerçi iyiye de ortaklık ve Çinli yasemin kokulu kadın ticareti
Kötüdür kan aldirmek ve yine hamama gidilmesi

و فسادِ حالِ کوکبِ مقابلِ این حالاتِ بُوَد مانندِ هبوط و حسیض و رجوع و احتراق و غیرها.

جهتِ اختیاراتِ ساعاتِ بنابر آنکه قمر در هر برج که باشد چه کار را [۷۵] شاید و از چه کار احتراز باید کرد. منظوم:

چه خوش گفت آن حکیم جلدِ ماهر
که اعلامِ سخن را بود ناصر

یعنی نصیر الملة و الدین علامه طوسی رحمه الله.

اختیاراتِ قمر

هر گهی کاید به تأیید خدای لم یزل
جرمِ مه در خانهٔ مریخ یعنی در حمل

نیک باشد هم سفر هم دیدنِ رویِ امیر
جامه پوشیدنِ حریر و صید افکندن به تیر

گرچه نیک است ابتدایِ کار و خون بر داشتن
بد بُوَد بنیاد کردنِ خاصه چیزی کاشتن

۱۵ [۷۶] ثور

ماه چون در ثور آید عقد کردن را نکو است
تخم افکندن به باغ و نامه بنوشتن به دوست

خوبتر دیدارِ خاتونان و عطر آمیختن
از جدل بگریختن در خرّمی آویختن

۲۰ گرچه شاید شرکت و بیع سمن پویانِ چین
فصد کردن بد بُوَد گرمابه رفتن همچنین

Cevzâ

Ay'ın cirmi cevzâya düşünce
Ticaret vay aman ne iyi yapılır Hıtâ Türkleriyle!

5 [76^b] Hem kitap okumak hem de kâtibin yanına gitmek
Hem mektup yazmak hem de ok atmak

Yeni elbise yakışır, sefer de hem yaraşır
Lakin turnak kesmek, kan aldirmek, hacamat ise hatadır

Seretân

10 İyi olur Ay'ın seretâna geçişi
Yeni elbise giymek, sefer etmek bu zamanda iyi

Hem de nasıl iyi gelir müşhil ilacı
Hele bir de mektup yazmak hepsinden daha iyi olanı

Yaraşır hamama gitmek saç kazıtmak ama
İyi olmaz kan aldirmek, evlenmek, dikmek bina

15 **Esed**

[77^a] Ceylan sekişli Ay esed burcuna geçtiğinde
İyi olur anlaşma yapmak korkusuzca atılmak bir işe

Kan aldirmek, ateşle uğraşmak ve şahlardan hacet dilemek
Taş sahiplerince tahtı süslemek

20 Hıtâ Türkleriyle ticaret yaraşır ama
Yeni bir şey giymek ve sefer etmek hata

Sünbüle

Ay esedden sünbüleye geçtiğinde
Olmak gerek çöl yolunda kafilyle

جوزا

چون فتد در برج جوزا جرم نورِ ماهتاب
بیعِ ترکانِ خطا وه وه چه خوش باشد صواب
هم توان خواندن کتاب و هم توان دیدن دبیر
۵ [۷۶] هم توان نامه نوشتن، هم توان انداخت تیر

جامه پوشیدن سزاست هم سفر کردن رواست
لیک ناخن چیدن و فصد و حجامت را خطاست

سرطان

ماه چون در برج خویشتن آید نکو باشد نکو
جامه پوشیدن سفر کردن درو شاید درو
داروی مسهل درو خوردن عجب در خور بود
نامه بنوشتن چه گویم کز همه بهتر بود
می سزد گرمابه رفتن موی بستردن ولیک
فصد و تزوج و بنای نو نهادن نیست نیک

اسد

[۷۷] ماه آهو سیر چون جرم افکند در برج شیر
نیک باشد عهد بستن شغل بگرفتن دلیر
فصد و کار آتشی حاجت ز شاهان خواستن
وز برای تاج داران روی تخت آراستن
بیعِ ترکانِ خطایی اندرو عین رضاست
۲۰ لیک نو پوشیدن و جایی سفر کردن خطاست

سنبله

مه چو از برج اسد آید به سوی سنبله
در ره هامون همی باید شدن با قافله

Yeni şey biçmek yararlı ancak iki şey bundan daha iyi
Aydınların ilim talimi ve halkın ekip biçmesi

[77^b] Ne hoş olur servi boylu güzelleri satın alma
Kötüdür kuyumculuk yapmak, hacamat tedavisi ve anlaşıma

5 **Mîzân**

Bir buçuk gün iyi geçer Ay'ın mîzâna geçince
Hem sefer etmek hem nikâh kıymak hem de mücevher almak
çekincesiz

Yeni elbiseler giyinmek, hele bir de
10 Mey kadehinden içmek cana can katan ney ve ceng sesiyle
Ancak Ay on yedi derece ukdeden geçince
Hiç şüphesiz kişi zahmet çeker yapacağı işte

Akreb

Ay akrebe geçtiğinde iyi olur baştan sona
15 [78^a] İlaç içmek ve yemeği yutmadan çıkarma
Hem yaralar sarılabilir hem de macunlar yapılabilir
Hem hamama gitmek hem de düşmana saldırmak iyi gelir
Atın tırnağını kesmekten sakınmak gerek ama
Diğer işleri yapmak asla getirmez fayda

20 **Kavs**

Ay kavse geçtiğinde iyidir yapmak dört işi
İlk ikisi talim ve evlenme, hacamat ve avlamak ise son ikisi
Mahcup olmaz mücevher ve hayvan alan kişi
Hele yeni bir şey giymek, kadıya gidip yaptırmak tescili

نو بریدن شاید و شاید ازین بهتر دو کار
خاص را تعلیم علم و عام را از کشت و کار

[۷۷] خوش بود خوش اندرو بیع بتان سروق
بد بود بد زرگری خاصه علاج فصد و عهد

میزان

مه چو در میزان شود نیکو بود يك روز و نیم
هم سفر هم عقد و هم جوهر خری بی ترس و بیم

جامه ها پوشیدن و نوشیدن آنکه جام می
خاصه بر بانگ سماع جانفزای چنگ و نی

ليك چون مه بگذرد از عقدۀ هوده درج
هر که کاری کرد بی شك دید رنجی بی فرج

عقرب

ماه چون در عقرب آید نیک باشد یکسره
[۷۸] خوردن دارو و رد کردن طعام از غرغره

هم جراحت بست شاید هم معاجین ساختن
هم شدن گرمابه هم بر خصم کردن تاختن

اسب را شاید ریاضت کردن ناخن فکند
ليك دیگر کارها هرگز نباشد سودمند

قوس

ماه چون در قوس باشد نغز باشد چار کار
اولش تعلیم و تزویج، آخرش فصد و شکار

هر که بیع جوهر و حیوان کند نبود خجال
خاصه نو پوشد، بر قاضی شود سازد سجل

Borç vermek, saç kazıtmak, tohum ekmek kötü olur
 [78^b] Müshil içen kişi şüphesiz kendi düşmanı olur

Cedy

5 Ay cedyye geçtiğinde uygun olur su yolu açılırsa
 Yeni elbise giymek yaraşır, ava çıkmak ise daha fazla

Sihirden ve büyüden sığınmak gerek Allah’a
 Hele utâritin mâha baktığı zamanda

Hile ve düzen yapanlara kast etmek iyi
 Şahları ziyaret etmek, anlaşma ve hacamat yapmak ise tehlikeli

Delv

10 Ay geçince delve, canla başla çalışılmalı
 Kazanç sağlamak için uzlaşmaya varılmalı

[79^a] Kişinin talihi yaver giderse iyi
 Hintli köle alınması, yahut ağaç dikmesi

15 Kaleler ve burçlar yapmak olsa da iyi
 Nakl etmek, kan aldırma, evlenmek ve bakire kadın almak iyi
 değil

Hût

20 Ay hûta geçince hayret etme, iyi değil yapılması
 El ve ayak tırnaklarının kesilmesi ve kan aldırılması

Fakat eşrafi ziyaret etmek iyi olur bu zamanda
 Sen bu yaşlı feleğin palanını örttüğünde (öldüğünde)

Hem külâh, hem cübbe, hem kemer hem de gömlek gibi
 Bağışla bana üzerindeki bu dört şeyi

25 [79^b] Yine O Hazret (Tûsî), Ay’ın mevzisi hususunda buyurmuştur:

قرض دادن، مو ستردن، تخم کشتن بد بُود
[۷۸] ور کسی مسهل خورد بی شک عدوی خود بود

جدی

ماه چون در جدی شد کاریز کنند در خورست
جامه پوشیدن خوش است و صید کردن خوشترست ۵

جادویی و ساحری و با خدا بردن پناه
می سزد خاصه عطار را نظر باشد به ماه
نیک باشد نیک عمد مکر و غدر و قصد را
بد بُود بد دیدن شاهان و عهد و قصد را

دلو

ماه چون در دلو آید کرد شاید جد و جهد
از برای کسب و کار و بستن میثاق و عهد
[۷۹] نیک باشد خود اگر یاری دهد اقبال و بخت
بنده هندو خریدن یا نشانندن درخت ۱۰

حصنها و قلعه ها شاید درو کردن بنی
لیک نقل و قصد و تزویج و زن دوشیزه نی ۱۵

حوت

چون قمر در حوت آید نیک نبود بی شگفت
فصد کردن، دست را و پای را ناخن گرفت

لیک در وی نیک باشد دیدن اشراف نیز
کوری چرخ کهن پوشیدن، از نو چار چیز ۲۰

هم کلاه و هم قبا و هم کمر هم پرهن
و آنکه بر تن باشد آن را جمله بخشیدن به من

[۷۹] هم آن حضرت جهت موضع ماه فرموده‌اند:

İki kat say Ay'dan ne geçtiyse
Onun üzerine de beş ekle

Beşer beşer git Güneş'in mevsisinden
Bu yolla bir burcun ve mâhın yerini öğren

5 Beşten az çıkarsa sayı
Altiya tamamla ve derece say bunu¹

Her Ayın Gurresini Belirlemek Hususunda:

Hz. Alî-yi Murtazâ'dan (Allah Teâlâ vechini mükerrem kılsın) nakledilir
ki bir kişi onun yanına geldi ve şöyle dedi:

10 -Ben bedeviyim. Ayların guresini kimi zaman bilemiyorum. [80^a]
Her mâhın guresini bilmem için bunun kurallarını bana öğretmeni is-
tiyorum.

Şah buyurdu:

-Kendi adını ve annenin adını söyle bakalım.

15 Bedevi:

-Benim adım Bevdâ ve annemin adı Hecze.

Şah buyurdu:

-Bu iki isimdeki harfler, senin gurreyi bilmende belirleyicidir. Bil ki her
ayın bir harfi, her yılın da bir harfi vardır. Şöyle ki;

20 Muharrem, ج; sefer, ب; rebîü'l-evvel, ج; rebîü'l-âhir, ه; cemâdî-
yü'l-evvel, و; cemâdîyü'l-âhir, ل; receb, ب; şâban, د; ramazan, ه; şevvâl,
ج; zi'l-kâde, ل; zi'l-hicce, ج.

Yılların harfleri: Birincisi, ب; ikincisi, و; üçüncüsü, د; dördüncüsü, ل;
beşincisi, ه; altıncısı, ج; yedincisi, ج; sekizincisi, ه şeklinde.

25 Devre tamam olunca saymaya tekrar baştan başlanır. O ayın harfiyle
yılın harfi toplanır ve buna altı eklenip daha sonra çıkan sonuç yedişer
yedişer gruplandırılır. Eğer bir kalırsa pazar, iki kalırsa pazartesi ve buna
kıyasla diğer günler hesap edilir. Eğer senenin harfi şüpheli olursa, hicrî

1 Müellifin metinde Tûsî'ye işaret etmiş olduğu bu şiire işaret eden başka kayıtlara ulaşılamamıştır. Bu şiir
için ayrıca bkz. <http://heyghogh.mihanblog.com/post/4> (Çevrimiçi) 17 Şubat 2018.

هرچه از ماه شد مثنی کن

پنچ دیگر فزای بر سر آن

پس از آن پنچ پنچ ز موضع شمس

بخش برجی و جای ماه بدان

و آنچه از پنچ کم بود می زن

در شش و آن گهی درج می دان

جهت دانستن غره هر ماه

روایت کرده اند از علی مرتضا «کرم الله وجهه» که شخصی نزد او آمد و گفت:

بادیه نشنیم. غره ماهها گاه گاه نمی دانم. التماس آن دارم که ضابطه تعلیم فرمایی

۱۰ تا بدان همه وقت [۸۰] غره هر ماه را بدانم.

شاه فرمودند که نام خود و نام مادرت بگو.

گفت: نامم بودا و نام مادرم هجزه.

گفت: همین حروف که درین دو اسم است قانون تو است. بدان که هر ماهی

حرفی دارد و هر سالی حرفی. چنانکه محرم ز صفر ب ربیع الأول ح ربیع الآخر

۱۵ ه جمادی الاول و جمادی الآخر ا رجب ب شعبان د رمضان ه شوال ز ذو القعدة

ا ذو الحجة ج حروف سالها، اول ب دوم و سیم د چهارم ا پنجم ه ششم ج هفتم ز

هشتم ه.

چون دوره تمام شود باز از سر گیرند حرف ماه با حرف سال جمع

کنند و شش بر آن افزایند و هفت هفت طرح کنند. اگر یکی ماند یکشنبه

۲۰ و اگر دو ماند دوشنبه و علی هذا القیاس. اگر حرف سال مشتبه گردد

tarihe bir sayı ilave edilir. [80^b] Zira bu kuralın konulması hicretten bir yıl önce olmuştur. Bu sekizerli değerlendirmeden sonra bir kalırsa, senenin harfi ب; iki kalırsa و; üç kalırsa ٣. Bu değerlendirmeye göre sekiz kalırsa, ه olur.

- 5 İmâm Ca'fer-i Sâdık'tan (Allah Teâlâ ondan razı olsun) nakledilir ki bir kimse önceki Ramazan ayının ilk gününden eminse, o günden itibaren saymaya başlayarak beşinci günü, girilen ramazanın ilk günü kabul eder.

- 10 Eğer rûmî ayın başının hangi gün olduğu bilinmek istenirse, önceki eylülün son gününün sayısı, istenilen ayın sayısı ile toplanır. Çıkan sayı yedi olursa, cumartesi, değilse de yedi kabul edilir. Eğer bir kalırsa pazar, iki kalırsa salı ve buna kıyasla diğer günler tespit edilir. Ayların harfleri bu şekildedir: Teşrîn-i evvel, teşrîn-i sâni... Tamamında ا ج ا و ز د ا ج harfleriyle eşleştirilir. Önce teşrîn-i evvelden başlanır.

بر تاریخ [۳۸۰] هجری يك عدد زیاده کنند زیرا که وضع این به يك سال پیش از تاریخ هجری بوده و هشت هشت طرح کنند بعد از طرح اگر یکی ماند حرف سال «ب» اگر دو ماند «و» و اگر سه ماند «د». برین قیاس اگر هشت مانده باشد «ه».

نقل است از امام جعفر صادق «رضی الله عنه» که اگر کسی غره رمضان سابق
 ° تحقیق کرده، از آن روز شمار کرده پنجم روز غره رمضان لاحق دانند. اگر خواهیم
 اول ماه رومی بدانیم که چه روز است، عدد روز آخر ایلول سابق را با حرف ماه
 مطلوب جمع کنیم. اگر هفت شد، روز شنبه و الا هفت طرح کنی، باقی اگر يك
 است یکشنبه و اگر دو دوشنبه و علی هذا القیاس. حروف ماهها این است: ا تشرین
 اول، د تشرین ثانی و به همه اجوا دز، ابتدا از تشرین اول کنند.

BEŞİNCİ BÂB İLM-İ HESÂB HAKKINDA

[81^a] Bil ki ilm-i hesâb, riyâzî ilimlerin en yücesidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “ve senelerin adedini ve hesabını bilmeniz için”¹ Âlimler ilm-i hesâba son derece itibar eder ve der ki: “O, asâ parçalarından daha fazla fayda sağladı.”² Çocuklara diğer ilimlerden ziyade, hesâb öğretilir ve ilm-i hesâba “ilimlerin anası” denir. İlm-i hesâba vâkıf olduktan sonra, oldukça kolay bir şekilde ilm-i ilâhînin mükemmelliğine ulaşılabilmir ve ma’kûlât-ı mücerred daha çabuk idrak edilebilir.

Bilinmesi gerekir ki sayı basamakları; birler, onlar ve yüzler olmak üzere üçtür. Bundan sonraki basamaklar da bu üç basamaktan birinin binlere ilavesiyle olur. Şöyle ki: Birler basamağına karşılık gelen binler, onlar basamağına karşılık gelen on binler şeklindedir ve gerisi buna kıyas edilir.

Sayı ya ferd (tek) ya da zevcdır (çifttir).

Ferd; ya [81^b] ferd-i evveldir, 3 ve 5 gibi. Ya da ferd-i mürekkebdır 9 ve 15 gibi.

Zevc; ya zevcü’l-ferddir, 6 ve 10 gibi. Ya da zevcü’l-zevcdır, 8 ve 16 gibi.

O hâlde bil ki sayı, ya tam ya nâkıs ya da zâyid olarak adlandırılır:

Tam sayı: Kûsurunun cem’i kendisine eşit olan sayıdır. 6 ve 28 gibi.

Nâkıs sayı: Kûsurunun cem’i, kendisinden az olan sayıdır. 8 ve 10 gibi.

Zâyid sayı: Nâkıs sayının tersi olan sayıdır. 12 ve 16 gibi.

Birden başlayarak istediğin kadar sayının ardışık sayı toplamasını yapabilmen sayının özelliklerindendir. Toplama işlemi yapmadan sonuca ulaşmak istersen, toplanan ardışık sayıların sonuncusuna 1 ilave edip sayının yarısıyla darbedilir, istenilen sonuç çıkar. Örneğin; 1’den 9’a kadar olan sayıları toplamak için 10 sayısı, 4,5 ile çarpılıp istenilen sayı olan 45 sayısı elde edilmiş olur. 1’den 10’a kadar sayıları toplamak için 11 sayısı, 5 sayısı ile çarpılır, istenilen sayı ortaya çıkar. İzlenilen bu yol, [82^a] zevc ve ferd sayıları kapsar.

1 Yûnus, 10/5.

2 Arapça bu mesel için bkz. Diyarbakirli Said Paşa *Mesel Kitabı Nuhbetü’l-Emsâl*, haz. Uğur Boran, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), s. 166-167.

باب پنجم در علم حساب

[۸۱] بدان که علم حساب اشرف علوم ریاضی است. قال الله تعالی ﴿لَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِّينَ وَالْجِسَابَ﴾ و حکما علم حساب را به غایت معتبر دارند و گویند: «هُوَ أَجْدَى مِنْ تَفَارِيقِ الْعَصَا» و کودکان را بیشتر حساب آموزند و او را «مادر علوم» گویند. و پس از وقوف به علم حساب به کمال علم الهی به آسانی توان رسید، و معقولات مجرد را زود ادراک توان کرد.

بباید دانست که مراتب اعداد سه است: آحاد و عشرات و مآت. و آنچه بعد ازین بود هم ازین سه یکی بود مضاف به الوف، چنانچه الوف به جای آحاد بود و عشرات الوف به جای عشرات و علی هذا القیاس.

۱۰ عدد [یا فرد] یا زوج باشد:

و فرد؛ یا فرد [۸۱] اول بود چون ۳ و ۵ یا فرد مرکب بود چون ۹ و ۱۵.

و زوج؛ یا زوج الفرد بود چون ۶ و ۱۰ یا زوج الزوج چون ۸ و ۱۶.

پس بدان عدد یا تام است یا ناقص یا زاید.

تام آن است که کسور او را جمع کنی مثل اصل باشد چون ۶ و ۲۸.

۱۵ ناقص آن است که چون اجزاء او را جمع کنی کمتر از اصل بود چون ۸ و ۱۰.

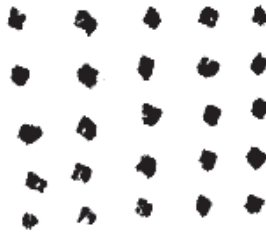
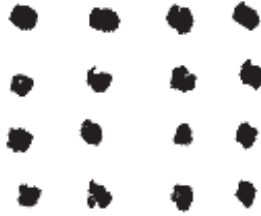
و زاید به خلاف آن بود چون ۱۲ و ۱۶.

از خواص عدد آن است که از یکی تا چندان که خواهی جمع کنی، چون خواهی ابتدا بی آنکه جمع کنی بدانی، واحد را بر آن عدد افزوده در نصف آن ضرب کن، مقصود حاصل گردد. مثلاً از برای جمع یکی تا نه، ده را در چهار و نیم ضرب کنند چهل و پنج که مطلوب است حاصل شود، و از برای جمع یکی تا ده، یازده را در پنج ضرب کنند مقصود حاصل شود. این طریق [۸۲] شامل زوج و فرد است.

Tek sayılar için izlenilen diğer yol; aded-i ferd, ikiye bölündüğünde mutlaka küsur çıkar, küsur tamamlanıp asıl sayıyla çarpılırsa istenilen sonuç elde edilir. Örneğin; 11 tek sayısı tansîf edildiğinde sonuç 5,5 çıkar, küsur tamamlanınca 6 olur, 6 asıl sayıyla çarpıldığında istenilen sonuç olan 66 elde edilir. İlm-i arismetîkîde bu şekilde sonuç elde etmeye “kemâl-i zuhûrî” denir.

Kemâl-i zuhûrînin başka bir usûlü daha vardır. Buna da “kemâl-i devrî” denir. Bu da şu şekildedir: Birden başlayarak hangi sayının kemâl-i devri isteniyorsa o sayıya kadar rakamlar toplanır, sonra o sayıdan geriye doğru bire kadar olan sayılar toplama ilave edilir. Bu şekilde sayının kemâl-i devrî elde edilir. İşlem yapılmadan sayının kemâl-i devrî ne ulaşılacak istenirse, her sayı kendisiyle darb edilir ve bu şekilde de sayının kemâl-i devrî elde edilir.

Bil ki darb (çarpma) çarpan sayının oranıyla diğer çarpanın oranından elde edilen sayıdır [82^b] Her sayının kendisiyle çarpımının sonucuna “murabba” ve “meczûr”(kareli sayı) denir. Meczûr, musattah olur. 4 x 4; 5 x 5 gibi. Bu şekilde:

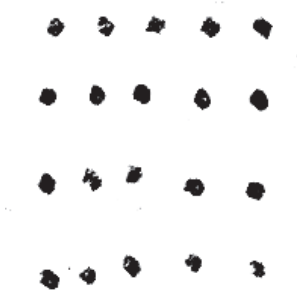
طریق دیگر در اعداد فرد؛ عدد فرد را چون تنصیف کنند ناچار کسر واقع شود، کسر را جبر کرده در اصل ضرب کنند، مقصود حاصل گردد. مثلاً یازده را تنصیف کنند پنج و نیم شود، چون جبر کنند شش شود و آن را در اصل ضرب کنند ۶۶ که مطلوب است حاصل شود و این حاصل را در علم ارثماطیقی «کمالِ ظهوری» می گویند. ۵

و نوعی دیگر کمال هست که آن را «کمالِ دوری» می گویند و آن چنان باشد که از واحد تا هر عدد که خواهند جمع کنند باز به رَجْعُ القهقری به واحد آیند حاصل، کمالِ دوری باشد. اگر خواهند که پیش از عمل بدانند، هر عدد را در نفس خود ضرب کنند حاصل، کمالِ دوری باشد.

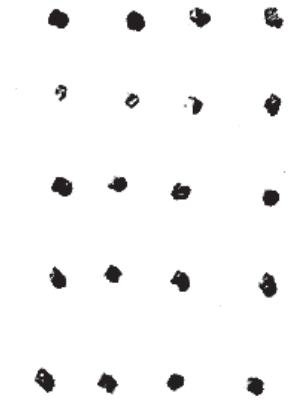
۱۰ بدان که ضرب، تحصیلِ عددی است که نسبتِ او با احدالمضروبین، همچو نسبتِ مضروبِ آخر باشد. به سوی واحد هر [۸۲ب] عدد را که در نفس خود ضرب کنند حاصل را «مربع» و «مجذور» خوانند و مسطح بود چون ۴ در ۴ و ۵ در ۵. همچنین:

Ve bunlar, birbirleriyle birleşmelerinden dört dik açı oluşan dört düz eşit çizgiyle sınırlıdır. Bu dört çizgiden her birine “dıl” (köşe) denir. Sağ tarafta çizgilerin başladığı kenardan karşı kenara kadar olan çizgi “murabbanın arzı” kabul edilir. Yukarıya doğru karşıdaki kenara kadar olan çizgiye “murabbanın tûlü” denir. Sayı kendinden başka bir sayıyla çarpılırsa murabba-ı mustatîl ya da arîz olur, meczûr (kare) olmaz. Çünkü meczûr, kenarların eşitliğidir. Murabba-ı mustatîl örneği:

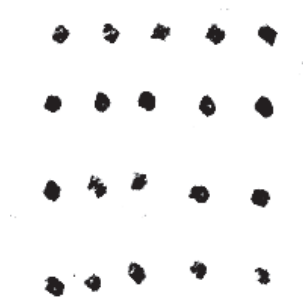

Diğer bir murabba-ı arîz örneği:

Demek oluyor ki murabbanın kendisiyle ya da başka bir sayıyla darbının sonucuna “mücessem” (üç boyutlu) denir.

و اینها محدودند به چهار خطِ مستقیمِ متساوی که از اتصالِ ایشان به یکدیگر چهار زاویه قائمه حاصل شده باشد. و هر يك از آن خطوطِ اربعه را «ضلع» خوانند و از ضلع که در جانبِ یمینِ واضع ارقام باشد تا ضلعِ مقابل «عرض» مربع گیرند و از ضلع که بر بالا بود تا ضلعِ مقابل «طول» آن گویند. اگر اعداد را در غیرِ خود ضرب کنند مربعِ مستطیل یا عریض بود و مجذور نباشد. زیرا که مجذور متساوی الاضلاع. مثال مربعِ مستطیل این است:

مثالِ دیگر برای مربعِ عریض:

۱۰ پس اگر مربع را در اصل یا در عددی دیگر ضرب کنند حاصل را «مسجم» خوانند.

[83^a] Zira mücessem; bir şeyin boyunun, eninin ve derinliğinin olmasıdır. Buna örnek olarak, 5 ile 5 darb edilirse 25 olur, tekrar 5 ile darb edilince 125 olur. Buna “mücessem” ve “müka’ab” denir. Gerçi bütün cisimlerin boyu, eni ve derinliği vardır ama müka’abın boyu, eni, derinliği; altı sathı; on iki kenarı; sekiz zâviye-i kâimesi; yirmi dört tane zâviye-i musattahası vardır. O hâlde, eni ve boyu eşit; derinliği az olursa buna “lebnî”; boy ve en bakımından eşit ve derinlik bakımından fazla olursa da buna da “perî” denir. Çünkü kuyu gibi derinliği fazladır.

O hâlde darb (çarpmı) çarpan sayının oranıyla diğer çarpanın oranından elde edilen bir birime karşılık gelen sayıdır. On çeşittir, aşağıdaki gibi:

onlarla onlar	birlerle binler	binlerle yüzler	birlerle onlar	birlerle birler
her biri yüz katı	her biri bin katı	her biri yüz katı	her biri on katı	her biri bir katı

[83^b]

binlerle binler	yüzlerle binler	yüzlerle yüzler	onlarla binler	onlarla yüzler
her biri bin kere bin katı	her biri yüz bin katı	her biri on bin katı	her biri on bin katı	her biri bin katı

[83^b] Çarpmanın yolu: Sonuca kolay ulaşmak için onlar, yüzler ve binler ukûdunu birler basamağına aktarıp birbiriyle çarpılır. Birler basamağını birler basamağıyla çarpmak istediğimizde şayet her iki taraf da beşten az olursa bu sayının küçüklüğü ve basitliği sebebiyle kaide ve kurala gerek kalmaz. Aksi takdirde beşten fazla olursa bu kural uygulanmalıdır:

[۸۳] زیرا مجسم آن است که او را طول و عرض و عمق بود. مثال آن چون ۵ در ۵ زنند ۲۵ شود، چون باز در ۵ ضرب کنند ۱۲۵ شود، و این را «مجسم» و «مکعب» خوانند. اگرچه طول و عرض و عمق همه جسمی را بود لیک مکعب آن است که طول و عرض و عمق؛ و سطوح ششگانه؛ و اضلاع دوازده گانه؛ و هشت زاویه قائمه؛ و بیست و چهار زاویه مسطح دارد. پس اگر در طول و عرض مساوی بود و در عمق کم، آن را «لبنی» خوانند و اگر در طول و عرض برابر و در عمق زیاده بود آن را «پری» خوانند. زیرا که سمک او زیاده بود مانند چاه.

پس بدان که ضرب، تحصیل عددی است که نسبت او با احد المضروبین همچو نسبت مضروب آخر است به واحد. و آن ده گونه است چنین:

احاد واحد	اعدد عشرت	احاد مائت	اعدد الف	عشرات در مائت
یک	یک ده	یک صد	یک هزار	یک صد و بیست

[۸۳ ب]

عشرات در الف	عشرات در مائت	مات در الف	الف در الف	مات در مائت
یک صد و بیست	یک صد و بیست	یک صد و بیست	یک صد و بیست	یک صد و بیست

طریق ضرب چنان است که عقود عشرات و مات و الف را نقل کنیم به آحاد، و در یکدیگر ضرب کنیم تا به آسانی مقصود حاصل آید. اگر خواهیم که آحاد را در آحاد ضرب کنیم، اگر از جانبین کمتر از پنج باشد از غایت قلت و سهولت احتیاج به ضابطه و قاعده نبود و اگر زیاده بود بدین ضابطه عمل باید کرد.

Daima birlerle birlerin çarpımından elde edileni üste getir
10'u at ve 10 de, her fazlalığa

Her bir taraftan bak kaç tane 10 var
Birbirleriyle çarparsan olur tamam

5 [84^a] Şayet her iki taraf da mürekkeb sayıysa 24 ve 25 gibi, her iki mer-
tebe için dört çarpma işlemine ihtiyaç vardır. Önce 4, 5 ile çarpılır, sonuç
20 olur, ondan sonra 20'nin 20 ile çarpımından çıkan sonuç 400 olur,
daha sonra her iki tarafın birler basamağını diğer tarafın onlar basamağıyla
çarparız, iki çarpmanın sonucu 180 çıkar, bu iki basamaklı dört çarpmanın
10 sonucunun toplamı 600 olur.

Şayet sayılardan biri müfred diğeri mürekkeb ise iki çarpma işlemi yapı-
lır. Eğer mürekkeb taraftan biri iki basamaklı olursa 23 gibi, diğeri de 225
gibi üç basamaklı olursa burada altı çarpma işlemi vardır, sonuç 5175 çıkar.
Eğer çarpılan her iki sayı üç basamaktan oluşuyorsa 9 çarpma yapmak ge-
15 rekir.

Bazıları çarpmadaki en iyi kısa yolun, nisbet olduğunu söylemişlerdir.
Örneğin, 80'i 25 ile çarpmak istersen; 25, 100'ün çeyreği olduğundan
80'nin de [84^b] çeyreği alınır ki bu 20'dir. 20'nin her birini 100 kabul
edersek (yani 20 tane 100) sonucu elde ederiz. Küsurları çarpmak da uzun
20 süreceğinden aynı şekilde kısaltırız.

Bölme işlemini açıklamaya başlıyoruz: Bölme, bir sayının bir sayıdaki
bölenlerinden bir payı olan üçüncü bir sayıyı aramaktan ibarettir. Birinciye
“maksûm” (bölünen); ikinciye “maksûmün aleyh” (bölen); bölme işlemin-
den çıkan sayıya da “hâric-i kısmet” (bölümden kalan) denir.

25 Bir sayıyı bir sayıya bölmek istediğimizde, öyle bir sayı ararız ki o
sayıyı maksûmün aleyhle çarptığımızda ya maksûma eşit ya da mak-
sûmdan az olsun. O sayı, hâric-i kısmetdir. Eğer az olursa, onu mak-
sûmdan çıkarır, kalanı aklımızda tutarız. Sonra aynı şekilde baş-
ka bir sayı ararız. Eğer maksûma eşit olursa ne âlâ, değilse başka bir
30 sayı ararız, [85^a] bu sayıyla bölme işlemi ya kalansız ya da kalanlı olur.

[رباعی]

آحاد بر آحاد فراز آر مدام
ده بکن و هر زایده را ده کن نام

وز هر طرفی نگر که تا ده چندست
در یکدگرش ضرب کنی گشت تمام

۵

[۱۸۴] و اگر از جانبین مرکب است چون ۲۴ در ۲۵ که جانبین او مرکب است از دو مرتبه به چهار ضرب احتیاج افتد، اول ۴ را در ۵ ضرب کنیم تا ۲۰ شود، بعد از آن ۲۰ را در ۲۰ تا ۴۰۰ شود، پس از آن عقد آحاد هر جانب را در عشراتِ جانبِ دیگر ضرب کنیم تا از جانبین ۱۸۰ حاصل شود، مجموع حاصلِ ضروبِ اربعه ۶۰۰^۱ باشد.

و اگر از يك جانب مرکب و اگر از جانبی دیگر مفرد بود آنجا دو ضرب بود، و اگر از جانبی مرکب از دو مرتبه بود چون ۲۳ از جانبی دیگر مرکب از سه مرتبه بود چون ۲۲۵، آنجا شش ضروب بود حاصل ۵۱۷۵ باشد. و اگر از هر جانب مرکب از سه مرتبه بود آنجا نه ضرب بود.

۱۰

بعضی گفته اند که احسنِ طریقِ اختصار در ضرب نسبت است. مثلاً اگر خواهی ضرب کنی ۸۰ را در ۲۵ نسبت [۳۸۴] اول به سوی عقدِ اعلی که صد است ربع است ربع ۸۰ را که ۲۰ است هر يك را صد گیری مقصود به حصول پیوندد و اگر در ضربِ کسور شروع می کنیم به طویل می انجامد بر همین اختصار کنیم.

۱۵

در بیانِ قسمت شروع کنیم: قسمتِ عددی بر عددی عبارت است از طلب کردنِ عددِ ثالث که نصیبِ یکی بود از مقسوم علیه. اول را «مقسوم» و دوم را «مقسوم علیه» گویند و آنچه از قسمت بیرون آید «خارج قسمت» گویند.

۲۰

چون خواهیم که عددی را بر عددی قسمت کنیم، عددی را طلب کنیم که چون او را در مقسوم علیه ضرب کنیم مساوی مقسوم شود یا کم از وی بود؛ آن عدد خارج قسمت بود. و اگر کم بود آن را از مقسوم کم کنیم و باقی را نگاه داریم، پس عددی دیگر بجویم به همین صفت. اگر مساوی باشد فبها. و الا عددی دیگر پیدا کنیم، [۱۸۵] یا آنکه هیچ نماند یا کمتر ماند.

۲۵

Eğer kalan maksûmün aleyhden daha azsa, o maksûmün aleyhi ve hepsini toplarız, istenilen budur. Örneğin 950'yi 44'e bölmek istediğimizde söylemiş olduğumuz gibi bir sayı aradık ve 2'yi bulduk, 2'yi 44 ile çarptık 88 oldu. Bunu maksûmdan çıkardık 70 kaldı. Tekrar başka bir sayı aradık, 1'den daha büyük sayı bulamadık. 1'i 44 ile çarptık kalan sayı 44'e bölünmedi. 1'i 44 ile çarptık yine 44 oldu. 44'ü 70'den çıkardık 26 kaldı, 26 maksûmün aleyhden az olduğundan 26'yı maksûmün aleyhe oranladık 11 cüzden yarım ve 1 cüzle eksiksiz oldu. Hepsini topladık 11 cüzden 21,5 ve 1 cüz oldu.

Çarpma, bölme ve diğer hesâbî işlemler uzun süreceğinden aktaramıyoruz, ama ilm-i arismetîkî vesilesiyle sayıların bazı özelliklerinden bahsedelim:

Murabbalara isim koyma yolu: Murabbanın kutrunun iki katı [85^b] ismin sayısına eklenir, daha sonra o şeklin murabbası kutra ilave edilmiş o ismin sayısına göre düzenlenir, kalan sayı murabbanın vefkine taksim edilir, birinci kısımdan bir çıkarılıp başa koyulur ve işlem tamamlanır.

Murabbanın istihrac (yorumlanma) yolu: Murabbanın kenarlarından biri, kendi değeriyle çarpılıp çıkan sayıya bir eklenir ve yeniden kenarın yarı değeriyle çarpılır, elde edilen sayı, o şeklin murabbası olur.

3x3 (Üçlü) Murabba: Bil ki murabbaların ilkidir. Bunun yöntemi de şöyledir:

İki at, kale ve vezir
Vezir, kale ve iki at

2	7	6
9		1
4	3	8

پس آن را به مقسوم علیه نسبت دهیم و جمله را جمع کنیم مطلوب آن بود. مثلاً ۹۵۰ را بر ۴۴ خواستیم که قسمت کنیم عددی چنانچه گفته بودیم طلب کردیم ۲ را یافتیم در ۴۴ ضرب کردیم ۸۸ شد، آن را از مقسوم کم کردیم ۷۰ ماند، باز عددی دگر طلب کردیم یکی بیش ممکن نبود، در ۴۴ ضرب کردیم همان بود، از بقیه کم کردیم ۲۶ بماند، چون کم از مقسوم علیه بود به ویش نسبت دادیم نیمی و یک جزو از یازده جزو صحیحی شد، جمله را جمع کردیم شد بیست و یک و نیم، و یک جزو از یازده جزو واحدی.

تصنیف و تضعیف و دیگر عملهای حسابی را نیاریم تا به تطویل نه انجامد. اما از خواص عدد به طریق علم ارثماطیقی نکته چند بگوییم:

طریق وضع اسما در مربعات چنان است که ضعف قطر آن مربع را [۳۸۵] بر عدد آن اسم افزایشند بعد از آن مربع آن شکل را از آن طرح کنند آنچه باقی ماند بر وفق مربع تقسیم کنند از یک قسم واحدی کم کنند و آن را در مبدأ نهند و عمل تمام کنند. طریق استخراج مربع آن است که یکی از اضلاع مربع را در نفس خود ضرب کنند و واحد را بر آن افزایشند و باز در نصف ضلع ضرب کنند آنچه حاصل آید مربع آن شکل بود.

پس ازین بدان که اول مربعات ۳ در ۳ است و روش آن چنان است که:

دو اسب و رخ و فرزانه

فرزانه و رخ و دو اسب

۲	۷	۶
۹		۱
۴	۳	۱

Bu misal üzere, 3x3 murabba sekiz çeşit tanzim edilebilir. Farz edebilim, eğer küsur meydana gelirse ve bu küsur da 1 olursa, yedinciye; [86^a] 2 olursa, dördüncüye ilave edilmelidir. 3x3 murabbanın özellikleri çoktur: Mahpusluktan kurtulmak, sırların ifşa olması, hayızdan kurtulma, doğumun hızlanması bu murabbanın bilinen özelliklerindendir. Özellikle ay saatinde hazırlanır, misk ve zaferanla yazılıp suya konulursa bu sudan içen kişinin hafızası güçlü olur.

4x4 (Dörtlü) Murabba: Bu murabba iki devir tamamladıktan sonra onun boyuna çizgileri aynı, enine çizgilerinin birincisi, üçüncüsüyle; ikincisi, dördüncüsüyle aynı olan murabbadır. Dörtlü murabba şekli:

8			1
	2	7	
3			6
	5	4	

Velilik makamındaki dinin şerefi efendimiz Ali el-Yezdî hazretleri (Allah Teâlâ ona rahmet etsin) murabбалardaki sayıların yerleştirilmesini bu rubâîde şöyle dile getirmiştir:

Eğer senin arzun dörtlü murabba ise
[86^b] Viranlık ve talih çok etkilidir bu işte

Fil evinde her birini siyaha koy
Ondan azalt yolunda gitsin işlerin de

4x4 murabbanın tanziminde çok fazla usuller vardır. Mesela farz edelim ki devir tamamlandıktan sonra küsur çıkarsa, küsura bakarız. Ve bu küsur bir olursa on üçüncüye, iki olursa dokuzuncuya; üç olursa beşinciye ilave edilmelidir. Eğer bu şekilde sonuca varılmazsa son çare olarak, on üçüncü evden maksadın hâsıl olmasını istersen küsur bir ise bir, iki ise iki, üç ise üç ilave edilir. Bunun özellikleri çoktur. Bunu düzenlenmesi için en uygun vakit, Güneş'in şerefte, mâhın ya şerefte ya da neyyirede olduğu vakittir.

برین مثال و این را هشت گونه توان نهاد. اگر فرضنا کسر واقع شود اگر یکی بؤد در هفتم [۸۶] یکی باید فزود، اگر دو بو[د] در چهارم و خواص او بسیار است. و از خواص مشهوره آن خلاص محبوس و فاش شدن اسرار و اطلاق حیض و سرعت ولادت، خصوصاً در ساعتِ قمر باشد. و اگر به مشک و زعفران بنویسند و در آب نهند هر که بخورد و حفظ را زیادت کند. ۵

شکل ۴ در ۴ و آن مربعی است که بعد از اتمام دو دور خطوط طولی موافق و خطوط عرضی او اول با ثالث و ثانی با رابع موافق باشد همچنین:

۸			۱
	۲	۷	
۳			۶
	۵	۴	

و حضرت ولایت مآبی مولانا شرف الملة و الدین علی الیزدی «رحمه الله» جهت وضع اعداد در مربعات این رباعی فرموده اند: ۱۰

[رباعی]

گر زانکه هوس به چار در چار استت
[۸۶] اخرب و جده عظیم در کار استت

در خانهٔ فیل هر یکی هنده بنه
پس کم کن ازو که نیک در کار استت ۱۵

و وضع ۴ در ۴ را روش بسیار است اگر فرضنا بعد از تمامی کسر واقع باشد بینم، اگر یکی باشد در سیزدهم باید افزود؛ اگر دو باشد در نهم، و اگر سه باشد در پنجم. طریق آخر اگر خواهی که هم از خانهٔ سیزدهم مقصود حاصل شود اگر کسر یکی بؤد یکی بیفزای و اگر دو بؤد دو، و اگر سه بؤد سه. و خواص او را نهایت نیست. کمال اختیار وقت او آن است که آفتاب در شرف و ماه یا در شرف یا در نیرّه باشد. ۲۰

Bazı üstad kimseler buyurmuşlardır ki: Zayıflık için, Allah'ın el-Azîz ve el-Azîm ismi; [87^a] üzüntü için, Allah'ın el-Latîf ve el-Vâsi ismi; âcizlik için, Allah'ın el-Kâdir ve el-Kahhâr ismi; ahmaklık için, Allah'ın el-Alîm ve el-Muhsî ismi; hastalık için, Allah'ın el-Şafî ve el-Muafi ismi; fakirlik için, Allah'ın el-Ganî ve el-Mugnî ismi; şaşkınlık için, Allah'ın el-Hâdî ve el-Reşîd ismi; âcizlik ve açlık için, Allah'ın el-Samed ve el-Mukît ismi.

Bazıları da gönlün ferahlaması, rızkın genişlemesi ve dünya işlerinin üstesinden gelebilmek için “Allah, göklerin ve yerin nûrudur.”¹ âyetini muhakkak sonlarına koyarlarlar. Fetih için “Muhakkak biz fetih verdik”² nusrat için “Geldiği zaman”³ yazarlar.

4x4 murabbanın en önemli özellikleri; kitapların arkasına, hazinelerin kapısına ya da kâğıt üzerine yazılıp elbiselerin arasına koyulursa, hırsızlık ve diğer musibetlerden korunulur. Eğer Güneş'in hûtda mâhın seretânda olduğu zamanda yüzüğe nakşedilirse, makam ve mertebenin artmasını ve insanların nezdinde değer kazanmayı sağlar.

[87^b] Eğer kişi çiçek hastalığına yakalandığında bu murabbayı taşırsa, hastalık ya hiç uğramaz uğrarsa da otuz dört günden fazla sürmez. Daima felaketlerden korunmuş olur. Savaşta sağ kalır, hasımlıklarda zafer onun olur.

5x5 (Beşli) Murabba: Zühre ya da şemsin şerefte olduğu zaman yazıldığında onu taşıyan kişi, insanların değer verdiği kişilerden olur. İnsanların gözünde ve gönlünde heybetli olur. Vebadan korunur. Eğer bu murabba gemiye asılırsa, bilhassa Muktedir ismi murabbaya yazılıysa, gemi çarçabuk emniyetle karaya ulaşır. Beşli murabba şekli:

2	7	6
9		1
4	3	8

1 Nûr, 24/35.

2 Fetih, 48/1.

3 Nasr, 110/1.

بعضی از استادان فرموده‌اند که اگر جهتِ ضعیف نویسند اسمِ العزیز و العظیم در ۴ در ۴ نهند؛ [۸۷] اگر جهتِ غمناک، اسمِ اللطیف و الواسع؛ از برای عاجز، اسمِ القادر و القهار؛ و از جهتِ بلادت، اسمِ العلیم و المحصى؛ جهتِ مریض، اسمِ الشافی و المعافی؛ جهتِ فقیر، اسمِ الغنی و المغنی؛ جهتِ حیران اسمِ الهادی و الرشید؛ جهتِ عاجز و گرسنه، اسمِ الصمد و المقیت. ۲۰

بعضی دیگر از برای انشراح صدر، وسعتِ رزق و غالب شدنِ در امور، آیه کریمه: ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ الا آخرها نهاده‌اند. و جهتِ فتح، ﴿إِنَّا فَتَحْنَا﴾ و جهتِ نصرت، ﴿إِذَا جَاءَ﴾

و از خواص مشهوره او آن است که اگر ۴ در ۴ را بر پشتِ کتب و بر در خزاین یا بر کاغذ نویسند در میانِ جامه^۲ ها نهند از دزد و سایر آفات سالم ماند. اگر بر نگین نقش کنند در وقتِ بودنِ شمس در حوت، و قمر در سرطان، موجبِ ازدیادِ جاه و مرتبه و عزیز شدنِ نزد مردمان.

[۸۷] و اگر در ابتدای ظهورِ جدری بر صاحبِ آن آویزند یا هیچ بیرون نیاید اگر آید از ۳۴ بیشتر نباشد. حاملِ آن دئماً محفوظ باشد از آفات، و در حرب سالم ماند، و در خصومات ظفر او را باشد. ۱۰

شکل ۵ در ۵ را اگر در وقتِ بودنِ زهره در شرف نویسند یا در حینِ بودنِ شمس در شرف، حاملِ آن مطاع و مقبولِ مردمان گردد، و در دل و چشمِ مردمان با هیبت باشد، و از طاعون آمن باشد. اگر از کشتی آویزند زود آمن به منزل رسد، خصوصاً اسمِ مقتدر درو منقوش بود همچنین:

۲	۷	۶
۹		۱
۴	۳	۱

6x6 (Altılı) Murabba: Bu murabbanın özellikleri çoktur. Muhabbet-te ve aşkta etkisinin büyük olması, [88^a] bu murabbanın en bilinen özelliklerindendir. Zuhâl, şerefte olduğu zaman yazılır ve zuhâl kendi evinde olduğunda binanın temeline koyulursa, bina yıllarca sağlam kalır, sahibi için de kutlu ve mübarek olur. Her kim bu evde oturursa mutlu bir ömür sürer. Eğer el-Hayy ve el-Kayyum ismi, Güneş'in doğuş zamanında abdestli bir şekilde kibleye karşı yazılırsa, bu murabbayı taşıyan erkekse, insanlar arasında ünlü ve bilgili bir kişi olur. Rızık kapısı ona açılır. el-Kettânî Allah ona rahmet etsin, şöyle dedi: "Resulullah'ı (sav) rüyamda gördüm ve ona dedim ki Ey Allah'ın resulü kalbimin ölmemesi için Allah'a dua et! Bunun üzerine Allah'ın resulü şöyle dedi, "Her gün kırk kere yâ Hayyü yâ Kayyûmü lâ ilâhe illâ ente de ki Hz. İsmâ ölümleri bununla diriltmişti."

7x7 (Yedili) Murabba: Bu murabba son derece mübarek bir şekildir. [88^b] Özellikle zührenin şeref vaktinde yazılmışsa, bunu üzerinde taşıyan çeşitli afetlerden korunur. Her kimin gözü murabbayı taşıyana ilişirse, onu taşıyanı sever, özellikle bal ve zaferanla yazılıp suda yıkanır ve bu çocuklara içirilirse, çocuklar duyduklarını öğrenirler. Özellikle Ay seretânda iken yazılıp utâritin sünbülenin 15 derece olduğu zamanda yıkanmalıdır.

Bu yüce ilmin namı, bir bâbın ilavesinde anlatılabilecekten çok daha yücedir. Önemine işaret etmesi bakımından bu kadarı yeterlidir.

Aşinalık mahallesinden olan kişi
Bilir sermayemizin nereden geldiğini

Eğer bir kimse bu fenden istifade etmek isterse, *Künhü'l-Murad*'a ve seçkilerine müracat etsin.

شکل ۶ در ۶ را خواص بسیار است از جمله خواص مشهوره او آن است که در محبت و مودت [۱۸۸] اثری عظیم دارد. اگر هنگام بودن زحل در شرف نویسند، چون زحل در خانه باشد در زیر بنا نهند آن بنا سالها بماند، و بر صاحبش میمون و مبارک باشد. و هر که در آن خانه نشیند اوقات او به خوشدلی گذرد. اگر اسم الحی و القيوم را در محل بر آمدن آفتاب نقش کنند برابر قبله با طهارت، حامل آن اگر حامل الذکر بود از مشاهیر و معارف مردمان گردد، و در رزق و روزی بر وی گشاده گردد، و در امور عظیمه الشان جلیله القدر به کار آید. قَالَ الْكَتَّانِي رَحِمَهُ اللَّهُ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَنَامِ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَدْعُ اللَّهَ أَنْ لَا يُمِيتَ قَلْبِي. فَقَالَ قُلْ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِينَ مَرَّةً يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَبِهِ كَانَ عِيسَى يُحْيِي الْمَوْتَى. ۱۰

شکل ۷ در ۷ به غایت شکل مبارک است. هر که او را با خود دارد خاصه که [۳۸۸] در شرف زهره نوشته باشند، از آفات محفوظ ماند. نظر هر که برو افتد او را دوست دارد، اگر به غسل و زعفران نویسند و به آب بشویند و به کودکان دهند تا بخورند چنان شوند که هر چه بشنوند یاد گیرند، باید که در وقت نوشتن ماه در سرطان، و در وقت شستن عطارد در سنبله باشد، خصوصاً در درجه پانزدهم. ۱۵

شان این فن رفیع الشان بر تر از آن است که در ذیل بابی بیان آن بتوان کرد، ایما را این قدر کافی است.

آن کس که ز کوی آشنایست
داند که متاع ما چه جایست

اگر کسی این فن مستوفی خواهد به کنه المراد و منتخب آن باز گردد. ۲۰

ALTINCI BÂB İLM-İ KIYAFET HAKKINDA

[89^a] “Allah (cc) seni her iki dünyada mutlu etsin.” Bil ki kıyafet, aklî ve naklî delillere göre üstünlüğü kesin olan yüce bir ilim ve latif bir bilgidir. Hz. Risâlet sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur: “İhtiyaçlarınızı güzel yüzlü insanlardan talep edin!” Yine buyurmuştur ki: “Ümmetimin uzun boylularında bereket, ümmetimin orta boylularından hikmet ve ümmetimin kısa boylularında fitne vardır.” Zikredilen ilimde bilgi sahibi olmak sultanlara ve emirlere yaraşır. Bundan dolayı bu risâlede, ilm-i firâset hakkında bir bâbın oluşturulması uygun görüldü.

Her uzvun hangi sıfatın delili olduğuna dair; insanın uzuvlarının şekli ve şemâili hakkında:

Büyük baş: Himmetin yüceliğine delâlet eder.

Küçük baş: Aklın kıt olmasına delâlet eder.

Sert saç: Cesarete [89^b] delâlet eder.

Yumuşak saç: Korkaklığa delâlet eder.

Mûtedil saç: Davranışlarda ölçülü olmaya delâlet eder.

Gür saç: Kötü yaradılışlı olmaya delâlet eder.

Sırtta kılın çok olması: Şehvete delâlet eder.

Kıllı omuz: Yiğitliğe ve mertliğe delâlet eder.

Kıllı göğüs ve göbek: Makbul değildir.

Az saç: Zihin açıklığına delâlet eder.

Ateş kırmızısı beniz: Kanın çokluğuna; çabuk hiddetlenme ve davranışlarında aşırı taşkın olmaya delâlet eder.

Hastalığa bağlı olmayan sarı beniz: Kalbin kötülüğüne delâlet eder.

Kırmızı ve beyaz beniz: Yaradılışın mûtedil olmasına delâlet eder.

Esmer beniz: Zeki olmaya delâlet eder.

Saf kırmızı beniz: Hayâya delâlet eder.

Siyaha ya da sarıya çalan yeşil beniz: Kötü huya delâlet eder.

Derin çizgi ve damarların görülmediği açık alın: Geçimsizliğe delâlet eder.

باب ششم در علم قیافت

[۱۸۹] «أَسْعَدَكَ اللَّهُ فِي الدَّارَيْنِ» بدان که قیافت علمی است شریف، و معرفتی لطیف که دلیل نقلی و عقلی بر شرف آن قائم است. حضرت رسالت صلی الله علیه و سلم فرموده است: «أُطْلَبُوا حَوَائِجُكُمْ عِنْدَ حَسَنِ الْوُجُوهِ» و ایضا فرموده: «الْبَرَكَهُ فِي طَوَالِ أُمَّتِي وَ الْحِكْمَةُ فِي وَسْطِ أُمَّتِي وَ الْفِتْنَةُ فِي قِصَارِ أُمَّتِي» و اطلاع بر علم مذکور مناسب سلاطین و اُمرا است. مبنی برین صورت بابی در علم فراست درین رساله آوردن مناسب نمود.

در بیان شکل و شمایل و اعضا و جوارح انسان که کیفیت هر عضو دلیل چه صفت است:

- ۱۰ سر بزرگ: دلیل علو همت است.
- سر خرد: دلیل قلت عقل است.
- موی درشت: دلیل [۳۸۹] شجاعت است.
- موی نرم: دلیل جبن است.
- اعتدال موی: دال است بر اعتدال احوال.
- کثرت موی سر: دلیل کثافت طبع است.
- ۱۵ بسیاری موی بر پشت: دلیل شهوت است.
- کثرت موی بر شانه ها: دلیل حماقت و شجاعت است.
- بسیار موی بر سینه و شکم: پسند نیست.
- موی اندک: دلیل فطانت است.
- ۲۰ رنگ سرخ آتشی: دلیل کثرت خون است و سرعت غضب و جنون.
- رنگ زرد بی علت: نشانه خبیث باطن است.
- رنگ سرخ و سفید: دلیل اعتدال طبع است.
- رنگ اسمر: دلیل ذکا است.
- رنگ سرخ صافی: دلیل حیا است.
- ۲۵ رنگ سبز مایل به سیاهی یا به زردی: دلیل خلق بد است.
- پیشانی فراخ که در وی عروق و اغصان نباشد: دلیل ناسازگاری است.

Oldukça dar olan alın: Tembelliğe ve cahilliğe delâlet eder.

Geniş alın: Tembelliğe [90^a] delâlet eder.

Mûtedil alın: İnsanlarla bir arada yaşamada ve onlarla iyi geçinmede ölçülü olmaya delâlet eder.

5 **Çok kırıxık alın:** Gevezeliğe delâlet eder.

Burna doğru kırıxık olan alın: Mahzun yaradılışı olmaya delâlet eder.

Şakaklara doğru kırıxık olan alın: Akıllılığa delâlet eder.

Gür kaş: Üzüntüye delâlet eder.

Uzun kaş: Dalkavukluk ve kibre delâlet eder.

10 **Ayrık kaş:** Şen şakrak olmaya delâlet eder.

Buruna doğru ince olan kaş: Fitneciliğe ve düşmanlığa delâlet eder.

Burna doğru düşük ve şakağa doğru kalkık olan kaş: Aptallığa delâlet eder.

İnce kaş: Neşeye delâlet eder.

Mûtedil kaş: Sinir ve öfke hâlinde ölçülü davranmaya delâlet eder.

15 **Büyük göz:** Tembelliğe delâlet eder.

Küçük göz: Hafifmeşrep olmaya delâlet eder.

Mûtedil göz: [90^b] Vefaya ve vicdana delâlet eder.

Çukur göz: Hileye ve hasede delâlet eder.

Patlak göz: Utanmazlığa, cahilliğe ve çirkefliğe delâlet eder.

20 **Sûratlice göz kırpma:** Hileye delâlet eder.

Aralıklı göz kırpma: Aptallığa ve anlayış kıtlığına delâlet eder.

Koyu siyah olan göz: Tutkulu olmaya delâlet eder.

Koyu mavi olan göz: Hayânın azlığına delâlet eder.

Açık mavi olan göz: Âşıklık hâline delâlet eder.

25 **Çok koyu olmayan siyah renkli göz:** Akla delâlet eder.

Masum bakan ve içinde neşe ve sevinç zâhir olan (içi gülen) göz: Uzun ömre delâlet eder.

Lacivert, küçük ve fıldır fıldır göz: Utanmazlığa, hile ve hasede, şehvet düşkünlüğüne delâlet eder.

30 **Kırmızı göz:** Kabadayılık ve cesarete delâlet eder.

- پیشانی به غایت تنگ: دلیل خبث و نادانی است.
- پیشانی بزرگ: [۹۰] دلیل کاهلی است.
- پیشانی متوسط: دلیل اعتدال است در الفت و موانست.
- غصون بسیار در پیشانی: دلیل لاف است.
- ۵ چین در پیشانی جانبِ بینی: نشانه غمناک است.
- و چین در پیشانی به جانبِ صدغ: دلیل زیرکی است.
- ابروی بسیار موی: دلیل اندوه است.
- ابروی دراز: دلیل تکبر و تصلف است.
- ابروی گشاده: دلیل بهجت و سرور است.
- ۱۰ باریکی سِرِ ابرو به جانبِ بینی: دلیل خصومت و فتنه انگیزی است.
- سِرِ ابرو از جانبِ بینی پست و از جانبِ صدغ بلند: دلیل بلاهت است.
- دقتِ ابرو: دلیل سرور است.
- ابروی متوسط: دلیل اعتدالِ طبع است در قبض و بسط.
- چشم بزرگ: دلیل کاهلی است.
- ۱۵ چشم خرد: دلیل سبکساری است.
- چشم متوسط: [۹۰] دلیل وفا و سبک روحی است.
- چشم در غور: دلیل مکر و حسد است.
- چشم بر جسته بلند از روی: دلیل بی شرمی و نادانی و خباثت است.
- چشم زدن بسیار به سرعت: دلیل مکر است.
- ۲۰ چشم دیر بر هم زدن: دلیل بلاهت و قلّت فهم است.
- چشم بسیار سیاه: دلیل سودا است.
- چشم ازرق: دلیل قلّت حیا است.
- چشم ازرق مایل به سفیدی: دلیل بی دلی است.
- چشم سیاه بی افراط یعنی به اعتدال: دلیل عقل است.
- ۲۵ چشمی که مانند طفلان نگرد و اثرِ بهجت و سرور در بشره او ظاهر بود: دلیل طولِ عمر است.
- چشم کبود و کوچک و لرزان: دلیل بی شرمی و مکر و حيله و حسد و شهوتپرستی^۱ است.
- چشم سرخ: دلیل شرانگیزی است و دلیری.

۱ در متن «شهوت است پرستی است»

Sarıya çalan lacivert göz: Kötülüğe delâlet eder. [91^a]

Çukurunun etrafında noktaların bulunduğu göz: İçten pazarlıklı olmaya delâlet eder. Eğer bu noktalar mor renkte ise daha kötüdür.

Çukurunun etrafı halkalı olan göz: Hasede ve hileye delâlet eder.

5 **İnek gözüne benzeyen göz:** Ahmaklığa delâlet eder.

Çukuru sarı renkli göz: Katil olmaya ve kan dökücülüğe delâlet eder.

Şehla göz: En güzel gözdür.

Sarıya çalan firuze gibi yeşil göz: Yerilmiş vasıflara delâlet eder. Eğer gözün maviliğinin ve yeşilliğinin yanı sıra, beyaz ve kırmızı noktalar da
10 varsa, bu gözün sahibi insanların en hilecisi ve en kötüsüdür.

Pörtlek küçük göz: Cahillik ve şehvet düşkünlüğüne delâlet eder.

Fıldır fıldır büyük göz: İyi değildir.

Şaşı göz: İnatçılığa delâlet eder.

Aver göz (Tek gözlü): Uğursuzdur.

15 Bütün uzuvlar övülmüş vasıflara sahip olsa da bilmek gerekir ki kıyafet ilminde göz, büyük bir öneme sahiptir. [91^b] Gözün işaret ettiği vasıflar çoktur. Göz kötü olduğu zaman, bütün uzuvlar iyi olsa da hiçbir işe yaramaz.

İnce uzun burun: Aklın hafifliğine delâlet eder.

Yassı burun: Şehvete delâlet eder.

20 **Enli burun:** Kıskançlığa ve öfkeye delâlet eder.

Mûtedil burun: Bâtınî duyuların sıhhatine delâlet eder.

Geniş ağız: Cesarete delâlet eder.

Dar ağız: Korkaklığa delâlet eder.

Kalın dudak: Huyun kötülüğüne ve ahmaklığa delâlet eder.

25 **İnce dudak:** Anlama ve kavrama yeteneğine sahip olmaya delâlet eder.

Kırmızı dudak: Son derece iyidir.

Beyaz (pembe) dudak: Yumuşak başlıdır.

چشم کبود که مایل به زردی بود: دلیل بدی است.
نقطه‌های بسیار در حوالی [۹۱] حدقه: دلیل شرارتِ باطن است، اگر نقاط کبود
بود بدتر.

چشمی که مانند چشم گاو باشد: نشانِ احمقی است.
چشمی که حدقهٔ وی زرد بود: دلیلِ قتال و خونریزی است.
چشم شهلا: بهترین چشم است.
چشم سبز مانند فیروزه مایل به زردی: دلیلِ اوصافِ ذمیمه است. اگر با وجود
کبودی و سبزی نقاطِ سرخ یا سفید داشته باشد صاحبِ آن چشم بدترین و مکارترین
مردم باشد.

چشم کوچک برجسته: دلیلِ نادانی و شهوت پرستی است.
چشم بزرگ لرزان: نکو^۱ نیست.
چشم احول: دلیلِ لجاج است.
چشم اعور: شوم است.
اگر در جمیع اعضا علامتِ اوصافِ حمیده باشد، باید دانست که در قیافت چشم
را اثری عظیم است، و دلالتِ او [۹۱] اقوا است. اگر همه اعضا^۲ نیک بود چون
چشم بد بود فایده ندهد.

بینی دراز باریک: دلیلِ خفتِ عقل است.
بینی پهن: دلیلِ شهوت است.
بینی واسع: دلیلِ حسد و غضب است.
توسطِ بینی: دلیلِ صحتِ حواسِ باطنه است.
دهانِ وسیع: دلیلِ شجاعت است.
دهنِ تنک: دلیلِ جبن است.
لبِ سطر: دلیلِ غلظِ طبع است و حماقت.
لبِ باریک: دلیلِ فهم است و فطانت.
سرخِ لب: به غایت نیکو است.
سفیدی لب: سهل است.

۱ در متن نه نکو نیست

۲ در متن «اعطا»

Aralıklı küçük diş: İyi vasıflara delâlet eder.

Büyük ve uzun diş: Kötülüğe ve fitneye delâlet eder.

Mûtedil diş: Doğruluğa delâlet eder.

Eğri ve düzensiz diş: Hileciliğe delâlet eder.

5 **İnce çene:** [92^a] Hafif ve yarım akla delâlet eder.

Enli geniş çene: Kibre delâlet eder.

Mûtedil çene: Akla ve ağırbaşlılığa delâlet eder.

Köse sakal: Kıvrak zekâyâ delâlet eder.

Değirmi sakal: Ağırbaşlı ve saygın olmaya delâlet eder.

10 **Uzun sakal:** Aklın azlığına delâlet eder.

Dar sakal: Anlayış ve idrak sahibi olmaya delâlet eder.

Kaba sakal: Kötü huylu olmaya delâlet eder.

Kıvrıcık sakal: Makbuldür.

Büyük yüz: Tembelliğe delâlet eder.

15 **Etli surat:** Huyen kötülüğüne delâlet eder.

Zayıf surat: Yapılacak işlerde temkinli olmaya ve ihtimam göstermeye delâlet eder.

Çok yuvarlak yüz: Cahilliğe delâlet eder.

Çok uzun yüz: Tembelliğe delâlet eder.

20 **Çok küçük yüz:** Alçaklığa ve hafifliğe delâlet eder.

Mûtedil yüz: Sözü edilen işlerin tamamında beğenilen özelliklere ve övülmüş işlere delâlet eder. [92^b]

Güleç yüz: Güzel huya, düzgün yaradılışlı olmaya ve mizacın mûtedil olmasına delâlet eder.

25 **Asık ve ağlamaklı yüz:** Güleç yüzün tersidir.

Çevresinde şişlik olan yüz: Gazaba delâlet eder.

Büyük kulak: Uzun ömre delâlet eder.

Küçük kulak: Cimriliğe delâlet eder.

Orta büyüklükte kulak: İyiliğe delâlet eder.

- دندانِ کوچك گشاده: دلیلِ صفتِ نيك است.
- دندانِ دراز و بزرگ: دلیلِ شر و فتنه است.
- دندانِ معتدل: دلیلِ صدق است.
- دندانهای كج و ناهموار: دلیلِ مكر است.
- ۵ زنجِ باریك: [۹۲] دلیلِ سبکی و خفتِ عقل است.
- زنجِ بسیار بزرگ: دلیلِ تكبر است.
- اعتدالِ زنج: دلیلِ عقل و وفار است.
- لحیه كوسج: دلیلِ كیاست است.
- لحیه مدور: دلیلِ وقار و تمکن است.
- ۱۰ لحیه طویل: دلیلِ قلتِ عقل است.
- لحیه تنك: دلیلِ فهم و فطانت است.
- لحیه كثیفه: دلیلِ غلظتِ طبع است.
- موی جعد: پسندیده است.
- روی بزرگ: نشانه كاهلی است.
- ۱۵ كثرتِ گوشت بر روی: نشانه غلظتِ طبع است.
- قلتِ گوشتِ روی: دلیلِ تنگ رویی و اهتمام است در کارها.
- روی بسیار گرد: دلیلِ جهل است.
- روی بسیار دراز: دلیلِ كاهلی است.
- روی بسیار خرد: دلیلِ دنائت و سبكساری است.
- ۲۰ اعتدالِ [روی]: در جمیع امورِ مذكوره دلیلِ افعالِ حمیده و خصالِ پسندیده است.
- روی [۹۲] متبسم خندان: دلیلِ خلقِ نكو و استقامتِ طبع و اعتدالِ مزاج است.
- روی ترش و گریان: به خلافِ آن.
- آماسِ كنارهای روی: دلیلِ غضب است.
- گوشِ بزرگ: دلیلِ طولِ عمر است.
- گوشِ خرد: دلیلِ خساست است.
- ۲۵ گوشِ میانه: دلیلِ نیکی است.

Ayyaş görünümlü tip: Gaflete delâlet eder.

Heybetli görünümlü tip (Geniş yapılı): Öfke ve gazap sahibi olmaya delâlet eder.

Mahcup görünümlü tip: Utanma duygusuna ve hayâya delâlet eder.

5 **Uzun boy:** Erdemli olmaya ve sadeliğe delâlet eder. Ancak gafilidir.

Mûtedil boy: Bâtınî vasıflarda hikmet, akıllılık, zekilik ve itidalli olmaya delâlet eder.

Kısa boy: Kindarlığa, fitneciliğe ve düşmanlığa delâlet eder.

Gür ses: Cesarete delâlet eder.

10 **İnce ses:** Korkaklığa delâlet eder. [93^a]

Mûtedil berrak ses: Beğenilmiş huylara delâlet eder.

Genizden ses: Kibre delâlet eder.

Hızlı konuşma: Çabuk kavramaya delâlet eder.

Uzun nefesli soluma: Yüce himmetli olmaya delâlet eder.

15 **Kısa nefesli soluma:** Cimriliğe ve haysiyetsizliğe delâlet eder.

Kalın ses: Oburluğa delâlet eder.

Hoş ses: Aklın ve hayânın azlığına delâlet eder.

Yumuşak kulak: Latif yaradılışa ve algının kuvvetli olmasına delâlet eder.

20 **Sert kulak:** Bedenin güçlü olduğuna, kötü yaradılışa ve idrakın zayıflığına delâlet eder.

Çok gülme: Gaflete delâlet eder.

Yüksek kahkaha: Utanmazlığa delâlet eder.

Tebessüm: Hayâya ve güzel yaradılışa delâlet eder.

25 **Ağır konuşup yavaş hareket etme:** Geç kavramaya, aptallığa ve tembelliğe delâlet eder.

Kısa boyun: Hileci ve düzenbaz olmaya delâlet eder.

İnce uzun boyun: [93^b] Korkaklığa ve aptallığa delâlet eder.

Kalın boyun: Aptallığa ve gazaba delâlet eder.

30 **Mûtedil boyun:** (kısalık ve uzunluk; kalınlık ve incelik bakımından) son derece beğenilmiştir.

- صورتی که مانند صورتِ مستان باشد: دلیلِ غافلی است.
- صورتِ مهیب: دلیلِ خشمناکی و غضبناکی است.
- صورتی که مانند صورتی خجل باشد: دلیلِ شرمندگی و حیا است.
- قد بلند: دلیلِ مبارکی و سادگی است. [لو] عَنْ عَقْلَةٍ
- قد متعدل: دلیلِ حکمت و فطانت و ذکا و اعتدالی است در اوصافِ باطنی. ۵
- قد کوتاه: دلیلِ کینه و فتنه و عداوت است.
- آواز بلند: دلیلِ شجاعت است.
- آواز نرم: دلیلِ جبن و خوف است.
- [۹۳] آواز صاف متعدل: دلیلِ اخلاقِ حمیده است.
- آواز با غثه: دلیلِ تکبر است. ۱۰
- سرعت در کلام: دلیلِ تیزی فهم است.
- نفسِ دراز: نشانه علو همت است.
- نفسِ کوتاه: نشانه خساست و رزالت.
- آوازِ سطر: دلیلِ پرخوردن است.
- آوازِ خوش: دلیلِ قلتِ عقل و حیا است. ۱۵
- گوشِ نرم: دلیلِ قوتِ فهم و لطافتِ طبع است.
- گوشِ سخت: دلیلِ قوتِ تن و غلظتِ طبع و ضعفِ فهم است.
- بساری خنده: دلیلِ غفلت است.
- خنده بلند: دلیلِ بی شرمی است.
- تبسم: دلیلِ حیا است و نشانه خوش خلقی است. ۲۰
- حرکاتِ بطی و درنگ در اقوال و افعال: دلیلِ کندی فهم و بلاهت و بلاد است.
- گردن کوتاه: دلیلِ مکر و خباثت و حيله است.
- گردنِ دراز باریک: [۹۳] دلیلِ جبن و حماقت است.
- گردنِ سطر: دلیلِ حماقت و غضب است.
- گردنِ معتدل در کوتاهی و درازی و باریکی و سطر: به غایت حمیده است. ۲۵

Küçük karın: Akla, anlayışa ve iyi nefse delâlet eder.

Büyük karın: Gaflete, şehvetperestliğe ve oburluğa delâlet eder.

Dar böğür: Zayıflığa (zayıf kişiliğe) delâlet eder.

Geniş sırt: Bedenî güce, kibre ve gazaba delâlet eder.

5 **Eğik sırt (Kambur):** Kötü ve çirkin yaradılışa delâlet eder.

Dik sırt: İyi huya delâlet eder.

Dar omuz: Aklın kıtlığına delâlet eder.

Geniş omuz: Tembelliğe delâlet eder.

Mûtedil omuz: Aklın olgunluğuna delâlet eder.

10 **Uzun baldır ve pazı:** Kibre ve mevki düşkünlüğüne delâlet eder.

Kısa baldır ve pazı: Kötülüğe delâlet eder.

Mûtedil baldır ve pazı: Cesarete ve cömertliğe delâlet eder.

Uzun parmak: [94^a] Kıvrak zekâyâ ve hünerli olmaya delâlet eder.

Kısa parmak: Uzun parmağın aksi duruma delâlet eder.

15 **Mûtedil parmak:** Makbul olandır.

Yumuşak avuç: Akıl olgunluğuna, kıvrak zekâyâ ve huy güzelliğine delâlet eder.

Parlak beyaz tırnak: Son derce makbuldür.

Kusurlu tırnak (ister tırnağın olmaması; ister lekeli olması sebebiyle):

20 Hiçbir şekilde makbul değildir.

Bundan böyle, bu fenne ait meselelerin bütün kitaplarda olduğunu bil. Bir büyüğün tevriyeli bir ifadeyle şöyle dediğini duydum:

“Dokuz haslet dokuz kişide bulunur: Habislik, sarışınlarda; inatçılık, şaşılarda; uğursuzluk, körlerde; gaflet, uzun boylularda; zerafet, kısa boylularda; kıvrak zekâ, köselerde; aptallık, şişmanlarda; çeviklik, zayıflarda; ki-
25 bir, topallarda bulunur.” Mümkün mertebe, [94^b] kıyafet ilmine göre yüzü güzel olanların yüzüne bakmak; bunun aksinden de sakınmak gerekir, özellikle her yeni günün başlangıcında. Söylenildiği gibi:

- شکم کوچک: دلیل عقل و فهم و نیک نفسی است.
- شکم بزرگ: دلیل غفلت است و کثرت شهوت و بسیار خوردن.
- پهلوی باریک: دلیل ضعف است.
- پشت پهن: دلیل قوت تن و تکبر و غضب است.
- پشت خمیده: دلیل خلق بد و کثافت است. ۵
- پشت راست: دلیل خلق نکو است.
- کتف باریک: دلیل قلت عقل است.
- کتف پهن: دلیل حماقت است.
- اعتدال کتف: دلیل کمال عقل است.
- درازی ساق پای و بازو: دلیل تکبر و حُب جاه است. ۱۰
- ساق و بازوی کوتاه: دلیل شرانگیزی است.
- ساق و بازوی متعدل: دلیل شجاعت و سخاوت است.
- انگشت دراز: [۹۴] دلیل تیزی فهم و هنرمندی است.
- انگشت کوتاه: به خلاف آن است.
- اعتدال انگشتان: پسندیده است. ۱۵
- کف نرم: دلیل کمال عقل و کیاست و لطافت طبع است.
- ناخن سفید صاف: به غایت پسندیده است.
- ناخن معیوب خواه به طریق خلا و خواه منقوط: به هیچ گونه پسندیده نیست.
- ۲۰ اکنون بدان که مسایل این فن در جمیع کتب هست. چنانکه شنیدم از بزرگی گفت
مکتوب فی التوریه: «تِسْعُ خِصَالٍ مَوْجُودٌ فِي تِسْعِ رِجَالٍ، الْخُبْتُ فِي الْأَشَقَرِ، اللَّجَاجُ
فِي الْأَحْوَلِ، الشُّومُ فِي الْأَعْوَرِ، الْعُقْلَةُ فِي الطُّوِيلِ، الضَّرَافَةُ فِي الْقَصِيرِ، الْكِيَاسَةُ فِي
الْكُوسَجِ، الْحِمَاقَةُ فِي السَّمَنِ، الشُّطَارَةُ فِي الْأَحْذَفِ، التَّكْبُرُ فِي الْأَعْرَجِ» چندانکه
میسر است روی کسانی که [۹۴] به حسب قیافت نیک باشند باید دید و از خلاف
آن احتراز باید کرده، خصوصاً در اول روز. چنانکه گفته اند:

Her sabah böylesi bir güzeli gören
O talihli göze ne mutlu!¹

- Sûreti güzel olanların huyları ve iyi vasıfları çoktur. Kıyafet ilmine göre
sûreti iyi olmayan kimselerin sohbetinden sakınmak gerekir. Mecbur kalın-
5 sa bile, kendilerine müracaat edilmemelidir.

Onun kötü huyundan incinme diye
Gitme asık suratlının yanına hacet dilemeye

Gönül derdinden dem vurmak istersen biriyle
Git lutfuyla sana nimetler bahşedecek kişiye²

1 Sa'di-i Şirâzi, *age.*, s. 102.

2 Sa'di-i Şirâzi, *age.*, s. 73.

و در ربر چنین روی اوفتد هر بامدا خرم آن فرخنده طالع را که چشم
 وی کسانی که نیک صورت باشند حالات و خاصیت‌های خوب بسیار است. کسانی
 که به حسب قیافت نیک نباشند از صحبت ایشان اجتناب باید نمود. اگر مهمی افتد
 بدیشان التجا نباید کرد.

ه مبر حاجت به نزدیک تشروی

که از خوی بدش فرسوده گردی

اگر گویی غم دل با کسی، گوی

که از رویش به نقد آسوده گردی

YEDİNCİ BÂB ŞİİR SANATLARI HAKKINDA

[95^a] Şiir ilmi, güzel söz söyleme kuvvetinin ortaya çıkmasında en fazîletli servettir. Zira onun esasî ilâhî yardım ve nazarî kuvvet olmaksızın kesbî olarak elde edilebilecek bir şey değildir. Bu, insanın cevherindeki ezeli inâyet vesilesiyledir. Bu fennin kurallarına ait temel esasları bilmek, en büyük meselelerden ve en önemli fazîletlerdendir. Çünkü bunun hakkında bilgi, Kur’ânî nazmın icazının (belâgattaki kemâlinin) idrak sebebidir. Kelâmda (ifadede) buna riayet etmek fesâhatın ve belâgatın güzelliklerindendir. Ancak mânayı bozacak şekilde mübalağada bulunmamak gerekir.

10 Şairin söz sanatı yapması iyi olur kararında
Mânanın olgunluğuna noksan getirmemek kaydıyla¹

Saf bir hayal olur mâna güzeline yüzündeki ben
[95^b] Ben, ne kadar az ise güzellik o kadar çok olur yanakta

Bu kaideye uymak gerekir. “Vedûd olan Allah’ın yardımıyla.”

15 **Şiir:** Lugatta bilmek; ıstılahta ise manzum söz anlamındadır.

Nazım: Lugatta birleştirmek anlamındadır; ıstılahta ise arûz ilminde zikredilen bahirlerden biriyle uygun olan terkipten ibarettir.

Nesir: Lugatta dağıtmak anlamındadır; ıstılahta ise şiir bahirlerinden hiçbirisiyle uygunluk göstermeyen terkipten ibarettir.

20 **Kâfiye:** Lugatta “kafâ” (kafa-arka) kelimesinden türemiştir; ıstılahta ise Halîl’e göre; kelimenin son harfinden önceki ilk sakin (cezimli harfle), o cezimli harften önceki harekeli harften ibarettir. Örneğin, سلطان (sultân) kelimesinde, ن harfinden harekeli ط’ya kadar kâfiyedir.

25 **Revî:** Lugatta, ya [96^a] suya kandırmak olan “reyy” kökünden ya da devinin yükünü bağlayan ip anlamındaki “rivâ” kökündendir; ıstılahta ise kâfiyenin dayandığı harfe denir. سلطان kelimesindeki “ن” gibi. Bazı kimseler kâfiyenin son harfinden önce gelen ve sakin olan harfe “revî” der. Elbette o harfin iâdesi (yinelenmesi) gerekir. Sultân kâfiyesindeki “ل” harfi gibi.

1 Nûrüddin Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *Divân-ı Câmî*, Haz. İlahân Efsahzâd, Tahran, Neşr-i Merkez-i Mutâle’ât-ı İrânî, 1378hş., C. I, s. 67.

بابِ هفتم در صنایعِ شعریه

[۹۵] علم شعر در ظهورِ قوتِ نطقیه فاضلترین دولتی است. زیرا که اصلِ او مکتسب نیست بی تأییدِ الهی و قوتِ نظری تصرف درو ممکن نه. وَ هَذَا مِنْ عِنَايَةِ الْأَزَلِيَّةِ فِي الْجَوْهَرِ الْإِنْسَانِيَّةِ و دانستنِ قواعدِ قوانینِ این فن از معظمِ مسایل و اهم فضایل است. زیرا که اطلاع برین سببِ ادراکِ اعجازِ نظمِ قرآنی است و رعایتِ این در کلام از محسناتِ فصاحت و بلاغت است. اما باید که بدانسان مبالغه نکنند که مخَلّ معنی مقصود گردد.

خوش آید در سخن صنعت ز شاعر لیک نه چندان
که آرد در کمالِ معنی مقصود نقصانش

خیالِ خاص باشد خال، رویِ شاهدِ معنی
[۹۵] چو خال اندک فند بر رخ دهد حسنِ فراوانش

این معنی را رعایت باید نمود و التّأیید من الله الودود.

شعر در لغت دانستن است، و در اصطلاح کلام منظوم است.

نظم در لغت پیوستن است، و در اصطلاح عبارت است از ترکیبی که موافق به یکی از بحورِ مذکور در علم عروض باشد.

نثر در لغت پراکنده کردن است، و در اصطلاح عبارت است از ترکیبی که با هیچ يك از بحورِ شعر مطابق نباشد.

قافیه در لغت مشتق از قفا است، و در اصطلاح نزد خلیل عبارت از حرفِ آخرِ کلمه است با اول ساکنی که پیش ازو است با حرکتِ ما قبلِ آن ساکن. چنانچه در سلطان از نون تا حرکتِ طا قافیه است.

رَوِی در لغت یا از رَوِی است که [۹۶] سیرِ آب گردانیدن است، یا از رَوَا است که ریسمانِ بار بندِ شتر است. و در اصطلاح حرفی را گویند که قافیه مبنی برو باشد. چون نونِ سلطان. و بعضی، رَوِی حرفی را گویند که قبل از حرفِ آخرِ قافیه آید و ساکن باشد، البته و ضرورت باشد اعاده آن. همچو الف در قافیه سلطان.

Lüzûm-i mâ lâ-yelzem: Revî harfinden önce, her beyitte kâfiye yapmak için getirilmesi gerekli olmayan harfin getirilmesidir. بوستان “bustân” ve آستان “âstân” kelimelerindeki تا “tâ”nın tekrarına “lüzûm-i mâ lâ-yelzem” denir. Zira bu kâfiyede آسمان “âsmân” ve آستان “âstân”
5 daha doğru olurdu.

Redif: Lugat anlamı, takip etmek-izlemek anlamına gelen “redf” kökünden gelir; ıstılahta ise her beyitte kâfiyeden sonra tekrar edilen kelimeye denir. Örneğin, Şemseddin Muhammed Hâfız’ın aşağıdaki beytindeki میسر “me-pürs” (sorma) lafzındaki gibi:

10 [96^b] Çektiğim aşk derdini sorma

Tattığım ayrılık zehrini sorma¹

Seci: Lugat anlamı güvercin ötüşüdür. İstilah anlamı ise, nesirde nazım-daki kâfiyenin karşılığıdır.

Tarsî: Lugatta mücevher kakmaktır. İstilahta ise ikinci mısranın bütün
15 lafızlarının vezin ve kâfiye bakımından birinci mısradaki gibi olmasıdır. Üs-tattan böyle öğrendim. Örnek beyit:

Menekşe gibi kıvrımlı senin misk kokulu saçının perçemi

Gönlü hoş eden gülüşün yırtıyor goncanın perdesini²

Hakîka: Fiilin fail mânasında olması, yani asıl anlamında kullanılma-
20 sıdır. İstilahta ise mevzuun leh’de (özne) gerçek anlamında kullanılan lafza denir. Örneğin, “güneş” denir, güneşin kuvvetli ışığı kastedilir.

Mecâz: Cevâz kelimesinden ism-i mekândır. [97^a] Yani, asıl anlamının dışındadır. İstilahta ise, kendi mevzû’ lehinin dışında kullanılan kelimeye denir. Örneğin “güneş” denildiği zaman, sevgilinin güneş gibi yüzü kaste-
25 dilir. Bu beyitte söylenildiği gibi, örnek beyit:

1 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 231.

2 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 312.

لزوم مالایلم آن است که پیش از حرفِ رَوِی حرفی را اعاده کنند در هر بیت که آوردنِ آن لازم نباشد در تقفیه، همچون تایی بوستان و آستان اعادهٔ تا را «لزوم مالایلم» خوانند. زیرا که درین قافیه آسمان و آستان درست است.

ردیف در لغت از ردف است و آن از پی رفتن است، و در اصطلاح کلمه‌ای را گویند که بعد از قافیه مکرر آرند در هر بیت. چون لفظِ «مپرس» درین بیتِ شمس

الدین محمد حافظ:

[۹۶ب] دردِ عشقی کشیده‌ام که مپرس

زهرِ هجری چشیده‌ام که مپرس

سجع در لغت آوازِ کبوتر را گویند. و در اصطلاح در نثر به منزلهٔ قافیه است در نظم.

ترصیع در لغت نشاندنِ جواهر بود. و در اصطلاح آن است که جمیع الفاظِ مصراعِ ثانی مانندِ مصراعِ اول باشد در وزن. و تقفیه اینچنین فهم کرده‌ام ز استاد. مثاله:

تابِ بنفشه می دهد مشکسای تو

پردهٔ غنچه می دزد خندهٔ دلگشای تو

حقیقه فعلیه به معنی فاعل است، یعنی ثابت در اصل. و در اصطلاح لفظی را گویند

که مستعمل در موضوع له اصلی باشد. چنانچه «آفتاب» گویند، نیر اعظم خواهند.

مجاز اسم مکان است از جواز، [۹۷ا] یعنی در گذشته از اصل. و در اصلاح

کلمه‌ای را گویند که مستعمل در غیرِ موضوع له خود باشد. چنانچه «آفتاب» گویند،

محبوبِ خورشید طلعت خواهند. چنانکه درین بیت فرموده اند مثاله:

Ey kudretli ve güneş yüzlü üzme beni
Bir başkasıyla oturupta ateşe atma beni

Teşbîh: Lugatta benzetmek anlamındadır. İstılahta ise dört unsuru vardır: “Müşebbeh”(benzeyen), “müşebbehün bih” (kendisine benzetilen), “edât-ı teşbîh” (teşbîh edatı), “vech-i şebah” (benzetme yönü). Bunların içinden, müşebbeh ve müşebbehün bih açıktır. Edât-ı teşbîh, teşbîhe delâlet eden kelimelerdir. Bu edatlar “gibi” anlamında, Arapçada, “ke”, “ke’ene”, ve “misl”; Farsçada, “hemçü” ve “mânend” lafzıdır. Vech-i şebah, müşebbehin ve müşebbehün bihin [97^a] ortak oldukları mânadan ibarettir. “Zeyd aslan gibidir” örneğinde, benzetme yönü, cesarettir. Teşbîhin şartı, kendisine benzetilenin, benzetme yönüyle benzeyenden güçlü olmasıdır. Farsça şiir örneği:

Utanmış parlaklığından gül gibi, yanağın
Parçalamış gonca gibi, binlerce can elbisesini

İstiâre: Lugatta ödünç istemek anlamındadır. İstılahta ise, bir şeyi bir şeye benzetmekten ibarettir. Müşebbeh ve edât-ı müşebbeh zikredilmez. Örnek beyit:

Güneşin utandığı o ay sensin
Goncanın gizlendiği o gül sensin¹

Burada müşebbehe, “müsteârün leh”; müşebbehün bihe, “müsteârün minh” ve “müsteâr” denir. [98^a] İstiâre ve mecaz arasındaki fark, mecazî ve hakiki mâna arasındaki ilgidir. Eğer benzetme yönüyle bir ilgi varsa buna “istiâre”, eğer benzetme yönü dışında bir ilgi varsa buna da “mecâz-ı mürsel” denir. O hâlde mecâz, istiâre ve mecâz-ı mürsel olmak üzere iki kısımır.

Kinâye: Lugatta üstü kapalı sözdür. İstılahta ise bir lafız söylenip onun gerçek mânasının lüzumunun kastedilmesidir. Örneğin, “Zeyd mütebes-simdir” denildiğinde, mütebessim olmayı gerekli kılan iyi huyluluk kastedilir. Mecaz ve kinaye arasındaki fark şudur: Mecâzda gerçek mânayı da kastetmek gerekmez. Aksine, hakiki mânanın kastedilmediği bir karinenin delâleti gerekir. Kinayede ise gerçek mâna da kastedilebilir.

1 Nûrüddin Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *age.*, C. I, s. 711.

به زاریم مکش ای مهر آفتاب و شان
به دیگری منشین و بر آتشم منشان

تشبیه در لغت مانند کردن است. و در اصطلاح ارکان آن چهار است: «مشبه»
«و (مشبه به)» و «ادات تشبیه» و «وجه شبه». ازین جمله مشبه و مشبه به ظاهرند،
و ادات تشبیه کلماتیاند که دلالت کنند بر تشبیه، و آن در عربی کاف و کأَنَّ و مثل
است. و در پارسی لفظ همچو و مانند بود. و وجه شبه عبارت است از آن معنی
که مشبه و مشبه به [۹۷] درو مشارک باشند. چنانچه در «زَیْدٌ کَالْأَسَدِ» وجه شبه
شجاعت باشد. و شرط تشبیه آن است که مشبه به در وجه شبه از مشبه اقوی باشد.
از اشعار پارسی مثاله:

رُخت که همچو گل از تاب می عرق کرده
هزار جامهٔ جان را چو غنچه شق کرده

استعاره در لغت عاریه خواستن است، و در اصطلاح عبارت است از آنکه چیزی
را چیزی به تشبیه کنند، و مشبه و ادات تشبیه مذکور نباشد. مثاله:

تو آن مهی که برد خجلت آفتاب از تو
تو آن گلی که شود غنچه در نقاب از تو

اینجا مشبه را «مستعار له»، و مشبه به را «مستعار منه» و «مستعار» خوانند. [۹۸]
فرق میان مجاز و استعاره آن است که مناسبت میان معنی حقیقی و مجازی. اگر وجه
شبه باشد آن را «استعاره» خوانند، و اگر غیر وجه شبه باشد آن را «مجاز مرسل»
گویند. پس مجاز دو قسم باشد: استعاره و مجاز مرسل.

کنایه در لغت ترك تصریح است، و در اصطلاح آن است که لفظی ذکر کنند و
لازم معنی حقیقی آن خواهند. چنانچه گویند «زید متبسم است» و حسن خلق که
لازم تبسم است اراده کنند. فرق میان مجاز و کنایه آن است که در مجاز روا نیست
که معنی حقیقی را نیز اراده کنند، بلکه قرینه ای میباید دال بر آنکه معنی حقیقی مراد
نیست. و در کنایه جایز است که معنی حقیقی نیز مراد باشد.

İsteâretün bi'l-kinâye: Söz söyleyenin kendi görüşüne göre bir şeyi, bir şeye [98^b] benzetmesidir. Teşbîhi gözeterek müşebbehün bihin özelliklerinden birini, müşebbehle açıklar ve müşebbehün bihi açıklamaz. Örnek beyit:

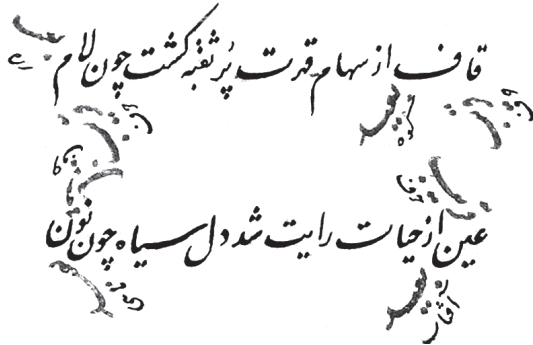
- 5 Tûr dağında senin tevhîd erin olan o güneş dedi: “Erini” (göster kendini)
Gördü hüsn ü cemâlinin tecellisinden bir zerreyi ¹

Burada “güneş”, müşebbeh; “Mûsâ aleyhisselâm” da müşebbehün bihidir. “Erini” de onun özellikleri arasındadır. “Erini”nin zikri gizli teşbîh karinesidir. Buna “isteâretün bi'l-kinâye” denir.

- 10 **İsteâretü'l-tahayyüliyye:** Bu, isteâretün bil-kinâyeyi gerekli yapar. Zira isteâretün bi'l-kinâyenin olduğu yerde, zorunlu olarak teşbîh karinesi vardır. Müşebbehe göre o karinenin ispatına “İsteâretü't-tahayyüliyye” denir. O hâlde, zikredilen örnekte “erini”nin ispatında, “er” güneş için isteâretü'l-tahayyüliyye olur. Örnek beyit:

- 15 [99^a] Ey hicran! Merhametsizlik edip de sevgilinin iki yanağından
uzağa götürme beni
Hak etmişim ölmeyi belki, bari inletme beni

İhâm: Baid (uzak) ve karib (yakın) iki anlamı içeren bir kelime zikredilerek, gizli karine yoluyla uzak anlam kastedilir. Örnek beyit:

1 Bu beyit Selmân-ı Sâvecî'ye ait bir kasidede geçmektedir. Bkz. *Kitâb-ı Külliyyât-ı Selmân-ı Sâvecî*, Haz. Ağa Mirza Muhammed Melikü'l-Kuttâb, Bombay, Ziver Tâb, 1229hş., s. 2.

استعاره بالکنایه آن است که متکلم چیزی را به چیزی [۲۹۸] تشبیه کند به حسب اعتقاد خود. و تشبیه را در خاطر دارد و از خواص مشبه به چیزی را با مشبه اظهار کند، و مشبه به را اظهار نکند. مثاله:

بر طور طاعت «ارنی» گفت آفتاب
یک ذره از تجلی حسن و جمال یافت

«آفتاب» اینجا «مشبه» است، و «مشبه به» «موسی علیه السلام» است، و از خواص او «ارنی» است. ذکرِ ارنی قرینه تشبیه مضمَر است، این را «استعاره بالکنایه» میگویند. استعاره تخلیله و این، لازم استعاره بالکنایه است. زیرا که هر جا استعاره بالکنایه باشد بالضرورة قرینه تشبیه باشد، و اثبات آن قرینه را از برای مشبه «استعاره تخلیله» میخوانند. پس در مثال مذکور اثباتِ ارنی را برای آفتاب استعاره تخلیله باشد. مثاله:

[رجز]

[۲۹۹] ای هجر بی رحمی مکن دور از رخ یارم مکش

گر من به کشتن لایقم باری چنین زارم مکش

ایهام، آن است که کلمهای ذکر کنند دو معنی داشته باشد یکی قریب و دیگر بعید، و معنی بعید را اراده کنند به قرینه خفیه. مثاله:

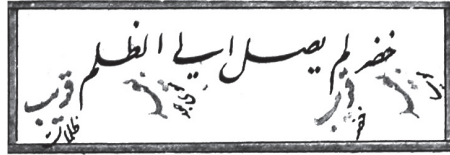
تاف از سهم قدرت پُر ثقبه کشت چون لام
عین از حیات رایت شد دل سیاه چون نون

Senin kahır oklarından Kaf dağı delik deşik oldu lam (zırh) gibi
 Seni düşünmenin şevkiyle ayn (güneş) bile simsiyah oldu nun
 (balık) gibi¹

5 Bu beyitte şairin kastettiği uzak anlamdır. Bu da îhâmıdır. Arapça şiir
 örneği:

Ayva tüylerine âb-ı hayâtı sevgilinin ağzı
 [99^b]

10 Sevgilinin kıvrıcık saçına vâsıl olmaz âşığın saç²

Tecnîs: Telaaffuzda birbiriyle uyumlu iki harfin bir araya gelmesidir. Yedi kısma ayrılır: “Tecnîs-i tâm”, “tecnîs-i nâkıs”, “tecnîs-i zâid”, “tecnîs-i mürekkeb”, “tecnîs-i hat”, “tecnîs-i mutarraf”, “tecnîs-i mükerrer”.

15 **Tecnîs-i tâm:** Yazılıştta ve söyleyişte birbirine benzeyen ancak mâna bakımından farklı olan iki kelimedenden oluşur. Farsça bir örnek beyit:

Ey Hatâ güzellerinin çerağı
 Hata olur senin yüzünden uzak kalınması³

1 Nüshada bu beyitte kelimelerin yakın ve uzak anlamları şu şekilde belirtilmiştir. Kaf: Yakın anlamı, “harf”; uzak anlamı, “dağ”. Lâm: Yakın anlamı, “harf”; uzak anlamı, “zırh”. Ayn: Yakın anlamı, “harf”; uzak anlamı, “güneş”. Nun: Yakın anlamı, “harf”; uzak anlamı, “balık”.

2 Nüshada birinci ve ikinci mısradaki kelimelerin uzak ve yakın anlamları şu şekildedir. Ayn: uzak anlamı “âb-ı hayât” yakın anlamı, “sevgilinin ağzı”. Şâribuhu uzak anlamı “Hızır”, yakın anlamı “ayva tüyleri”. Hızır: uzak anlamı, “Hızır” yakın anlamı, “saç” Zulm: uzak anlamı “karanlıklar” yakın anlamı “kıvrıcık saç”.

3 Bu beyit için bkz. Reşîdüddin Vatrât, *Hadâ'îk-ü Sıhr fî Değâ'iki Şi'r*, Haz. Abbas İkbâl Âştîyânî, Tahran, Kütüphâne-i Senâî, t. y., s. 6.

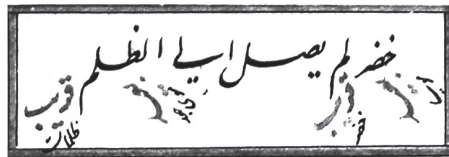
قاف از سهامِ قهرت پر ثقبه گشت چون لام
عین از حیاتِ رایت شد دل سیاه چون نون

مرادِ شاعر درین بیت معانی بعیده است و آن ایهام است از شعرِ عربی:

فُؤة عَيْنِ الْحَيَوةِ سَارِبُهُ

[۲۹۹]

خَضِرُ لَمْ يَصِلْ إِلَى الظُّلُمِ

تجنیس، آن است که دو لفظ بیارند که باهم مناسب باشد در تلفظ. و آن هفت

قسم است: «تجنیس تام»، «تجنیس ناقص»، «تجنیس زاید»، «تجنیس مرکب»، «تجنیس خط»، «تجنیس مطرف»، «تجنیس مکرر».

تجنیس تام، آن است که دو کلمه بیارند که به صورت به یکدیگر مانند بوند، و در

معنی مختلف. مثاله من الفارسی:

ای چراغ همه بتانِ خطا

دور بودن ز رویِ تُستِ خطا

Tecnîs-i nâkıs: Harfleri aynı, [100^a] harekeleri farklı iki lafızla oluşturulur. Örnek bir beyit:

Türkü (güzeli) terk etmem için boynumu testereye vursalar
Boynumdan geçerim de asla türkü terk etmem¹

5 **Tecnîs-i zâid:** Birbirine benzer iki lafız bir araya getirilir. Bu lafızlardan biri diğerinden bir harf veya iki harf fazla olur. O fazlalık ya kelimenin başında olur, “mâl” ve “kemâl” gibi. Ya ortasında olur, “cân” ve “cânân” gibi. Ya da sonunda olur, “mâh” ve “mâhî” gibi. Sondaki kelimedeki harf fazlalığına “müzeyyel” (sondan eklemeli) de denir.

10 **Tecnîs-i mürekkekb:** Harflerin sayısı ve yazılışı bakımından aynı olan biri müfred diğeri mürekkekb olan iki lafzın bir araya getirilmesidir. Örnek beyit:

Ey her nefesimde sinemde ateşi artan
[100^b] Bir an dahi vazgeçmez hasta gönül seni anmaktan

Tecnîs-i hat: Yazıda, birbirine benzer iki lafzın bir araya getirilmesidir.
15 Bu mısra örneğinde olduğu gibi:

Nazlı yârin gözünün gazabına uğrayan nice âşık ölmüş

Tecnîs-i mutarraf: Son harfleri farklı olan birbirine benzer iki lafzın bir araya getirilmesidir. Örneğin, “câm” ve “cân” gibi.

Tecnîs-i mükerrer: Mısraların sonunda birbiriyle yan yana olacak şekilde iki kelimenin bir araya getirilmesidir. Örnek beyit:

Ayı kışkandırır yanağın dedik de dedik
Şekere benzer ağzın dedik de dedik²

Kalp: Bir lafzın harfleri ters çevrildiğinde diğer lafız gibi olacağı şekilde iki lafzın bir araya getirilmesidir. “Kalb-i küll”, [101^a] “kalb-i ba’z”, “mak-lûb-i mücennâh”, “mukalleb-i müstevî” diye kısımlara ayrılır.
25

1 Nizâmeddin Evliyâ’ya ait olduğuna işaret edilen bu beyit için bkz. Emir Hüsrev-i Dihlevî, *Divân-ı Kâmil Emir Hüsrev-i Dihlevî*, Haz. M. Derviş, 2. bs., Tahran, İntişârât-ı Câvidân, 1361hş., (Said Nefîsî Önsözü, s. 8).

2 Beyitin ikinci mısrası, Hâfız divanında; “لبت را گر شکر گفتیم گفتیم” şeklindedir. Bkz. Şemseddin Muhammed Hâfız, *Sefîne-i Hâfız*, Haz. Rızâzâde Şafak, Tahran, Çaphâne-yi Ahmedi, 1346hş., s. 427.

تجنیس ناقص، آن است که دو لفظ بیارند در حروف [۱۰۰] متفق، و در حرکت مختلف. مثاله:

گر برای تَرک تُرکم ازّه بر تارک نهند
تَرک تارک گویم و هرگز نگویم تَرک تُرک

۵ تجنّیس زاید، آن است که دو لفظ بیارند شبیه به یکدیگر، یکی از آن دو لفظ به یک حرف یا دو حرف از آن دیگر زیاده باشد. آن زیادتی یا در اول باشد، مانند «مال» و «کمال»؛ یا در وسط، چون «جان» و «جانان»؛ یا در آخر، چون «ماه» و «ماهی». و قسم اخیر را «مذیل» نیز خوانند.

تجنّیس مرکب، آن است که دو لفظ بیارند در عداد حروف و هیأت مثل یکدیگر باشند، یکی مفرد و آن دیگر مرکب. مثاله:

ای هر نفسم سوز تو در سینه زیادت
یک لحظه جدا نیست دل خسته زیادت [۱۰۰]

تجنّیس خط، آن است که دو لفظ بیارند مانند یکدیگر باشد در کتابت، مانند این مصراع. مثاله:

کشته گشته بیش پیش خشم چشم ناز یار ۱۵

تجنّیس مطرف، آن است که دو لفظ بیارند مانند یکدیگر، اما حروفِ اواخرِ ایشا [ن] مختلف باشد. مانند «جام»، و «جان».

تجنّیس مکرّر، آن است که در اواخرِ مصراع دو کلمه در پهلوی یکدیگر آرند. مثاله:

رخت رشک قمر گفتیم گفتیم
دهانت را شکر گفتیم گفتیم ۲۰

قلب، آن است که دو لفظ بیارند چون یکی را عکس کنی مثل آن دیگر باشد. و این را اقسام است: «قلبِ کل»، [۱۰۱] «قلبِ بعض»، «مقلوبِ مجنّح»، «مقلوبِ مستوی».

Kalb-i küll: Kelimenin harflerinin tamamı ters çevrildiğinde başka bir kelime oluşur. Örneğin, “hûr” ve “rûh” ve bu mısra örneğindeki gibi:

Sevgili senin düşüncen doğru, adaletin de sevgi üzerine kurulu

Kalb-i ba'z: Kelimenin harflerinden bazısının ters çevrilmesiyle, başka
5 bir kelimenin oluşmasıdır.

Örneğin, شکر “şeker” ve رشك “reşk” gibi.

Kalb-i mücennâh: Harf bakımından biri diğerin tersi olan iki lafızdan
birinin mısra başına; diğerinin mısra sonuna getirilmesidir. Bu iki söz, o
mısranın iki kanadı gibi olduğundan o iki lafza “mücennâh” denir. Örnek
10 mısra:

Senin elinin cömertliği yanında maden ne ki!
Dirhem saçan seninle maden nasıl yarışır ki!

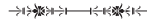
[101^b] **Maklûb-i müstevî:** İster baştan okunsun ister sondan, mısraın
aynı kelimelerden oluşmasıdır. Örnek:

15 Natanz’danım Natanz’danım Natanz’danım Natanz’dan

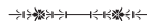
İştikak: Harfleri birbirine yakın olan iki kelimedenden oluşur. Örneğin;
زمین “zemîn” ve زمان “zemân”; مكين “mekîn” ve مكان “mekân” gibi.

Reddû'l-acüz ale's-sadr: Nesirde, cinaslı iki lafızdan birinin karinenin
başına ve diğerinin de karinenin sonuna getirilmesidir. Nazımda ise, keli-
20 melerden birinin beyit sonunda; diğer kelimenin de ya beyitteki sadr; ya
arûzda, ya beytin sadr ve arûz arasında ya da ibtidâda getirilmesidir. Sözü
kısaca tutulması ve anlaşılması için örneklerle açıklayalım. Örnek beyit:

Gönül yandı gam ateşiyle sinede kaldı peykân
Hem senin okunun hatırası hem de hatırası gönlün

25 [102^a] Mahmur hâlde gelirse yanıma gümüş tenli, servi boylu, bir an
Bil ki devlet ağacım meyve verir o zaman

قلبِ کل، آن است که چون تمام حروف از کلمه منعکس شود، کلمه دیگر شود. چون «حور»، و «روح»، مانند این مصراع مثاله:

رای تو یار صواب، دادِ تو محضِ وِداد

قلبِ بعض، آن است که چون بعضی از حروف کلمه را منعکس گردانی، عین کلمه دیگر شود. چون «شکر»، و «رشک».

قلبِ مجنّح، آن است که احدی را از مقلوبین در اولِ مصراع، و ثانی را در آخرِ مصراع بیارند، و این را «مجنّح» از آن گویند که آن دو لفظ چون دو بال باشند مر آن مصراع را. مثاله:

مرگ کان است دستِ تو به کرم

مردِ تو نیست کان به بذلِ درم

۱۰

[۱۰۱] مقلوبِ مستوی، آن است که مصراعی بیارند، خواه از اول بخوانی خواه از آخر بخوانی یکی باشد. مثاله:

ز ننتظم ز ننتظم ز ننتظم

اشتقاق، آن است که دو کلمه بیارند که حروفِ ایشان یکدیگر نزدیک باشند چون

«زمین» و «زمان» و «مکین» و «مکان».

۱۵

رد العجز علی الصدر، در نثر آن است که یکی از دو لفظ متجانس، در اولِ قرینه و یکی در آخرِ بُوَد. و در نظم آن است که یکی در آخرِ بیت، و دیگر یا در صدر یا در عروض یا بینهما یا در ابتدا. و امثله آن را به یک بار جهتِ اختصار ذکر کنیم بیانِ آن هم از آنجا مفهوم شود. مثاله:

دل سوخت ز آتشِ غم و پیکان به سینه ماند

هم یادگارِ تیرِ تو هم یادگارِ دل

۲۰

[۱۰۲] بربرِ اگر رسد دمی قامتِ سرو سیم بر

دان که درختِ دولتم آید ازان زمان ببر

Akşam gelirsen, sen güzellik şahikasının güneşi, yanıma
Hiç kuşku yok ki sultan olur bu rintmeşrep köle Şâm'a

→١>٢>٣>٤>٥>٦>٧>٨>٩>١٠>١١>١٢>١٣>١٤>١٥>١٦>١٧>١٨>١٩>٢٠>٢١>٢٢>٢٣>٢٤>٢٥>٢٦>٢٧>٢٨>٢٩>٣٠>٣١>٣٢>٣٣>٣٤>٣٥>٣٦>٣٧>٣٨>٣٩>٤٠>٤١>٤٢>٤٣>٤٤>٤٥>٤٦>٤٧>٤٨>٤٩>٥٠>٥١>٥٢>٥٣>٥٤>٥٥>٥٦>٥٧>٥٨>٥٩>٦٠>٦١>٦٢>٦٣>٦٤>٦٥>٦٦>٦٧>٦٨>٦٩>٧٠>٧١>٧٢>٧٣>٧٤>٧٥>٧٦>٧٧>٧٨>٧٩>٨٠>٨١>٨٢>٨٣>٨٤>٨٥>٨٦>٨٧>٨٨>٨٩>٩٠>٩١>٩٢>٩٣>٩٤>٩٥>٩٦>٩٧>٩٨>٩٩>١٠٠>

Küfrü ya senin dilinden işitmeyi arzu eder Câmî;
Ya da sövenden senin dilinle

→١>٢>٣>٤>٥>٦>٧>٨>٩>١٠>١١>١٢>١٣>١٤>١٥>١٦>١٧>١٨>١٩>٢٠>٢١>٢٢>٢٣>٢٤>٢٥>٢٦>٢٧>٢٨>٢٩>٣٠>٣١>٣٢>٣٣>٣٤>٣٥>٣٦>٣٧>٣٨>٣٩>٤٠>٤١>٤٢>٤٣>٤٤>٤٥>٤٦>٤٧>٤٨>٤٩>٥٠>٥١>٥٢>٥٣>٥٤>٥٥>٥٦>٥٧>٥٨>٥٩>٦٠>٦١>٦٢>٦٣>٦٤>٦٥>٦٦>٦٧>٦٨>٦٩>٧٠>٧١>٧٢>٧٣>٧٤>٧٥>٧٦>٧٧>٧٨>٧٩>٨٠>٨١>٨٢>٨٣>٨٤>٨٥>٨٦>٨٧>٨٨>٨٩>٩٠>٩١>٩٢>٩٣>٩٤>٩٥>٩٦>٩٧>٩٨>٩٩>١٠٠>

5 Lale yanaklıların hayalini kurar Câmî
Ki haşre kadar onun toprağında lale ve gül çıksın

→١>٢>٣>٤>٥>٦>٧>٨>٩>١٠>١١>١٢>١٣>١٤>١٥>١٦>١٧>١٨>١٩>٢٠>٢١>٢٢>٢٣>٢٤>٢٥>٢٦>٢٧>٢٨>٢٩>٣٠>٣١>٣٢>٣٣>٣٤>٣٥>٣٦>٣٧>٣٨>٣٩>٤٠>٤١>٤٢>٤٣>٤٤>٤٥>٤٦>٤٧>٤٨>٤٩>٥٠>٥١>٥٢>٥٣>٥٤>٥٥>٥٦>٥٧>٥٨>٥٩>٦٠>٦١>٦٢>٦٣>٦٤>٦٥>٦٦>٦٧>٦٨>٦٩>٧٠>٧١>٧٢>٧٣>٧٤>٧٥>٧٦>٧٧>٧٨>٧٩>٨٠>٨١>٨٢>٨٣>٨٤>٨٥>٨٦>٨٧>٨٨>٨٩>٩٠>٩١>٩٢>٩٣>٩٤>٩٥>٩٦>٩٧>٩٨>٩٩>١٠٠>

Ey güzelliğin servinâzı, ne hoş yürürsün salınarak!
Âşıkların için senin nazın her an olur yüz niyaz¹

→١>٢>٣>٤>٥>٦>٧>٨>٩>١٠>١١>١٢>١٣>١٤>١٥>١٦>١٧>١٨>١٩>٢٠>٢١>٢٢>٢٣>٢٤>٢٥>٢٦>٢٧>٢٨>٢٩>٣٠>٣١>٣٢>٣٣>٣٤>٣٥>٣٦>٣٧>٣٨>٣٩>٤٠>٤١>٤٢>٤٣>٤٤>٤٥>٤٦>٤٧>٤٨>٤٩>٥٠>٥١>٥٢>٥٣>٥٤>٥٥>٥٦>٥٧>٥٨>٥٩>٦٠>٦١>٦٢>٦٣>٦٤>٦٥>٦٦>٦٧>٦٨>٦٩>٧٠>٧١>٧٢>٧٣>٧٤>٧٥>٧٦>٧٧>٧٨>٧٩>٨٠>٨١>٨٢>٨٣>٨٤>٨٥>٨٦>٨٧>٨٨>٨٩>٩٠>٩١>٩٢>٩٣>٩٤>٩٥>٩٦>٩٧>٩٨>٩٩>١٠٠>

10 Senin lutuf ve cömertlik namının makamıdır bâd-ı sabâ
[102^b] Bahar bulutu olur hamal, ihsanlarını taşımaya

Leff ü neşir: Birkaç kelimenin zikredilmesi ve daha sonra bu kelimelerle ilgili özelliklerin bir araya getirilmesidir. Müretteb ve gayr-ı müretteb olarak ikiye ayrılır. Örnek:

15 Senin zülfün gece, yüzün kuşluk vakti doğan güneş
Ve'l-leyli ve'd-duha'dır bana gece gündüz zikrimde
Gönül gam menzili rüzgârı, baş ise ayağının toprağı
Gönül bundan şeref-yâb, baş sevinç ve neşe içinde²

Aks: İbarenin başını sona, sonunu başa getirmektir. Örneğin; “Sâ-dâtü'l-âdât, âdâtü's-sâdât” (Âdetlerin efendileri, efendilerin âdetleri) gibi.

20 **Tard ve aks:** İkinci mısrasını oluşturmak için birinci mısrasının başını, ikinci mısrasının sonuna; birinci mısrasının sonunu, ikinci mısrasının başına getirmektir. Örnek beyit:

[103^a] Aşğını öldürme suçsuz ve günahsız yere
Suçsuz ve günahsız yere aşğını öldürme

1 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 226.

2 Bkz. Nürüddin Abdurrahman b. Ahmed-i Câmî, *age.*, C.I, s. 236.

شام ار بیایی در برم، ای آفتابِ اوج حسن
شک نیست کین رندِ گدا گردد از ان سلطانِ شام

دشنام از زبانت باشد مرادِ جامی
یا از زبانِ آن کس کو گوید از زبانت

۵ خیالِ لاله رخساران به جان میپرو[ر]د جامی
که تا حشر از سرِ خاکش برون آید گل و لاله

ای سروِ نازِ حسن چه خوش میروی بناز
عشاق را به نازِ تو هر لحظه صد نیاز

صیتِ مکارمت را بادِ صباست مرکز
۱۰ [۱۰۲۰] حملِ مواهبت را ابرِ بهار محمل

لف و نشر، آن است که چند چیز را ذکر کنند، و بعد از آن خاصه هر یک را
بیاورند. و آن مرتب و غیر مرتب بود. مثاله:

تا زلفِ تو شبست و رُخت آفتابِ چاشت
وَاللَّیْلِ وَالضُّحَاست مرا وِرْدِ روز و شب

۱۵ دل بادِ منزلِ غم و سر خاكِ مقدمت
کین موجبِ شرف بود آن مایه طرب

عکس، در کلام آن است که جزو مقدم را موخر و موخر را مقدم دارند. مانند
«سَادَاتُ الْعَادَاتِ»، «عَادَاةُ السَّادَاتِ»

طرد و عکس، آن است که مصراعی بیآرند باز نصفِ آخرِ آن مصراع را بر نصفِ
۲۰ اولِ مقدم دارند تا مصراعِ ثانی شود. مثاله:

[۱۰۳] عاشقِ خود را مکش بیگنه و جرم بیش
بی گنه و جرم بیش عاشقِ خود را مکش

Müteẓâd: Zıt anlamlı kelimelerin bir arada zikredilmesidir. Örnek beyit:

Gönül arzusunu meyvelendiren dostluk ağacını ek
Nice cefalar veren düşmanlık fidanını kökünden sök¹

Mürââtü'n-nazîr: Uygun anlamlı kelimelerin bir arada zikredilmesidir.
5 Örnek beyit:

Ey beyaz yüzlü, siyah gözlü, lale benizli!
Zamanın anası doğurmamış senin gibi güzeli!²

Tensîku's-sıfât: Art arda sıralanan sıfatlarla bir şeyi nitelemektir. Örnek:

10 “O” ne yücedir! Hayrete düşer başkaları onun zâtı hakkında
Yetmez akıl O’nun künh u kemâlini idraka

[103^b] Mekândan münezzeh Kakhâr, bağışlayıcı Gaffâr
Ordusuz Sultan, Deyyân “O” tek başına³

Tecâhül-i ârif: Şairin bilinen bir şeyi, bilmezlikten gelecek şekilde ifade etmesidir. Örnek beyit:

15 Senin mübarek avucunda ki kına mı yoksa;
Ayaklar altına aldığın aşğının kanı mı?

İğrâk: Kelimelerin anlam bakımından aşırı mübalağalı olmasıdır. Örnek beyit:

20 Dün gece Ferhad’ı ve onun ağlayıp inlediğini hatırladım
Öylesine inledim ki taş bile feryat etti

Hüsn-i ta’lîl: Bir şeyin sebebini zikredilmesidir. O şeydeki güzelliğin tamamına ait olan bir yönle zikredilmesidir. Örnek:

Benim keman kaşlı sevgilim gönlü avlamaya geldiğinde
[104^a] Ürkek ahunun gözü karardı onun okunun etkisiyle

25 Avgahda yayından çıkan her okun
Ahuya isabetinde, acısı tesir etti benim gönlüme

1 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 150

2 Emir Hüsrev-i Dihlevî, *age.*, s. 367.

3 Nûrüddin Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *age.*, C. 1, s. 178-179.

متضاد، آن است که آنجا اشیای متضاده مذکور شود. مثاله:

درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد

نهال دشمنی بر کن که رنج بیشمار آرد

مراعاة نظیر، ذکر اشیای متناسبه است مثاله:

تُرک سفید روی، سیه چشم، لاله رنگ

مثلت نزاده مادر ایام شوخ و شنگ

تنسیق الصفات، توصیف شی است به صفات متعاقبه متوالیه. مثاله:

سُبْحانِ مَنْ تَحَيَّرَ فِي ذَاتِهِ سِوَاهِ

فهم خرد به کنه کمالش نبرده راه

۱۰ [۳۱۰۳] قَهَّارِ بِي مَنَازِلِ وَ غَفَّارِ بِي مَلالِ

دیانِ بِي معاونِ و سلطانِ بِي سپاه

تجاهلِ عارف، آن است که شاعر چیزی معلوم را در صورتِ مجهول ادا کند. مثاله:

رنگِ حناست بر کَفِ [پای] مبارکت

یا خونِ عاشقیست که پا مال کردهای

۱۵ اغراق، مبالغه است در کلماتِ اقصی الغایات. مثاله:

دوشم از کوه کن و زاری او یاد آمد

ناله کردم که ازو سنگ به فریاد آمد

حسنِ تعلیل، آن است که علتِ شی را بر وجهی ذکر کنند که کمالِ حسن در

آن مرعی باشد. مثاله:

کمانِ ابروی من تا در دل آمد عزمِ نخچیرش

۲۰ [۱۰۴] سیه شد آهوی سرگشته را چشم از پی تیرش

هر آن تیری که در نخچیرگه جَست از کمانِ او

بر آهو خورد لیکن در دلِ من مانند تأثیرش

Suâl ve cevâp: Şiir sanatlarındandır.

Ağzın ve dudağının beni mutlu ederler mi diye sordum
Gözüyle cevap verdi: “Her ne söylersen onu yaparlar”¹

İktibas: Kur’ân’dan ya da hadisten olduğuna dair hiçbir işarete bulun-
madan nazımda ve nesirde Kur’ânda ve hadiste mevcut olan sözün zikredil-
mesidir. Örnek beyit:

Ey dergâhının gölgesi devletin yüzüne din beni olan sen!
İşte Adn cenneti oraya girin ebediyyen²

Tazmin: Başkasının şiirinden bir veya daha fazla mısrayı kendi şiirinin
arasına [104^b] almaktır. Eğer bu şiir bilinen bir şiirse, kime ait olduğuna
işaret etmek gerekmez; aksi hâlde işaret etmek gerekir. Örnek:

Binlerce yeşil çadır gibi görünür çimenlik goncadan sebep
Sabah vaktinde çadır kurar bulutlar gül bahçesine

Hargâhdan bârgâha gelen hükümdar gibi
Halvet sarayından çıkar gül, geçer huzura kabul meclisine³

Şiirin son her iki mısraı Zahîr’e aittir. Bilindiği için işaret etmeye gerek
yoktur.

Cem’: Şairin iki ya da daha fazla kelimeye ortak anlam vermesidir. Örnek:

Senin dudağından kan damlıyor, benim gözümden
Senin kâhkülün perişan, benim yüreğim

[105^a] Feleğin takdiri, senin lutfun, benim iştihakım
Her üçü de sonsuz ve sınırsız

Siyâkatü’l-âdâd: Birkaç kelimenin birbiri ardına getirilmesi ya da bir
şeyin sayısının art arda zikredilmesidir. Örnek beyit:

Ey boyu, kaşı, zülfü ve yüzü güzel olan sen!
Gönül ehlinin dilinde gezen ismin, kalplerin sevgilisidir

1 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 194.

2 Bu beyit Hâce Abdullah Ensârî’ye aittir. Bkz. Ahmed Ateş, *Farsça Gramer*, 1.bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 118.

3 Dörtlüğün ikinci ve dördüncü mısraları Zahîr-i Fâryâbî’ye aittir. Bkz. Zahîrüddin Fâryâbî, *Divân-ı Zahîr-üddin Fâryâbî*, Haz. Emîr Hasan-ı Yezdgirdî, 1. bs., Tahran, Neşr-i Katre, 1381ş., s. 90.

از صنایعِ شعریه است سوال و جواب.

گفتم کی ام دهان و لبَت کامران کنند
گفتا به چشم هر چه تو گویی چنان کنند

اقتباس، آن است که در اثنای نظم یا نثر لفظی از قرآن یا حدیث ذکر کنند، چنانچه
هیچ اشارت نباشد به آن که این نظم از قرآن است یا حدیث. مثاله:

ای سوادِ درگهت بر روی دولت خالِ دین
هَذِهِ جَنَاطٌ عَدْنٌ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ

تضمین، آن است که مصراعی یا زیاده از شعرِ غیر در میان [۳۱۰۴] شعرِ خود در آرند.
اگر مشهور بود اشارت کردن به آنکه شعرِ غیر است حاجت نبود والا حاجت افتد. مثاله:

چمن ز غنچه نماید هزار خرگه سبز
سفیده دم که زند ابر خیمه در گلزار

۱۰

چو خسروان که ز خرگه به بارگاه آیند
گل از سراجِ خلوت رود به صفه بار

هر دو مصراعِ اخیر شعرِ ظهیر است، چون مشهور است حاجتِ اشارت نیست.
جمع، آن است که شاعر دو چیز را یا زیاده در یک معنی شرکت دهد. مثاله:

۱۵

ترا لب خون چکان است و مرا چشم
ترا کاکل پریشان و مرا دل

[۱۰۵] احداثِ چرخ و لطفِ تو و اشتیاقِ من
هر يك ازین سه نوع ندارد نهایی

سیاقِ الاعداد، آن است که چند کلمه از پیهم بیارند، و یا از شمارِ چیزی در آن
ذکر کنند. مثاله:

۲۰

ای ترا قد خوب و ابرو خوب و زلف و چهره خوب
بر زبانِ اهلِ دل نام تو محبوب القلوب

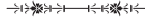
Ey sevgili! Attığın on oktan canıma değen bir, iki, üç, dört, beş, altı
Öldürdü benim gibi her an bir, iki, üç, dört, beş, altı¹

Musammat: Bir beyit dört dizeye bölünür, matlai varsa her dizede kâfiye gözetilir. Matlai yoksa diğer üç dizede kâfiyeye bakılır. Örnek beyit:

5 Kabul ediyorsun huzuruna herkesi, ölüyorum ben delice kıskanmaktan seni
[105^b] Bir kez olur herkesin can vermesi, defalarca ölür biçare Câmî

Musammatın diğer çeşidi de dört dizenin bu yolla tatbik edilmesidir:

Sual etti o yağmacı güzel benden
Bu hâlin ne, gelmez oldun bizim yanımıza neden
10 Cevap verdim ve dedim: “Gelemem”
Ne vakit seni görsem, vefasız ve hercaisin sen

Gönül bağladığım sevgili sen idin dünyada
Yeminim topraktı senin ayağının altında
Söküp attım seni gönlümden yüzlerce cevri ü cefayla
15 Ne vakit seni görsem vefasız ve hercaisin sen

Raktâ: Beytin harflerinin birinin noktalı; diğerinin ise noktasız olmasıdır. Örnek beyit:

[106^a] Senin tabiatının hoş kokusunun tesirinden
Yaydı çiçek bahçesinin kokusunu sabâ rüzgârı

20 **Gayr-i menkût:** Bir beytin kelimelerine ait harflerin tamamının noktasız olmasıdır. Örnek:

Âlemde toza bulanmış bir karınca olsam bile
Mesut ülkenin mülkünün maliki olsam bile
Sadr-ı muallânın soyundan gelsem bile
25 Hz. Muhammed’in kapısının meddâhıyım ben

1 Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *age.*, s. 348.

ای ز ده ناوکم به جان يك دو سه چار و پنج و شش
کشته چو من به هر زمان يك دو سه چار و پنج و شش

مسمط، آن است که بیتی را به چهار بخش کنند، در هر چهار قافیه نگاه دارند.
اگر مطلع بود و الا در سه بخش. مثاله:

۵ تو داده بارِ هر کسی، من مرده از غیرت بسی
[۱۰۵] یکباره میرد هر کسی، بیچاره جامی بارها

نوعی دیگر از مسمط آن است که در چهار مصراع این طریق را مرعی دارند.

سوال کرد ز من آن نگارِ یغمایی
چه حال است چرا سوی ما نمیایی

۱۰ جواب دادم و گفتم مرا نمی شایی
چو دیدمت که شدی بیوفا و هرجایی

ز کاینات تو بودی نگارِ دلبنده
به خاک پایِ تو بودی همیشه سوگندم

به صد ضرورت و زاری دل از تو بر کندم
۱۵ چو دیدمت که شدی بیوفا و هر جایی

رقطا، آن است که حروف بیت یکی منقوط، و یکی غیر منقوط بود. مثاله:

[۱۰۶] از اثر بوی خوش طبع تو
باد صبا نافه بستان گشاد

غیر منقوط، آن است که جمیع حروف بیت بی نقطه بود. مثاله:

۲۰ در عالم اگر مورك گرد آلودم
ور مالك ملك ملكت مسعودم

مهر گهر صدرِ معلاً دارم
مداح در محمد و محمودم

Hayfa: Şiirde bir kelimeyi noktalı; bir kelimeyi noktasız oluşturmaktır. Eğer bütün harfler noktalı olursa buna, “menkû” denir.

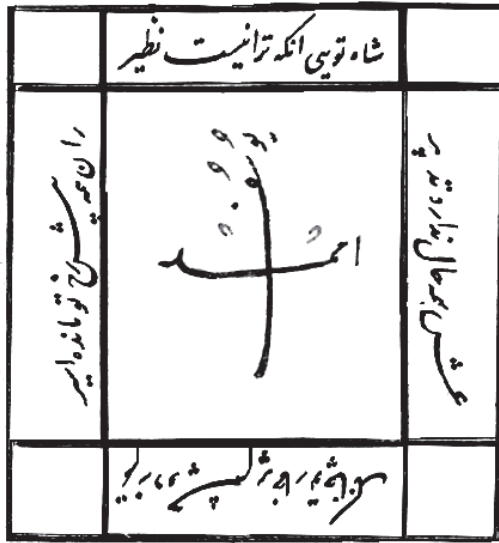
Muvassal: Bir beyiti başından sonuna kadar bitişik yazılabilir. Örnek beyit:

- 5 Ay kıymetini yitirdi onun yüzünün güzelliği karşısında
[106^b] Gül çemende gizlendi onun menekşe renkli hattının karşısında

Mukatta: Beytin kelimelerindeki harflerden hiçbirinin birbirine bitişik yazılmamasıdır.

Bazı fasih söz söyleyenler, yenilikler ortaya koymuştur. Birkaç örnek:

10 **Rubâî**

Ey şah yok sana denk olan bir benzerin
Bütün huriler esir, yüzünün karşısında senin

Mahmur iki gözünden döndüm sarhoşa
Ne mümkün bu sarhoşluktan kurtulmam benim

خیفاء، آن است که لفظی منقوط، و لفظی غیر منقوط در شعر آرند. و اگر جمیع حروف با نقطه بود «منقوط» خوانند.

موصل، آن است که آن بیت را از اول تا آخر بهم پیوسته توان نوشت. مثاله:

پیشا طیفط لعشقیتم هشکسته شد

ه [۲۱۰۶] پیشبنفشه خطش گلبچمنه هفت هشد

مقطع، آن است که هیچ حرف از حروف بیت به هم پیوسته نباشد.

بعضی از فصحا اختراعات فرموده اند، چیزی چند نموده شد.

رباعی

	شاه تویی آنکه ترا نیست نظیر	
ای هم پیش رخ تو مانده اسیر	ایم	همه حال ندارد تدبیر
	مستم ز دو چشم پر خمار تو چنانک	

[ای شاه تویی آنکه ترا نیست نظیر]

حوران همه پیش رخ تو مانده اسیر

مستم ز دو چشم پر خمار تو چنانک

دفعش همه حال ندارد تدبیر]

[107^a] Yine Bir Rubâî

İki gözüm buğulandı yüzünün firakından
Yanımda gözyaşımından havuz var saçının gamından

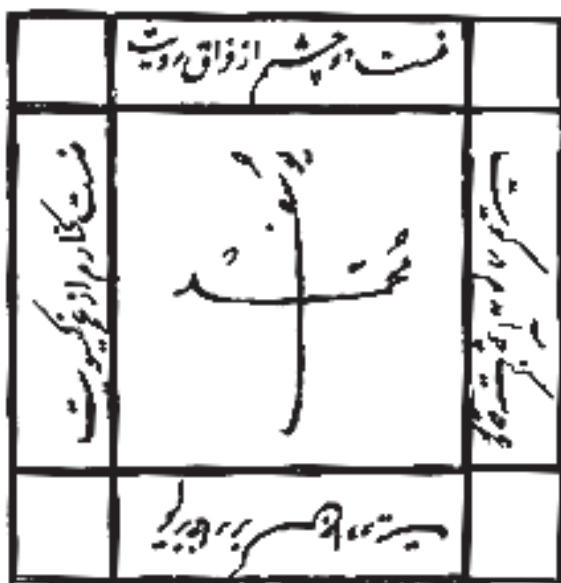
5 Mahmurum ben senin o câdû nergis gözünden
Gelince niçin beni def ediyorsun sokağından

İstifham: Nefy (olumsuz) ve ispat (olumlu) durumunun ihtimalli getirilmesidir. Örnek beyit:

10 Toprağı kimyayla altına çevirenler bakışlarıyla
Bize de bir göz ucuyla bakmazlar mı?¹

1 Şemseddin Muhammed Hâfız, *age.*, s. 193.

[۱۰۷] ایضاً رباعی

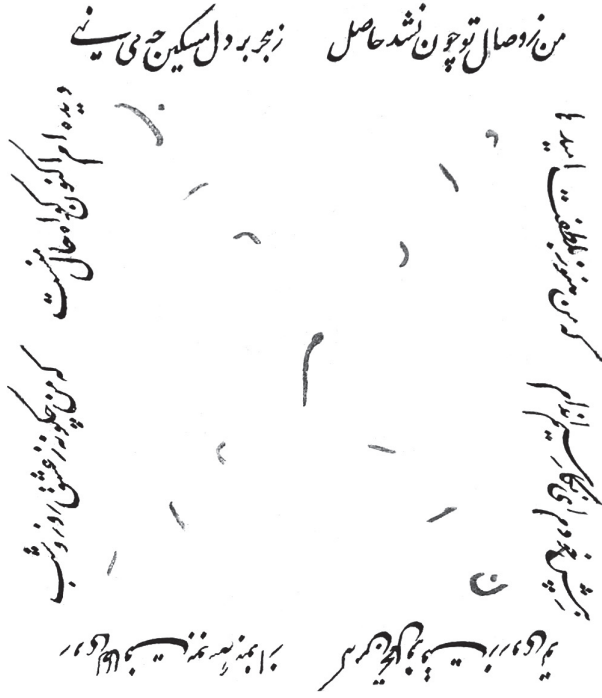

[میغست دو چشم از فراقِ رویت
حوض است کنارم از غمِ گیسویت

مست ز خمارِ نرگسِ جادویت
دفعم چه کنی چو آمدم در کویت]

استفهام، آوردن که محتملِ نفی و اثبات بود مثاله:

انان که خاک را به نظرِ کیمیا کنند
ایا بود که گوشهٔ چشمی به ما کنند

[107^b] Kıta

Benim muradım olan vuslatın madem hâsıl olmadı
Zavallı gönlüme ne diye yük bindirirsin hicran acısından

5 Yoksa gözümden dökülen yaşlar şimdi
Gece gündüz nasıl inlediğimin şahidi değil mi senin aşkından

Latefet sahibi güzel bana busenle teselli ver
Ateşler içindeyim yüzünün hasretine dayanmaktan

10 Beni huzurundan kovma gümüş tenli güzel
Hâlâ ben ümidvarım senin lutfundan

[۲۱۰۷] قطعه

من وصال تو چون نشد حاصل ز هجر بر دل مسکین چی نی
 دیدم اکنون که حال منست که زین چگونگی عشق از شب
 پیش زدم ای نگار سیم اندام که من هنوز به لطف امید
 مرا ز روی لطافت به بوسهای بنواز که من تحمل فرقت ز روی تو نارم
 مران پیش خودم ای نگار سیم اندام که من هنوز به لطف امیدها دارم

[مراد من ز وصال تو چون نشد حاصل
 ز هجر بر دل مسکین چه می نهی بارم]

مراب دیدهام اکنون گواه حال منست
 که من چگونه ز عشق تو روز و شب زارم

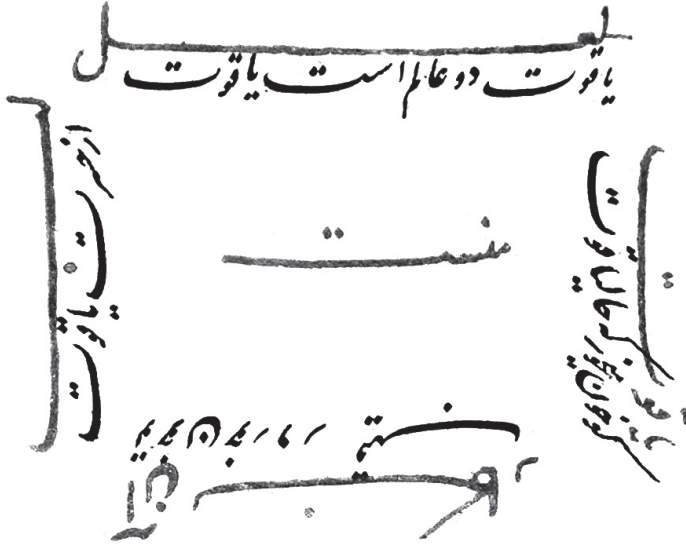
مرا ز روی لطافت به بوسهای بنواز
 که من تحمل فرقت ز روی تو نارم

مران پیش خودم ای نگار سیم اندام
 که من هنوز به لطف امیدها دارم

۵

۱۰

Rubâî

[108^a]

5

İki âlemin yakutudur benim yakutum
O güzelin lâl dudağı benim yakutum

Senin dudağın yakutunun hasretinden kan içer rakip
Söyle içmeye devam etsin o kan benim kûtum

Rubâî

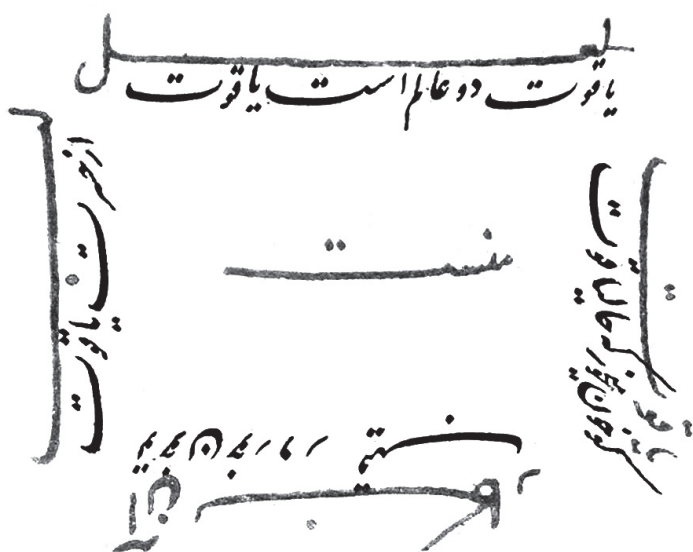
10

Gâliye gibi uzun saçlı dilber
Yanağına düşen saçları altında yüzü sanki kamer

Onun yüzünde, benim gönlümdeki dudak sanki şeker
Dilber sanki kamer, dudağın sanki şeker, yürek sanki hacir

رباعی

[۱۰۸]

یا قوتِ دو عالم است یا قوتِ من است
 لعلِ لبِ آن نگار یا قوتِ من است
 از حسرتِ یا قوتِ تو خون خورد رقیب
 گو خون میخور که حالیا قوتِ من است

رباعی

از غالیه، صد سلسله دارد، دلبر
 صد سلسله، بر عارض، رویش، چو قمر
 دارد، رویش، دل من آن، لب چو شکر
 دلبر، چو قمر، لب چو شکر، دل چو حجر

SEKİZİNCİ BÂB İLM-İ MUAMMA HAKKINDA

[108^b] Ey ismi her tılsımın hazinesi olan sen

Kâni olur bir isimle herkes senden

Hem isim sensin hem de müsemmâ olan

5 Âciz kalır akıl bu muammadan

Ey şöhret peşinden giden kişi “Allah sana hazinelerden haber versin ve sırları sana açsın” Bil ki muamma doğru yaradılışın ölçüsü, aydınlık zihnin terazisidir. Her kimin bu savaşta idrak oku amaçladığı hedefe denk geliyorsa bu, yaradılışının doğruluğunun ve zihninin selâmetinin dâvasını güderse 10 mümkündür. Bu vasıtayla sırlardan sonuç çıkarmayı ve remizleri anlamaya kadir olacağı bir melekeyi bulmaya devamlılık ve maharet gösterirse [109^a] Allah’ın mucizevî kelâmındaki ve ehl-i zâhirin gözüne kapalı nice incelikler, bu yetiyi kazanan kişinin nazarında zâhir olur ve sair işlerde iyi tedbirler düşünebilir. Bundan dolayı, erbâb-ı işâret ve ashâb-ı besâret (görüş sahip- 15 leri) bu fenne çok meyl gösterip bedi/nadirattan eserler ortaya koymuştur. Özellikle âyetlerin hakikatının hizmetçisi, esmâ ve sıfatların aynası, bu sermayeye değer kazandıran, bu sanatları derleyen hususen dinin şerefi Ali-yi Yezdî hazretleri (Allah Teâlâ onun sırrını kutsasın) ve velilik sıfatıyla sıfatlanmış, hidâyete ermiş, bilgi erbabının önderi, görüş sahiplerinin temsilcisi, 20 Mevlana Abdurrahman-ı Cami hazretleri “Allah ömrünü bereketli kılsın” ve diğer zekâ ve fazîlet sahipleri ve öteki ülkelerdeki kemâl erbabı kişiler, [109^b] bu fazîlet sebebiyle ün bulmuşlar ve söz meclislerinde ve mahfillerinde bu ilmin inceliklerinden söz etmişlerdir.

Muamma: Yeteneği güçlü kişilerin ve sağlam zihinlilerin beğenisi olan 25 muamma rumuz ve ima yoluyla, isimlerden bir isme delâlet eden ölçülü sözdür. Muammayı yazan kişinin birincisi, “Madde-i isim”; ikincisi, “tekmîl-i sûret”olan iki işi tahsil etmesi gerekir. Demek oluyor ki muammaya ait ameller üçtür: Tahsil-i maddeye özgü olan “a’mâl-i tahsilî”, tekml-i sûrete ait olan “a’mâl-i tekmlî.” Ya da âm diye adlandırılan ve diğer 30 ikisinin hiçbir özelliğine sahip olmayan ya da diğer ameller üzerine kolaylık getiren “a’mâl-i teshilî”dir. Bu bâbda her üç a’mâl de açıklanacaktır: “el-Hayy ve el-Vedûd olan Allah’a tevekkülle.”

باب هشتم در علم معما

[۱۰۸] ای اسم تو گنج هر طلسمی

قانع ز تو هر کسی به اسمی

هم اسم تویی و هم مسما

عاجز شده عقل ازین معما

۵

ای نامدارِ نامجوی «أَطْلَعَكَ اللَّهُ عَلَى خَبَائِكَ وَ كَشَفَ لَكَ خَفَائِكَ» بدان که معما معیارِ طبعِ صایب و میزانِ ذهنِ ثاقب است. هر که را سهم فهم او درین معرکه بر هدف مقصود آید، اگر دعوی استقامتِ طبع و سلامتِ ذهن کند شاید. و هر قابلی که از ممارست و مداومت او ملکهای پیدا کند که به واسطه آن بر استنباط رموز و استخراج اسرار [۱۰۹] قادر شود. بسی لطایف که در کلام معجزِ نظام مندرج است و از دیده اهل ظاهر محجوب، در نظر او ظاهر و هویدا گردد، و در سایر امور تدبیراتِ نیکو تواند اندیشید. بناء علیه اربابِ اشارت و اصحابِ بصارت میل بسیار به جانبِ این فنِ بدایع آثار داشتهاند. سیما حضرت مخدوم حقیقتِ آیات، مرآتِ اسما و صفات، مروّجِ این بضاعت و مدوّنِ این صناعت شرف الملت و الدین علی الیزدی «قدس الله سره» و حضرت ولایت مآب، هدایت انتساب، قدوه اربابِ دانش، زبده اصحابِ پیش مولانا عبدالرحمن الجامی «مَنْ اللَّهُ عَلَيْنَا بِطَوْلِ بَقَائِهِ» و غیرهما من الاذکیاء و الفضلا و اربابِ استعداد و کمال در جمیع بلاد [۱۰۹] به وسیله این فضیلت نامجویند و در محافل و مجالس سخن از دقایق او میگویند.

۱۰

۱۵

معما کلامی است موزون که دلالت کند بر اسمی از اسما به طریقِ رمز و ایما دلالتی که پسندیده طبعهای سلیم و ذهنهای مستقیم بود. و ناظمِ معما را ناچار است از دو کار؛ یکی تحصیلِ ماده اسم و دیگر تکمیلِ صورت. پس اعمالِ معمایی سه گونه بود: یا خاص به تحصیلِ ماده و آن مسما است با «اعمالِ تحصیلی» یا خاص به تکمیلِ صورت و آن مسما بود به «اعمالِ تکمیلی» یا عام که خصوصیت به هیچ یک ندارد و در اکثر فایده او تسهیلِ عملی از اعمالِ دیگر است آن را «تسهیلی» گویند و این باب مبین اعمالِ سه گونه خواهد بود. و «التَّوَكُّلُ عَلَى الْمَلِكِ الْحَيِّ الْوَدُودِ».

۲۵

A'MÂL-İ TAHSÎLÎ

[110^a] **A'mâl-i tahsîlî sekiz kısma ayrılır:** “Tansîs ve tahsîs”, “tesmiyye”, “telmîh”, “teradûf ve iştirâk”, “kinâye”, “tashîf”, “istiâre ve teşbîh”, “a'mâl-i hesâbî”.

- 5 **Tansîs ve tahsîs:** Bazı harflerle açıklamaktır. Ve onun belirlenmesi de bir yönle olur. “Erşed” isminde olduğu gibi:

Aşk derdinden yüzlerce müşkül peyda olsa da her an
Gönülünden uzak olsa da olmaz uzak âşıktan

- 10 **Tesmiyye:** Nazımdaki harflerin isimlerinden bir ismi onun müsemmasının bir harfini kastederek yahut onun ismini doğrudan ya da dolaylı kastederek dercetmek mümkündür. “Alâ” isminde olduğu gibi:

Güneş bile parıldamaz yüzünün parlak aksinden
Nerede biter sümbül misk kokulu zülfünün elinden

- 15 [110^b] **Telmîh:** Herkes tarafından bilinen bir yerde yazılmış bir ya da daha fazla söze işaret etmektir.

Müneccimlerin izlediği takvim rakamları (tarihler) bu türdendir. “Alî” isminde olduğu gibi:

Ay ve güneş hayretten parmak ısıırırlar
Peri yüzlü sevgilimizin yanağı göründüğünde

- 20 **Teradûf ve iştirâk:** “Teradûf”, iki kelimenin bir mânaya karşılık gelmesidir. “İştirâk” ise bunun tersidir. O hâlde eğer şiirde bir lafız kullanılır ve mânâ yoluyla başka bir lafız kastedilir ise bazen lafzın iştirâki vasıtasıyla bir mânâ ile başka bir mânâ kastedilirse bu iştirâktir. “Âyan” isminde olduğu gibi:

- 25 Menzili benim gözüm olan servi
Giremem ben onun gönlünden içeri

[111^a] Teradûf yoluyla, “es’ad” isminde olduğu gibi:

Güneş parladığında aşkın nûrları içinde
Güzellerin güneş(mihir) gibi yüzü, süs olur onun evinde

اعمالِ تحصیلی [۱۱۰] هشت است: «تنصیص و تخصیص»، «تسمیه»، «تلمیح»، «ترادوف و اشتراك»، «كنایت»، «تصحیف»، «استعاره و تشبیه»، «اعمالِ حسابی».

تنصیص و تخصیص، تصریح است به بعضی حروف و تعیین او به وجهی از وجوه. چنانکه در اسم «ارشد».

۵ چو پیدا میشود هر دم ز کارِ عشق صد مشکل
نباشد دور از عاشق اگر باشد جدا از دل

تسمیه، و آن درج کردنِ اسمی است از اسمای حروف در نظم، و ارادهٔ مسمای او یا اشارت به حرفی و ارادهٔ اسم او و آن صریح و غیر صریح می تواند بود. چنانکه در اسم «اعلا».

۱۰ خورشید بر نتابد عکسی ز مهر رویت
سنبل کجا بر آید با زلف مشکبویت

[۱۱۰ب] تلمیح، و آن نشان دادن است به حرفی یا بیشتر که در محلِ مشهور مسطور باشد. از آن جمله ارقام تقویم است که طریق اصحابِ تنجیم است. چنانچه در اسم «علی».

۱۵ مهر و مه را بُود انگشت تحیر به دهان
تا رخ یارِ پری چهرهٔ ما گشت عیان

ترادف و اشتراك، «ترادف» وضع دو لفظ است بر ازاء يك معنی؛ «اشتراك» بر عکس آن. پس اگر لفظی در نظم درج کنند و لفظی دیگر اراده کنند به توسطِ معنی؛ گاه از معنی معنی دیگر خواهند به واسطهٔ اشتراك لفظ. چنانچه در اسم «عیان» به طریق اشتراك.

۲۰ سروی که بُود دیدهٔ من منزل او
مشکل که بُود مرا گذر در دل او

[۱۱۱] و چنانچه در اسم «اسعد» به طریق ترادف.

چو آفتاب ز انوارِ عشق تابانست
متاعِ خانهٔ او مهر رویِ خوبانست

Kinâye: Ya bir lafız zikredilerek mevzuun lehin kastedildiği mefhum vasıtasıyla başka bir lafız kastedilir ve zikredilen lafız bizzat onun karşılığıyla açıklanmaz; ya da mâna vasıta olmaksızın bir lafız zikredilerek telmih ve tesmiye yoluyla başka bir lafız kastedilir. “Hüsrev” örneğinde olduğu gibi:

5 Taç arayan ve maksadına hâsıl olanın daima
Nam yüzünden sonsuz bir korku dolaşır etrafında

Tashîf: Nokta, hareke ve sükûnun konulup kaldırılmasıyla yazının şeklinin değişmesidir. “Ömer” isminde olduğu gibi:

[111^b] Huzur bulmaz gönlüm senin beninden uzakta
10 Nasıl da perişan olur kuş dâne bulamadığında

İstiâre ve teşbîh: Halk arasında herkesçe bilinen benzerlikler sebebiyle bir ya da daha fazla harfin kastedilmesiyle bir lafzın zikredilmesi; ya da zihnin birinciden ikinciye kolaylıkla intikal etmesi açık olur. “Yusuf” isminde olduğu gibi:

15 O şeker ağzınlıyı öpmek istediğimde
Ağzımı yaklaştırdım, çekti ağzını benden

Amel-i hesâbî: Şiirde bilinen yönlerden bir yönle bir sayıya delâlet eden lafzı kullanmaktır. “Muhammed” isminde olduğu gibi:

20 Kanlı gönlüme ok atınca sevgilin gözü
Gam sardı kederli gönlümü

[112^a] Bu misal hesâbî muhteriattandır. “Nûr” isminde olduğu gibi:

Yanağını ve benini açık beyan görmek isterim
Ne zaman kadar yaşayacağım âlemde hayalinle senin
Ümit eliyle siyah zülfüne asıldım
25 Ola ki bir gece mah cemâlini göreyim

کنایت یا ذکر لفظی است و اراده لفظی دیگر به واسطه مفهومی که موضوع له لفظ مراد باشد و لفظ مذکور را به ازاء آن به عینه وضع نکرده باشند یا ذکر لفظی است و اراده لفظی دیگر بی توسط معنی بر وجه تسمیه و تلمیح و این انواع تواند بود «خسرو».

آنکه افسر جست و شد مقصود او حاصل مدام

خوف بی پایان محیط او بود از بهر نام

۵

تصحیف، اشارت است به تغیر صورت خطی به محو و اثابت نقطه یا حرکات و سکنات چنانچه در اسم «عمر».

[۲۱۱] دل من دور ز خالت نه به سامان باشد

مرغ چون دانه نیابد چه پریشان باشد

استعاره و تشبیه، ذکر لفظی است و اراده حرفی یا بیشتر به سبب مشابَهت که متعارف باشد میان قوم، یا ظاهر بود که ذهن از اول به ثانی به سهولت انتقال نماید. چنانکه در اسم «یوسف».

۱۰

چون من برسم بوس سوی آن شکر دهن

بردم دهان کشید دهان از دهان من

عمل حسابی، درج کردن لفظی است در نظم که دلالت کند بر عددی به وجهی از وجوه معتبره. چنانکه در اسم «محمد».

۱۵

در خون دلم چو چشم او شصت گشاد

غم بر دل محنت زدهام دست گشاد

[۱۱۲] از مخترعات حسابی است این مثال در اسم «نور».

[رباعی]

۲۰

خواهم که عیان عارض و خالت بینم

تا چند به عالم خیالت هستم

در زلف سیاهت زدهام دست امید

باشد که شبی ماه جمالت بینم

“Hüseyn” ismindeki muamma da bu kabîledir:

Bâd-ı sabâ hazırlayınca amberi eteğinde gülün
Dedim ki durma devam et yayılsın senin kokun

A'MÂL-İ TEKMÎLÎ: Amâl-i tekmili üç kısma ayrılır: “Telîf”, “iskât”,
5 “kalp”.

Telîf: Farklı yerde, toplanmış olan farklı konulardaki kelimelerin bir araya getirilmesine işarettir. “Edhem” isminde olduğu gibi:

[112^b] Bağda gördüğüm gönlü yaralı bir bülbülle
Dertleştik hiç durmadan birlikte

10 **İskât:** İtibar derecesine göre bir lafızdan bazı parçaları atmaktır. Burada üç şeye dikkat edilir: “menkusun minhü” “menkûs”, “hâsıl”.

“Hasan” ismindeki gibi:

Madem değil bu mihnet köşesi ebedi
Bir gün yükselir buradan neşeli sesler belki

15 **Kalp:** Lafza ait harflerinin yer değiştirmesine işaret eder. Eğer bütün harfler bir düzene göre ters çevrilirse buna “kalb-i kül”; aksi takdirde ise buna “kalb-i ba’z” denir. “Besâtî” ismindeki örnekte olduğu gibi:

Benim kanım üzerinde oynayan feleğin kötü zarı
[113^a] Benim ters dönmüş bahtımdan ve talihsizliğimden kaynaklı

20 **A'MÂL-İ TESHÎLÎ:** Amâl-i teshîlî dört kısma ayrılır: “İntikâd”, “tahlîl”, “tebdîl” ve “terkîb”.

İntikâd: Bir nazmın içine sokulan harflerden bir ya da daha çok harfin tespitidir. Örneğin “Dâvûd” isminde olduğu gibi:

Ben ve gönül seni sevmekle meşguldü
25 Can da sana aşırı müptela oldu

Bağın kenarında dikili servi
Sonunda gönül feryadla seni arzuladı

و هم ازین قبل است این معما در اسم «حسین».

چون باد صبا عمبر در دامن گل پزد

گویم که مکرر کن تا بویی تو بر خیزد

اعمال تکمیلی، و آن سه است: «تألیف»، «اسقاط»، «قلب».

۵ تألیف، اشارت است به جمع مواد متفرقه که در مواضع متعدده مندرج شده باشد چنانکه در اسم «ادهم».

[۱۱۲] بلبلی در باغ دیدم خسته دل

درد دل گفتیم باهم متصل

اسقاط، انداختن بعضی اجزاء لفظ است از درجه اعتبار. آنجا سه چیز باشد:

۱۰ «منقوص منه»، و «منقوص»، و «حاصل».

این گوشهای محنت چودر اسم «حسن»:

ن نیست جاودانه

سر بر زند سروری روزی ازین میانه

قلب، اشارت کردن است به تغیر ترتیب حروف لفظ. اگر جمیع حروف به ترتیب م

۱۵ نقلب گردد آن را «قلب کل» و الا «قلب بعضی» خوانند. مثاله در اسم «بساطی».

طاسِ نگویند فلك در پی خونِ منست

[۱۱۳] وین اثر طالع و بخت نگویند منست

اعمال تسهیلی، آن چهار است: «انتقاد»، «تحلیل»، «تبدیل»، «ترکیب».

انتقاد تعین حرفی است یا بیشتر از حرفی که در نظم اندراج یافته باشد. مثاله در ا

۲۰ سم «داود»:

[رباعی]

من بودم و دل که در سر کار تو شد

جان نیز به صد گونه گرفتار تو شد

سروی که نشسته بود در گوشه باغ

آخر به وای دل طلبکار تو شد

۲۵

Tahlîl: Bir lafzın her biri müstakil anlamlara gelen çeşitli parçalara ayrılması, ya da o cüzün başka parçalarla birleştirilmesi ve yeni bir kelime oluşturmastır. “Yârî” isminde olduğu gibi:

[113^b] Bir gün sevgilimin yüzünü gördüm ayan beyan

5 Şükretmediğim için buna, yaşadım hicran

Tebdîl: Kelimelere bazı harfleri ekleyip bazı harfleri çıkartma yönüyle, harflerin bazısını bazısına dönüştürmektir. Öyle ki bir ibarede tashif edatı olmasa bile, kast edilen kelimenin yerine geçen ibarenin ne olduğu anlaşılır. “Muhammed” isminde olduğu gibi:

10 Sen gel de kafir dinli güzelin yolunun toprağı ol
Bu keçenin sınırsız mihnetine bürün de derviş ol

Terkîb: Bir şiirin mânası yönünden, müfred hâlde olan iki ya da daha fazla lafzı muamma anlamına göre birleştirmektir. “Serrâc” örneğinde olduğu gibi:

15 Canım bir yudum içti elest kadehinden
İhrama büründü geçip kendinden

[114^a] Gönül yangınıyla Kâbe’yi tavaf ettiğimde
Gördüm sarhoş bir hacı şarabın şevkenden

20 Bu bâbda birkaç şey özetle yazıldı. Eğer bir kimse bu konudan istifade etmek isterse, Hulel’e, müntahabına ve hilyesine başvurabilir.

Rubâî

Ey gönül şiirden ve muammadan geç
Müsemmâyı kavra esmâdan geç

25 Ne zamana değin gönlünün hevesiyle nam peşinde gezeceksin
Kurtul bundan müsemmânın gayrısından geç

تحلیل، تجزیه لفظ واحد است بر اجزاء متعدده به اراده استقلال هر يك يا اراده ترکیب آن جز و مع الغیر و اراده مجموع مرکب. مثاله در اسم «یاری».

[۱۱۳] روزگاری روی یار خویش میدیدم عیان
مبتلا گشتم به هجران چون نگفتم شکر آن

تبدیل، بدل کردن بعضی حروف است به بعضی بر وجی که سقوط فاسد و حصول کاین به جای آن از يك عبارت فهم شود بی توسل به ادات تصحیف. مثاله در اسم «محمد».

ناظر بیا خاک ره آن ترك کافر کیش شو
وز محنت بی حد نمرد در برکن و درویش شو

ترکیب، آن است که دو لفظ یا بیشتر که به حسب معنی شعری مفرد بوده باشند نسبت به معنی معمایی مرکب دارند. مثاله در اسم «سراج».

[رباعی]

يك جرعه چشید جانم از جام الست
بیخود شد و احرام حرم در پیوست

[۱۱۴] کردم چو طواف کعبه را از سر سوز
دیدم ز شراب شوق او حاجی مست

این چند کلمه درین باب بر سیل اختصار نوشته شد. اگر کسی این مباحث مستوفی خواهد رجوع به حل و منتخب آن و حلیه آن کند.

[رباعی]

ای دل ز سر شعر و معما بگذر
در یاب مسما وز اسما بگذر

تا کی به هوای دل روی از پینام
فارغ شو و از غیر مسما بگذر

Kalem dizgini, duaya yöneldi: Hakk Teâlâ, Hz. Samediyet'in konusunu talep edenlerin gönüllerinin fezasını, safâ ve ruh nûrlarıyla münevver kılsın. Ehadiyet bargâhının yolunun sâliklerinin gönül bahçelerini, Rabbânî lutufların sırlarının tecellisiyle süslesin. Bu risâlenin yazımı ve telifi, hicretin 5 894 senesin Zî'l-kâde ayının on dördünde, Allah'ın lutfuyla ve keremiyle tamamlandı. "Elhamdülillahi alâ külli hâl" (Her hâlimiz için Allah'a hamd olsun).

عنانِ قلم به صوبِ دعا معطوف گشت. ایزد تعالی و تقدّس، فضاء صدورِ طالبانِ مطالبِ جنابِ حضرتِ [۳۱۴] صمدیت را به انوارِ روح و صفا منوّر دارد، و ریاضِ قلوبِ سالکانِ مسالکِ بارگاهِ احدیّت را بر ازهارِ اسرارِ تجلیاتِ الطافِ ربّانی مزین گرداند، بِمَنّهِ و کرمِمه تمام شد. تألیف و تسویدِ این رسال در چهاردهم ماه ذیالقعده سنّه اربع و تسعین و ثمان مائه به الهجرية النبوية الحمد لله علی کل حال تم.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-ilbâs ammeş -tehere mine'l-Ehâdîs 'alâ Elsineti'n-Nâs*. Suriye: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, 2001, c. 1.
- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. Haz. Aykut Kazancıgil, Sevim Tekeli. 4. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Akpınar, Cemil. "Fethullah eş-Şirvânî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, c. 12, s.463-466.
- Aksoy, Hasan. "Celîlî, Hâmidizâde". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. 7, s. 269-270.
- Almaz, Hasan. *Şükrullâh b. Şihâbeddîn Ahmed b. Zeyneddîn Zekî Behcetü't-Tevârih (İnceleme-Metin-Tercüme)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Argunşah, Mustafa. "II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed b. Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (1990). sy. 4, s. 483.
- Argunşah, Mustafa. *Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.
- Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed. *Tevârih-i Âl-i Osmân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332/1914.
- Atalay, Mehmet. "Zahîr-i Fâyâbî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, c. 44, s. 87-88.
- Ateş, Ahmed. *Farsça Gramer*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. 8, s. 119-121.
- Aydın, Cengiz ve Aydın, Gülseren. "Batlamyus". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, c. 5, s. 196-199.
- Aydın, Mustafa. "Şirvan". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 204-206.
- Aykut, Ayhan. "Ansiklopedi". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. 3, s. 217-227.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. Haz. Nail Bayraktar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990, c. 2.
- Bayrak, M. Orhan. *Osmanlı Tarihi Yazarları*. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1982.
- Bilgin, Orhan. "Fahreddîn-i Irâkî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, c. 12, s. 84-86.

- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000, c. 1.
- Ceyhan, Adem. *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Çelebi, Kâtib. *Keşf-el-Zunun*. Haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, c. 2.
- Çiçekler, Mustafa. "Sa'dî-i Şîrâzî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, c. 35, s. 405-407.
- Dihhüdâ, Ali Ekber. *Lügatnâme-i Dihhüdâ*. Haz. Muhammed Muîn; Seyyid Ca'fer Şehîdî. 2. Baskı. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayın Kurumu, 1377, c. 9.
- Diyarbakırlı Said Paşa. *Mesel Kitabı, Nuhbetül'Emsâl*. Haz. Uğur Boran. 1. Baskı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir. *et-Tekmile*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Kitaplığı 2708, vr. 1b-98a.
- el-Câmî. *Hilye-i Hulel fi'l-Mu'ammâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı 4481.
- el-Câmî. *Risâle-i Kavâid-i Mu'ammâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı 4224, vr. 6a-12a.
- el-Câmî. *Risale-i Mu'ammâ-yı Kebîr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kitaplığı 1190, vr. 869a-883a.
- el-Câmî. *Risâle-i Mu'ammâ-yı Mutavassıt*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kitaplığı 1190, vr. 106a-112a.
- el-Yezdî, Şerefüddin Ali b. Abdullah. *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'ammâ vü Lugaz*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmed Kitaplığı 381.
- el-Yezdî, Şerefüddin Ali b. Abdullah. *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muamma ve Lugaz*. Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa Koleksiyonu 163.
- es-Sûfî, Abdurrahman. *el-Kevâkibü's-Sâbite*. Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı 2278.
- et-Tüsî, Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan. *İhtiyârât-ı Şuhûr be-İ'tibâr-i Seyr-i Kamer*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı 4858.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Abdülkâhir el-Bağdâdî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, c. 1, s. 245-247.
- Gazzâlî, İmam. *İhyâ'ü 'Ulûmî'd-Dîn*. Çev. Ahmet Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- Gelibolulu Mustafa Âli Efendi. *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*. Haz. Ahmed Uğur, Çuhadar Mustafa, Gül Ahmed, vd. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997, c. 1.

- Günay Kut, Nimet Bayraktar. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Hammer, J. Von. *Osmanlı Tarihi*. Haz. İlhan Bahar. İstanbul: Kamer Yayınları, 2015.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tâcü't-Tevârih*. Haz. İsmet Parmaksız. 4. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Sistem Ofset, 1999.
- İrâkî, Fahreddîn. *Külliyyât-ı Şeyh Fahreddîn İbrâhîm-i Hemedânî Mütehallas be-İrâkî*. Haz. Sâid-i Nefisî. 4. baskı. Tahran: Senâi Kitabevi Yayınları, 1335.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. Haz. Ekrem Demirli. İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008, c. 8.
- Kanar, Mehmet. “Nizâmî-i Gencevî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, s. 183-185.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Selmân-ı Sâvecî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 36, s. 446-447.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Şebüsterî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 38, s. 400-401.
- Kaya, Mahmut. “Aristo”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. 3, s. 375-378.
- Kaya, Mahmut. “İşrâkiyye”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 23, s. 435-438.
- Kılıç, Mahmud Erol. “el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, c. 13, s. 251-258.
- Kılıç, Mahmud Erol. “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, c. 20, s. 493-516.
- Kurban, Ferhat. *Şirvani Mahmud Sultaniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Kurtuluş, Rıza. “Emir Hüsrev-i Dihlevî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, c. 11, s. 135-137.
- Kurtuluş, Rıza. “Keşfü'l-Esrâr”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, c. 25, s. 319.
- Müntehab-ı Kühü'l-Murad fî Vefkü'l-A'dad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu 2801, t.y., vr.111-164
- Nefisî, Sa'id. *Târih-i Nazm u Nesr-i Fârsî*. Tahran: İntişârât-i Furûgî, 1363, c. 1.
- Okumuş, Necdet. “Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd”, *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 206-208.
- Okumuş, Necdet. Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî'nin (XV.yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşid” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks). Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1998.

- Okumuş, Ömer. “Câmî, Abdurrahman”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. 7, s. 94-99.
- Öngören, Reşat. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004, c. 29, s. 441-448.
- Örs, Derya. “Vatvât, Reşîdüddin”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. 42, s. 573-574.
- Rıhtım, Mehmet. “Yahyâ-yı Şîrvânî”, *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, c. 43, s. 264-266.
- Sahih-i Müslim Muhtasarı*. Çev. Hanifi Akın. İstanbul: Polen Yayınları, c. 3.
- Sahîbu'l-Buhârî*. Haz. eş-Şeyh Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rıfâ'î. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, t.y., c. 1.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûsü'l-A'lâm*. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1894, c. 4.
- Savi, Saime İnal. “Senâî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 36, s. 502-503..
- Sevgi, Ahmet. “Efdalüddîn-i Kâşânî”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 10, s. 453-455.
- Süren, Arzu. *Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin Nahlistân Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. Haz. Nuri Akbayar, Ali Seyit Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Sürgün, Mustafa. *İstanbul Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Attâr, Ferîdüddin”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. 4, s. 95-98.
- Şakaik-ı Nu'maniyye ve Zeyilleri*. Çev. Mecdî Mehmed Efendi. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, c.1.
- Şevki, Osman. *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341/1920.
- Şîrâzî, Sa'dî. *Külliyât-ı Sa'dî*. Haz. Muhammed-i Sadrî. 3. baskı. Tahran: Nâmek Yayıncılık, 1384.
- Şîrâzî, Sadreddîn Muhammed b. İbrahim. *el Mebdê' ve'l-Meâd*. 1. baskı. Tahran: İran Hikmet ve Felsefe Encümeni Yayınları, 1354.
- Şîrîn-i Mağribî, Muhammed. *Divân-ı Şîrîn-i Mağribî*, Haz. Bernad Lewis, Tahran Üniversitesi, McGill Üniversitesi, Kanada, 1372.
- Şirinov, Agil. “Tûsî, Nasîrüddin”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. 41, s. 437-442.
- Terbiyet, Muhammed Ali. *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*. Haz. Gulâmrızâ-yi

- Tabâtabâ'î Mecîd. Tahran: Sâzmân-ı Çap u İntişârât, 1377.
- Tomar, Cengiz. "Şehâvî, Şemseddin". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 36, s. 313-316.
- Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü. "Halîl b. Ahmed". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, c. 15, s. 309-312.
- Tosun, Necdet. "Şîrîn-i Mağribî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 192-193.
- Turgut, Ali. "Nizâmeddin en-Nisâbûrî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, s. 181-182.
- Tümer, Günay. "Bîrûnî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, c. 6, s. 206-215.
- Uludağ, Süleyman. "Bâyezîd-i Bistâmî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, c. 5, s. 238-241.
- Uludağ, Süleyman. "Gazzâlî (Tasavvufî Görüşleri)". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, c. 13, s. 515-518.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, c. 15, s. 377-381.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, c. 2.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Molla Gürânî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. 30, s. 248-250.
- Yazıcı, Tahsin. "Belâgat". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, c. 5, s. 383-384.
- Yazıcı, Tahsin. "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 10, s. 220-222.
- Yazıcı, Tahsin. "Hâfız-ı Şîrâzî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, c. 15, s. 103-106.
- Yazıcı, Tahsin-Uludağ, Süleyman. "Herevî, Hâce Abdullah". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, s. 222-226.
- Yıldız, Sara Nur. "Şükrullâh". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 257.
- <https://erfaniran.wordpress.com/2012/06/01/24> (Çevrimiçi) 4 Ekim 2017.
- <http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-index>.

TERİMLER KAYNAKÇASI¹

- Suad el-Hakim, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ed. Zafer Erginli, çev. Zafer Erginli, Yavuz Köktaş, vd., İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5. Baskı, İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009.
- Ali İbn Muhammed, *Terimler Sözlüğü: Fıkıh, Hadis, Tefsir, Felsefe, Kelam, Hendese, Mantık, Tasavvuf, Edebiyat, Tarih, Lugat, Tecvid, Terimlerinin Tarifleri ve Açıklamaları*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- DİA*, C. 44, İstanbul, İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırma Merkezi.
- Kubbealtı Lugatı, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/>, 29 Aralık 2017
- Ali Çetin, “Klasik Mantıkta Kullanılan Kavramlar –Şemsiyye Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 2012, s. 101-124.
- Mantık Problemleri (Mesâil-i Mantıkiyye), Latinize eden ve sadeleştiren: Kamil Kömürcü, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 2014, c. 18, sy. 1, s. 299-314.
- İsmail Dervişoğlu, İrfan Güngör, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011.
- “Fârâbî”, *Diyanet İlmî Dergisi*, c. 52, sy.1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlar ve Kütüphaneler Daire Başkanlığı, 2016.
- Şafak Ural, *Temel Mantık*, 3. Baskı, İstanbul: Çantay Kitapevi, 2011.
- İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2013.

¹ Metni hazırlanıp çevirisi yapılan *Riyâzu'l-Kulûb*'da ilgili ilimler için kullanılmış terim ve kavramları ihtiva eden bir metin içi sözlük hazırlandı. Böylece metnin anlaşılır olması hedeflendi. Bu sözlük hazırlanırken bazı sözlüklere ve ikincil kaynaklara başvuruldu.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât (Klasik Mantık)*, haz. Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Farâbî, *İhsâ'ül-Ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.
- Yavuz Unat, "Türk Astronomi Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2004, c. 2, sy. 4, s. 103-133.
- Esra Karabacak, "Ahmed-i Dâ'i'nin Risâle-i Sî Fasl Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer, Ankara: 2013, s. 279-288.
- Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik Makaleler*, ed. Yavuz Unat, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.
- Yavuz Unat, "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 11, Ankara: 2000-2001, s. 633-696.
- Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, vd., İstanbul: IRCICA, 1997.
- Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1936.
- M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 9. Baskı, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2011.
- İhsan Fazlıoğlu, "İrşâdu't-Tullâb ilâ İlmi'l-Hisâb", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 13, 2002/2, s. 315-340.
- İhsan Fazlıoğlu, "İthâf'tan Enmüzc'e Fâtih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler", ed. Tefik Yücedoğru, vd., *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık)*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2010, s. 131-163.

- İhsan Fazlıoğlu, “Altın-Orda Ülkesi’nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [Et-Tuhfe Fî İlmi’l-Hisâb]”, *Teoman Duralı’ya Armağan [Bir Felsefe-Bilim Çağrısı]*, ed. Çakmak C., İstanbul: Dergah Yayınları, 2008, s. 224-259.
- İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c.1, s. 345-367.
- Fatma Büyükkarcı Yılmaz, “Kamer, Burçlar ve Menzillerle İlişkisi Hakkında İki Risale”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, 2014, s. 131-143.

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

A

Âb: Ağustos

Âbân: İran'ın güneş yılı takvimine göre
sekizinci ay: 22 Ekim-21 Kasım

Aded-i ferd: Tek sayıla

Aded-i zevc: Çift sayılar

Âhâd: Birler

Ahadiyet: Allah'ın varlığı

Ahkâm: Yıldızlardan ve muhtelif
alametlerden çıkarılan anlamlar
ve varılan sonuçlar

Akl: İnsana has meleke

Akreb: Akrep burcu

Âlem:

Âlem-i emr: Bkz. Âlem-i gayb

Âlem-i ervah: Ulvî ruhlar âlemi

Âlem-i gayb: Görünen maddî âlemden
başka âlemler

Âlem-i kevn u fesad: Bir taraftan var
olan diğer taraftan yok olan âlem

Âlem-i kuds: İlâhî mânalar âlemi

Âlem-i melekût: Görünmeyen âlem

Âlem-i mülk: Cisimler âlemi

Âlem-i süflî: Dünya-alçak âlem

Âlem-i şehâdet: Görünen maddî âlem

Âlem-i ulvî: Maddî âlemin üzerinde
yüce âlem

Âlim: Allah'ın isimlerinden biri

Âm: Bir kullanımda sözlük anlamına
uygun olarak bütün fertleri
istisnasız bir şekilde kapsayan
lafız/ **Araz:** Kendi kendine var

olmayıp görünmesi için bir asla,
bir cevhere muhtaç olan şey/
Araz-ı âm: ilintiler-nitelikler-
Gerçekliği bir şeyin ötesinde
genellik ifade eden şey

A'mâl-i hesâb: Ebced hesabı

Amûd: Diğer bir hatla 90 derece açı
yaparak birleşen hat/dikey

Anâsır-ı eflâk: Felekleri meydana
getiren unsurlar

Anâsır-ı erba'a: İlkçağ Yunan, Ortaçağ
İslâm ve Hristiyan felsefesinde
tabii varlıkların ilkesi sayılan dört
madde; "su, hava, ateş, toprak"

Ârif: Mânevî tecrübeyle mârifet ve
hakikat mertebesine ulaşan sûfi

Arîz: Çokgen

Arûz: Birinci mısranın son kelimesi

Arz: Enlem

Arz: Yeryüzü, dünya

Arz-ı beled: Enlem bölgesi

Arz-ı kevkeb: Yıldız enlemi

Arz-ı mâh: Ay enlemi

Arz-ı murabba: Dörtgenin eni

Aşerât: Onlar basamağı

Âşır u vetedü's-semâ: Onuncu ev

Avâm: İnanç ve ibadetleri genellikle
taklide dayanan, dinin şekil
ve merasimlerinin ötesine
geçemeyenler için kullanılan bir
tasavvuf terimi

Âzar: Güneş yılı esasına dayanan
takvimde mart ayının diğer adı

B**Bu'd-ı evsat:** Ortalama apoje**Bu'd-i kevkeb:** Yıldız uzanımı**Bâbü'l-ebvâb:** Derbend olarak meşhur
Dağıstan'da Hazar Denizi'nin
kuzeybatı sahilinde tarihî bir
şehir ve liman**Baid:** Uzak**Bedr:** Dolunay**Benâtü'n-naş -ı suğrâ:** Küçükayı denen
yıldız kümesi**Berber:** Kuzey Afrika**Burc:** Burçlar kuşağında yer alan on iki
takım yıldızından her biri**C****Câmi':** Kıyasa gidebilmek için asıl ile
fer' arasında bulunması gereken
müşterek illet**Cânân:** Tasavvufta yaratıcı olan "Allah"**Cedy:** Oğlak burcu**Celâl:** Allah'ın kahr ve gazabına delâlet
eden isim ve sıfatları için
kullanılan bir tasavvuf terimi**Cem':** Toplama işlemi**Cemâdiyü'l-evvel:** Bkz. Cemâziyelevvel/
Hicrî yılın beşinci ayı**Cemâdiyü's-sânî:** Bkz. Cemâziyelâhir/
Hicrî yılın altıncı ayı**Cemâl:** Allah'ın lutuf ve rızasına delâlet
eden isim ve sıfatlarını ve O'nun
mutlak güzelliğini ifade etmek
için kullanılan bir tasavvuf terimi**Cennetü'l-me'vâ:** Cennet katlarından biri**Cevher:** Yaratılmış şeylerin hakikati
olan ve Allah'ın ilminde ezelden
mevcut bulunan sûretler**Cevzâ:** İkizler burcu**Cevzeher:** Ay'ın yörüngesiyle tutulma
düzlemi ara kesiti**Ceyb:** Bir dik üçgende bir dar açının
karşısındaki dik kenarın
hipotenüse oranının adı ve
değeri, sinüs**Cezbe:** Allah'ın kulu kendine çekip
yaklaştırması**Cilvegâh:** (Arapça-Farsça) Tecelli ve
zuhur yeri**Cins:** Cins-i karib: Yakın cins/ Cins-i
bâid: Uzak cins**Cismanî:** Bedenle ilişkili, bedene ait**Cudeyy:** Kuzey yıldızı**Cüz:** Bir bütünü meydana getiren
kısımlardan her biri**Cüz'i:** Bir varlık türünün yalnız bir veya
birkaç ferdine ait olan durum,
nitelik, kavram anlamında
kullanılan felsefe ve mantık terimi**Cüz-i hakikî:** Gerçek tür-tikel/
Düşünüldüğünde kendisinde
ortaklığa bir engel bulunan
kavram**D****Dâire:** Merkez kabul edilen bir
noktadan aynı uzaklıktaki
noktaların meydana getirdiği, bir
çemberin içinde kalan düzlem
parçası

Dâire-i arz: Enlem dairesi
Dâire-i azîme: Büyük daire-meridyen
Dâire-i evvelü's –semâvât: Birinci azimut dairesi
Dâire-i irtifâ: Yükseklik dairesi
Dâire-i mârre be-aktâb-ı erba'a: Kutuplardan geçen "Büyük" daire
Dâire-i maşrik u mağrib: Doğu ve Batı dairesi
Dâire-i meyl: Dik açılık dairesi
Dâire-i nısf ü'n-nehâr: Meridyen dairesi
Dâire-i seğire: Küçük daire
Dâire-i ufk: Ufuk dairesi
Dâire-i vasatü's-semâü'r-rûyet: Görünür gök "ortası" dairesi
Dâirevî: Daire biçiminde
Darb: Çarpma işlemi/ Mantıkda, mod
Dâva: Önerme
Def: Senedin yok edilmesi
Delv: Kova burcu
Devâir-i izam: Büyük daireler
Devâir-i sigar: Küçük daireler
Devâyir-i mürtesem: İzdüşüm daireleri
Devir: İslâm kozmolojisinde gök cisimlerinin her dönüşüne verilen ad/ Eksen hareketi
Dıl: Kenar
Dıl-ı zâviye: Açının kenarı
Do nokta-i semt: İki azimut noktası
Do nokte-i 'itidâl: İki ılım noktası

E

Ealî tedvîr: En yüksek/ Bkz. felek-i tedvîr
Ecrâm-ı esîrî: Atmosferik gök cisimleri
Edat-ı teşbîh: Teşbîh edatı
Emmâre bkz. **Nefs-i emmâre:** Nefsin yedi mertebesinde en alt derecesi
Emr: Terim
Ensâf-ı aktâr: Yarı çaplar
Erbâb-ı işâret: Söz ile ifade edilemeyen mâna ve ilimle ilgili kimseler
Esâfil tedvîr: En alçak/ Bkz. felek-i tedvîr
Esed: Arslan burcu
Evc: Gün öte
Evc-i âfitâb: Günöte
Eyâr: Mayıs

F

Fâil: Bir fiilin ifade ettiği işi yapan veya bildirdiği durumu yüklenen kimse veya şey
Farz-ı ayn: İslâm dininde her mükellef müslüman tarafından bizzat yapılması gerekenler
Fasl: Mantıkta beş külü adıyla bilinen genel kavramlardan biri/ Ayrım
Fasl-ı karîb: Yakın ayrım/ Fasl-ı baîd: Uzak ayrım
Fazilet: İnsanın iyilik yapmasını ve kötülükten uzak durmasını sağlayan ruhî yetenekler için kullanılan bir ahlâk terimi

Felâh: Dünya ve ahiret mutluluğu

Felek: Ortaçağ İslâm kozmolojisinde yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gök küre; gezegenlerin yörüngesi / Eflâk: Felekler

Felek'ül-mümessil: Ortak merkezli küre

Felek-i atlas: Bütün felekleri çevrelediğine ve içinde hiçbir yıldız bulunmadığına inanılan mevhum dokuzuncu gök, arş

Felek-i âzam: Büyük felek

Felek-i cevzeher: Cevzeher küresi

Felek-i esir: Gaz küresi

Felek-i hâmil: Taşıyıcı küre

Felek-i hâric-i merkez: Dışmerkezli küre

Felek-i kamer: Birinci gök katı

Felek-i mâil: Eğimli küre

Felek-i merîh: Mars

Felek-i müşteri: Jüpiter

Felek-i nühum: Dokuzuncu felek

Felek-i sevâbit: Sabit yıldızlar küresi

Felek-i tedvîr: Episikl

Felek-i utârid: Merkül

Felek-i zuhal: Satürn

Felek-i zühre: Venüs

Felekü'l-eflâk: Felekler feleği, bkz. Felek-i atlas

Felekü'l-hâricü'l-merkez: Dış merkezli felek

Fenâ ve bekâ: Fenâ, nefsin sıfatının yok olması, meydana gelen hâle engel olma ve bundan rahatlık

duyma gibi hâllerini ortadan kalkmasıdır. Bekâ ise kulun bu fenâ hâlinde kalmasıdır.

Fer': İkincil

Ferd: Tek

Ferd-i evvel: Asal olan tek sayı

Ferd-i mürekkekb: Bileşik tek sayı

Ferkadan: Küçükayı burcundaki parlak iki yıldızın her ikisi/ Ferkad: Kutup yıldızı

Fesad: Kötülük

Fevkü'l-arz: Yer üstü

Feyz: Allah tarafından kula lutfedilen ve ilham yoluyla kalbe gelen şey

Fısk u fücür: Hak yoldan çıkıp her türlü günahı işlemeyi huy hâline getirme

Fukahâ: Fıkıh âlimleri

G

Galebe: Sâlikin üzerinde bulunduğu hâlin kendisini hükmü altına alması mânasında tasavvuf terimi

Gârib u sâbî': Batış noktası

Gâyet-i b'ud: Uzanım, yerden gezegene ve güneşe çizilen iki doğru arasındaki açı

Gayr-i tam: Gerekli her şeyi kendisinde barındırmayan

Gazab: Acı veren kötü bir davranışın kişinin ruhunda uyandırdığı kızgınlık, intikam duygusu ve cezalandırma isteği anlamında ahlâk terim

Gurre: Kamerî ayların birinci günü

H

Had: Bir kavramın özünü tanıtan ve başka kavramlardan farkını belirleyen tanımlama işlemi için kullanılan mantık terimi

Hadd-i asgar: Küçük terim

Hadd-i ekber: Büyük terim

Hadd-i evsat: Orta terim

Hadd-i nâkıs: Öze ait eksik tanım

Hadd-i tam: Tam özsel tanım

Hâdî: Doğru yolu gösteren, hidâyet eden kimse

Hafî: Gizli olan

Hakikat: Çeşitli anlamlarda kullanılan felsefe ve tasavvuf terimi

Halvet ve uzlet: Halvet, kulun Allah'ın huzurunda onunla hâlleşmesi, manen sohbet etmesi durumu; Uzlet, görünürde halkın içinde olduğu hâlde kalben onlardan ayrı olma durumu

Hamel: Koç burcu

Hamliyyet: Yüklemler önermeler

Hamse-i mütehayyire: Beş gezegen, Mars, Satürn, Jüpiter, Venüs, Merkür

Harâret-i âfitâb: Güneş'in sıcaklığı

Hareket-i sâni: İkinci hareket

Hâric-i kismet: Bölüm

Has: Özgü-Tek bir gerçekliğe tahsis edilmiş olan şey/ Hassa: Özgü'lük

Hat: Çizgi

Hatt-ı istivâ: Ekvator dairesi

Hatt-ı münhanî: Eğri çizgi

Hatt-ı müstakim: Doğru çizgi

Hatt-ı müstedir: Yuvarlak çizgi

Havas: Özel bilgiler ve özel hâllere sahip velîler anlamında bir tasavvuf terimi

Hayâ: Kulun kusurlarından dolayı Allah'tan utanması, kulluk görevlerini Cenâb-ı Hakk'a layık görmemesi ve Allah'ın sevgisini kaybetmekten doğan korku ile kötülüklerden kaçınması hâli

Hayyiz: Bkz. Hayyiz-i husul: olma sahası

Hazîz: Günberi

Hazîz-i âfitâb: Günberi

Hesâb-ı cümel: Ebced hesabı

Hevâ: Nefsânî arzu ve eğilimleri ifade eden bir ahlâk ve tasavvuf terimi

Hevâ-yi gâlib: Güçlü hava

Hevâ-yi kesif: Yoğun hava

Hevâ-yi kesif-i mahlûta: Karışık yoğun hava

Hevâ-yi latîf-i hâlis: Saf latîf hava

Hevâ-yi mümtezic-i yabis: Karışık hava

Hevâ-yi zemherir: Soğuk hava

Heyet-i hâsıla: Netice durumu

Hilâlî: Ay'ın yarım daireden daha küçük görünüşü

Himmet: Velîlerde var olduğu kabul edilen olağan üstü irade gücü

Hubûd: Gezegenin ekliptik üzerinde en tesirsiz olduğu nokta

Husûf: Ay tutulması

Hût: Balık burcu

Hutût-ı mütevâziye: Paralel çizgiler

Hüccet: Bir hükmün doğruluğunu kanıtlamak ve muarıza karşı galip gelmek amacıyla ileri sürülen delil

Hükemâ: Filozoflar

Hüküm: Kelâm, mantık ve fıkıh ilimlerinde kullanılan bir terim

İ

İbtidâ: Aruz vezninde ikinci mısranın ilk kelimesi

İcab: Bir hükümde yükleme özne arasındaki bağın olumlu olması, olumlama

İctimâ: Kavuşum

İctimâ'ât: Kavuşumlar

İftirakî: Ayırıcı

İhâta: Bir şeyin etrafını çevirme, çevreleme, kuşatma, sarma

İhtirâk: Bir gezegenin güneşe yakınlaşması, güneşle aynı burçta bulunması

İhtiyârât: Yıldızlardan, bir işin şu günde veya bu günde yapılacağına ya da yapılamayacağına dair çıkarılan ve takvimlerde bu isimle gösterilen hükümler

İktirânî kübrâ: Kesin büyük önerme

İlham: Feyiz yoluyla insanın kalbine ulaştırılan bilgi

İlm-i arismatîkî: Aritmetik ilmi

İlm-i ezeli/Ezelî ilim: Allah'ın her şeyi

ve bütün zamanları kuşatan sonsuz ilmi

İlm-i firâset: Bir insanın ahlâkını, yeteneğini yüzünden anlama ilmi

İlm-i hesâb: Sayıların çeşitli matematik işlemlerindeki kullanımını konu alan ilim

İlm-i heyet (İlm-i felek): İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim

İlm-i ilâhî: Allah Teâlâ'nın ezeli ilmi

İlm-i kıyâfet: İnsanların yüzünden ve vücut yapısından ahlâk ve karakterini anlama marifeti

İlm-i münâzara: Gerçeğin ortaya çıkarılması için yapılan tartışmaların esaslarını inceleyen bilimin adı

İlm-i nazar: Felsefe ve kelâm gibi disiplinlerin nazarî (teorik) araştırmalarla meşgul olduğu ilim

İlm-i nücûm: Bkz. İlm-i felek: İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim

İmârât: İmarlar /bkz. İmar

İnâyet: Allah'ın kâinat hakkındaki küllî bilgisi ve takdiri anlamında felsefe terimi.

İncilâ: Aydınlanma

İnfisâl: Ayrık/ Selb-i infisâl: Olumsuz ayrık

İnhitât: Alçaklık

İnkulâbeyn: İki dönence

İnkulâb-i sayfi: Yaz dönencesi

İnkılâb-i şetevî: Kış dönencesi

İntikalât-ı Kamer: Ay geçişleri

İntikâs: Ters dönme

İnzâr: Bir şeyin sonucundaki tehlikeye dikkat çekmek, korkulu bir şeyden sakındırmak için uyararak

İrfan: Allah'ın gizli sırlarına ve eşyanın hakikatine tefekkür, keşif ve ilham yoluyla vâkıf olma, tevhit ilmini zevk edinme

İrtifâ: Yükseklik

İsfendârend: On ikinci ay: Şubat-Mart

İsmet: Peygamberlerin günahattan korunmuş olduğunu ifade eden terim

İspat: Olumluluk

İstidlâl: Bir veya birden çok önermeden başka bir önerme çıkarma, akıl yürütme anlamında mantık terimi

İstihrac: Yıldızlardan anlam çıkarma, fal bakma, bazı belirtilerden ileriye dair mânalar çıkarma

İstikbâl: Karşılama konumu-karşı konum

İstikbâl: Karşıma, dünya aralarında olmak şartıyla iki gök cisminin bir doğru üzerinde bulunmaları

İstikrâ: Tikel önermelerden tümel bir sonuca ulaşılmasını sağlayan akıl yürütme yöntemi

İstilizam: Gerektirme

İşrâkî: Bilginin sezgi, keşif ve ilham yoluyla elde edileceği görüşünü

benimseyen kimse

İşrâkiyun: İşrakiliği benimseyenler, İşrâkiler

İtidâl-i harîfi: Sonbahar ılımı

İtidâl-i rebî'i: İlkbahar ılımı

İtminan: Gönül huzuruna kavuşma, rahatlama

İttifâkiyye: Rastlantı bildiren

İttisâl: Birleşme/Selb-i ittisâl: Olumsuz birleşme

İttisâlât: Birleşme

İttisâlât-ı küllî: Tam birleşme: Ay'ın dışındaki gezegenlerin birleşmesi

K

Kâmil: İlim, fazilet ve hüner sahibi, manevî meziyetleri bakımından belli bir olgunluğa erişmiş (kimse)

Kânûn-i evvel: Aralık ayı

Kânûn-i sâni: Ocak ayı

Karib: Yakın

Karîne: Mecazda gerçek anlamın kastedilmesine engel olan ve bir sözden neyin kastedildiğini gösteren ipucu

Kavl-i şârih: Öze ait tanım-açıklayıcı söz

Kavs: Bir çemberin bir kısmı, daire parçası, yay

Kavs: Yay burcu

Kavs-i akreb: Akrep yayı

Kaziyye: Önerme/Kazâyâ: Önermeler

Kebîse: Bkz.Sene-i kebîse: Artık yıl

Kemâlât: Sahip olunan manevî hasletler

Kemiyet: Ölçülebilen, azalıp çoğalabilen
büyüklük, nicelik; klasik felsefe
ve mantıkta on kategoriden biri

Kesb: İhtiyarî fiillerin meydana gelişinde
kulun etkisini ifade eden terim

Kesbî: Sonradan kazanılan veya
edinilen, doğuştan olmayan

Kevâkib-i leyli: Gece yıldızları

Kevâkib-i müennes: Dişil yıldızlar

Kevâkib-i müzekker: Eril yıldızlar

Kevâkib-i nehârî: Gündüz yıldızları

Kevâkib-i râci': Alçalan yıldızlar

Kevâkib-i sâbit: Sabit yıldızlar:
Merkezlerinden ayrılmayan
merih, ay ve güneş

Kevkeb: Yıldız/ Kevâkib: Yıldızlar

Kısmet: Bölme işlemi

Kıyâs: Doğru iki hükümden üçüncü bir
hüküm çıkarma

Kıyâs-ı istisnâ-i ittisali: Kesintisiz
bitişik seçmeli kıyas

Kıyâs-ı istisnâ-yi infisâlî: Kesintili
ayrık seçmeli kıyas

Kıyâs-i iktirânî: Kesin kıyas

Kıyâs-i istisnâ: Seçmeli kıyas

Kurbîyet: Yakınlık

Kurs-ı âfitâb: Güneş kursu

Kût: (Arapça) Rızık-yiyecek

Kutebeyi'l-âlem: Evrenin ekseninden
geçen ekvatora uzak iki noktadan
her biri

Kutur: Dairenin ve daire şeklindeki
cisimlerin çapı, geometrik şekil
ve cisimlerde köşegen

Kübrâ: Büyük önerme

Kül: Bütün

Küllî: Türün altındaki fertleri ifade eden
lafız ve bu lafzın gösterdiği varlık
anlamında felsefe ve mantık
terimi./Tümel-Düşünüldüğünde
kendisinde ortaklığı
bulunmasını engellemeyen şey

Küllî: Türün altındaki fertleri ifade eden
lafız ve bu lafzın gösterdiği varlık
anlamında felsefe ve mantık
terimi

Külliyât-ı hamse: Beş küllî

Kün: Allah'ın yaratma gücünü ve
süratini anlatan dinî-tasavvufi
terim

Künc-i zâviye: Açının köşesi

Küh: Bir şeyin özü

Küre: Bir merkeze eşit uzaklıktaki
noktalardan meydana gelen bir
yüzeyin çevrelediği cisim veya
şekil

Küre-i arz: Yerküre

Küre-i leyl ü nehâr: Gece ve gündüz
küresi

Küre-i mâ: Su küre

Küre-i müteharrik: Hareketli küre

Küre-i mütemmim: Tamamlayıcı küre

Küsûf: Güneş tutulması

Küsûr: Bölenler/ Artan, geriye kalan
kısımlar

L

Lafız: Anlamların ses türünden remiz ve şekillerini ifade eden terim/

Müfred lafız: Tekil terim/

Mürekkeb lafız: Bileşik terim

Lâyezeli: Ebedî

Lâzım: Ayrılmayan ilinti

Lemyezeli: Bkz. Lâyezal (Allah'ın varlığının sonsuzluğunu ifade eden sıfat)

Luzûmiyye: Mukaddemin (öncül) doğruluk değeri üzerine aralarındaki bu işlemi gerekli kılan bir bilgi nedeniyle taliyi doğrulayandır/ Muttasıla-i luzûmiyye: Gerekli bitişik şartlı önerme

M

Ma'kul: Akılla kavranabilen, düşünülür olan varlık ya da kavram anlamında felsefe terimi

Mağrib: Kuzeybatı Afrika

Mâhiyet: Bir mevcudun veya ma'dûmun küllî kavramı, bir varlığın özü, onun kendisiyle o olduğu şey anlamında felsefe terimi

Mahkûm aleyh: Özne-konu

Mahkûm bih: Yüklem

Mahmûl: Yüklem/ Bir önermenin konusunda bulunduğu veya bulunmadığına hükmedilen nitelik yahut anlam için kullanılan mantık terimi

Mahrûti: Elips şeklinde

Mahsûra: Nicelik bildiren önerme

Mahsûrâ: Önermede konunun nicelik açısından belirtilmesi

Mahsûrât-ı erba': Kıyasın dört şekli

Mahsûs: Duyuların algıladığı nesne ve nitelikleri ifade eden felsefe terimi

Mahsûsa: Özgü-özel

Makâm: Sâlikin Allah yolunda ulaştığı kalıcı mertebe, manevî rütbe

Makîs: Kıyas edilen

Makîsün aleyh: Kendisiyle kıyas edilebilir olan

Maksûm: Bölünen

Maksûmün aleyh: Bölün

Ma'kûlât-ı mücerred: Soyut bilimler/ Bkz. Bâtın ilmi

Mâlûm: Bilinen

Mâmûre: Mamur yer

Mâna: Sûret ve şekil karşılığı olarak kullanılan tasavvuf terimi/ Kendisiyle bir anlamın kastedildiği şeye ya da zihinsel form

Mâniâtü'l-hulû: Olumsuzlayanın sadece yanlıştaki bulunduğu önerme

Mâniâtü'l-cem: Olumsuzlayanın sadece doğrudaki bulunduğu önerme

Mârifet: Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi

Mâsivâ: Allah'tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi

Masnûat: Üstün yaratıcılık

Matlûb: Netice-sonuç

Mayilü'l-evtâd: Ok yönleri

Meczûr: Kare

Meçhul: Bilinmeyen

Medâr: Yörünge/Medârât: Yörüngeler

Medârât-ı arziyye: Yerin yörüngeleri

Medârât-ı yevmiyye: Günlük yörüngeler

Mefhum: Lafzın sözde zikri geçmeyen mânaya delâlet etmesi

Mefrûza-yi nukât: Farazi noktalar

Melâmî: Melâmiyye'ye, mensup kimse

Melâmiyye: Melâmet anlayışını benimseyenlerin oluşturduğu tasavvuf akımı ve tarikat

Melekî: Meleğe ait, saf, temiz, pak

Melikî: Selçuklu Sultanı Melikşâh adıyla anılan takvim

Melzûm: Gerekli şartlının mukaddemi; “önce geleni”

Men: Delil isteme

Menâzil: Ayın yörüngesi üzerinde var kabul edilen duraklar

Merâtib-i aded: Sayı basamakları

Merkez: Bir çemberin veya bir kürenin yüzeyindeki bütün noktalara eşit uzaklıkta olan, bir küre veya çemberin tam ortasında bulunan nokta

Merkez-i âlem: Evrenin merkezi

Mertebe: Sayı değeri

Meşâyah: Şeyhler

Meşşâiyyun: Aristo felsefesini

benimseyenler, Aristocular

Metle'i: Gök cisimlerinin doğuş yeri

Mevâlid-i selâse: Hayvan-bitki ve katı maddeler

Meyl-i sâni: İkinci cüzî eğim

Meyl-i âzam: Büyük eğim

Meyl-i evvel: Birinci eğim: Felekü'l-burûc ile Dâire-i muadilü'n-nehâr arasında bu daireden olan kavs

Meyl-i küllî: En büyük eğim

Mıntıka: Kuşak, bölge

Mıntıka-i felek-i âzam: Kürelerin küresi; bütün küreleri çevreleyen küre “Atlas küresi”nin bölünmüş ya da seçilmiş alanı

Mıntıka-i felek-i hâric: Dışmerkezli kürenin mintıkası

Mıntıka-i felekü'l-burûc: Burçlar küresi mintıkası

Mıntıkatü'l-burûc: Burçlar mintıkası

Mi'ât: Yüzler

Mihver: Eksen

Mirrîh: Mars

Mizân: Terazi burcu

Mu'arref: Bilinen

Muaddilü'n-nehâr: Ekvator

Muallil ve müstedil: Cevap veren; sebep ileri süren ve delil getiren

Muâmelât: Geniş anlamıyla fıkıhın ibadetler dışında kalan kısmını, dar anlamıyla daha çok mal varlığına ilişkin hükümleri ifade eden terim

Muamma: Mesaj gizleme ve çözme yöntemleriyle klasik Arap, Fars ve Türk şiirinde içine isim gizlenmiş beyit ve kıtaları ifade eden bir terim

Muâraza: İddiayı reddetme

Muarref: Bilinen

Mûcibe: Olumlu

Mûcibe-i cüz'îyye: Tikel olumlu

Mûcibe-i külliye: Tümel olumlu

Mûcibe-i muttasıla: Olumlu bitişlik

Muhaddeb: Dış bükey

Muhâk: Yeniy

Muharrem: Hicrî yılın ilk ayı

Muhît: Düzlem üzerindeki bir şekli sınırlayan çizgi, çevre

Muhît-i dâire: Dairenin çevresi

Muhtelât: Şartlı karışık önermeler

Muka'ar: İç bükey

Mukâbele: Karşılaşma

Mukaddem: Öncül

Mukantarât-ı inhitât: Alçaklık daireleri

Mukantarât-ı irtifâ: Yükseklik daireleri

Munfasılât: Ayrık şartlı önermeler

Munfasıla-yı hakîkiyye: Gerçek ayrık şartlı önerme

Munsarif: Geri dönen

Muntasıf-ı veter: Kirişin yarı parçası

Murabba: Dörtgen

Murabbaât: Kareler

Murabba-i mustatil: Dikdörtgen

Murâkabe: Kulun, sürekli biçimde Allah'nın gözetimi altında

bulunduğunun şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi.

Musattah: Düzgün

Musâvât: Eşitlik/İki külli önermenin iki külli açısından doğru olması

Mutlak: Hiçbir kayıtlı bağlı olmayan, nispi, izafi, bağıntılı ve mukayyet olmayan

Mutmainne: Nefs-i mutmainne sözünün kısaltılmışı olarak nefsin yedi mertebesinden dördüncüsü

Muttasılât: Bitişik şartlı önermeler

Mübâyenet: Ayrılık

Mübtedâ: İsim cümlelerinde fail durumunda bulunan kelime veya kelime öbeği

Mücâhede: Benlik ve bencillikten kurtulmak ve nefsi yenmek için çalışma, uğraşma, mücadele etme

Mücessem: Üç boyutu olan, üç boyutlu cisim

Müdir: Merkül gezegeninin yaklaşık 120 derecelerde episiklinin görünen çapının açıklamak üzere varsayılan, bu amaçla episiklin merkezini taşıyan ve merkezi evrenin merkezinden farklı olan küre

Müfid-i yakîn: Olumlu kesinlik

Müfid-i zan: Olumlu zan

Müfred: Birleşik olmayan-basit

Mühmele: Belirsiz önerme

Mûka'ab: Küp

Mümeyyiz: Ayıştıran

Münâkaza: Bkz. Nakz-i tafsîlî

Münezzeh: (Allah için) İnsanlara mahsus her türlü sıfat, zaaf ve noksanlıktan uzak olan, hiçbir şeye ihtiyacı bulunmayan

Mürekkab: Birden fazla şeyin bir araya gelmesinden meydana gelmiş, birleşik

Mürîd: Tasavvuf yolunu tutmaya veya tarikata girmeye karar veren yahut bir şeyhe bağlı bulunan kişi anlamında tasavvuf terimi

Müsâvî: Eşit

Müsâvî-yi men: Men hâliyle denk

Müstedir: Daire şeklinde, yuvarlak

Müstevî: Düz olan düzlem, yüzey

Müşebbeh: Benzeyen

Müşebbehün bih: Kendisine benzetilen

Müşterek: Birden çok kimse veya şeyi ilgilendiren, onlara has olan, onların katılmasıyla meydana gelen, ortak

Müşterek: Ortak

Müşterî: Jüpiter

Müteahhirân: Bkz. Muteahhirûn

Mütebâyânân: Zıtlıklar

Mütesâvîyâ: Eşit olanlar

Müzeyyel: Sonradan eklenmiş

N

Nâkıs sayı: Eksik sayı

Nâkız: Karşıt

Nakz/ nakz-ı icmâlî: Delil çürütme

Nakz-i tafsîlî: Hasmin ikna olması durumu

Nasib: Pay

Nâtık: Düşünen-konuşan (Hayvân-ı nâtık: Konuşan ve düşünen hayvan, insan)

Nazar: Görünüm

Nefiy: Olumsuz

Nefsânî: Bedene ait maddi arzular

Nefs-i kudsiyye: Arınmış, temiz nefis

Nev': Mantıktaki beş tümelden ikincisi, tür/ Nev'-i izafî: Göreli tür-en az cüzü olan şey/ Nev'-i hakikî: Gerçek tür-fertlerin türü-kendisinin cüzü olmayan şey

Nevrûz: Güneşin balık burcundan koç burcuna geçiş zamanı

Neyyireyn: Güneş ve ay

Nısf-ı felek: Feleğin ortası

Nısf-ı kutur: Yarıçap

Nisbet: İlgi, görelilik/ Oran-orantı

Nisbet-i hükmiyye: Yargı ilişkisi

Nitâk: Kuşak, dilim

Nokta: İki çizginin kesiştiği yer

Nokta-i mağrib: Batı noktası

Nokta-i maşrık: Doğu noktası

Noktateyn-i şimâl u cenûb: Kuzey ve Güney noktası

Noktateyn-i i'tidâleyn: İki ılımlı noktası

Nusret: Allah'ın yardımı

R

Rabbânî: Rabla ilgili, Allah'a ait, ilâhî

Râbîta: Bağ-nisbet

Râbî' ve vetedü'l-arz: Dördüncü ev
Rahmanî: Allah'a ait, Allah'la ilgili
Ramazân: Hicrî yılın dokuzuncu ayı
Rasad: Bir gök cismini, gökyüzündeki bir olayı alet yardımıyla takip ederek inceleme işi, gözlem
Re's: Bkz. Ukde-i re's/ başlangıç
Rebîü'l-evvel: Birinci rebî'/Hicrî yılın üçüncü ayı
Rebîü's-sânî: Bkz. Rebîü'l-âhir, İkinci rebî'/ Hicrî yılın dördüncü ayı
Receb: Hicrî yılın yedinci ayı
Resm-i nâkıs: İlintiye ait eksik tanım
Resm-i tam: İlintiye ait tam tanım
Ric'at: Geri dönme
Riyâzet: Nefis terbiyesi anlamında bir tasavvuf terimi
Riyâzî: Matematikle ilgili
Riyâziyyât: Matematik
Rub'-ı harîfî: Sonbahar
Rub'-ı meskûn: Oturulan dörtte bir kısım: Eski coğrafyacılar göre dünyanın, üzerinde hayat bulunan oturulmaya elverişli karalarla kaplı kısım
Rub'-ı rebî'î: İlkbahar
Rub'-ı sayfî: Yaz
Rub'-ı şetevî: Kış
Rub'-ı felek: Dörtte bir felek-dördüncü felek
Ruhanî: Ruhla ilgili, maddî ve cismanî tarafı olmayan
Ruh-i hayvanî: Hayvan ve insan vücuduna can, his ve iradesine göre hareket etme gücü veren ruh

S

Saat-i muavvec: Eğim saati
Saat-i müsteviye: Düzlem saati-eşit saat
Sadr: Bir beyitteki birinci mısraın ilk cüzü
Sadr-ı muallâ: Peygamberimiz için kullanılan bir tabir, "Şanı yüce olanların ilki"
Sâil ve mâni: İtiraz eden veya soru soran; engelleyen
Sâlibe: Olumsuz
Salibe-i cüz'îye: Tikel olumsuz
Sâlibe-i külliye: Tümel olumsuz
Sâlibe-i muttasıla: Olumsuz bitişik
Sâlik: Bir tarikata girmiş, bir mürşide bağlanarak manevî yolculuğa çıkmış olan kimse
Samediyet: Allah'ın samed vasfına sahip olması durumu
Sanâyi-i Şî'riyye: Şiir sanatları
Satıh: Bir şeyin eni, boyu olan, kalınlığı olmayan yüzü, yüzey
Sefer: Arabî ayların muharremle rebîü'l-evvel arasında kalan ikincisi
Sehim: Bir yayın kirişinin ortası ile tepe noktası arasındaki mesafe
Sehmu'l-gayb: Gayb okları
Sehmu's-sa'âde: Saadet okları
Selâh: İylik
Selb: Olumsuz kılma, menfî hâle getirme
Selh: Kamerî ayların son günü
Semt-i kevkeb: Yıldız azimutu
Semt-i mağrib: Batı azimut

Semt-i maşrık: Doğu azimut
Semtü'r-re's: Zenit; baş ucu noktası
Semtü'l-kadem: Nadir; ayakucu noktası
Sened: İsnad
Seretân: Yengeç burcu
Server-i enbiyâ: Peygamberlerin
 önderi, , Hz. Muhammed
Sevr: Boğa burcu
Suğrâ: Küçük önerme
Sûret: Duyu veya akılla algılanan
 bir şeyi o şey yapan öz ve ilke
 anlamında felsefe terimi
Sutûh-ı müstevîye: Düzlemsel düzeyler
Sübût: Açık bir genel hükmün, delâlet
 ettiği fertlerin hepsini kapsaması
Südüs-i felek: Altıda bir felek-altıncı
 felek
Süflî cisimler: Ulvî cisimlere göre daha
 aşağıda olan cisimler
Süheyl: Güney yarım kürede yer alan
 büyük ve parlak bir yıldız
Sülüs-i felek: Üçte bir felek-üçüncü
 felek
Sünbüle: Başak burcu

Ş

Şâban: Hicrî yılın sekizinci ayı
Şartıyye-i munfasıla: Ayrık şartlı
Şartıyye-i muttasıla: Bitişik şartlı
Şems: Güneş
Şeref: Gezegenin ekliptik üzerinde en
 tesirli olduğu nokta
Şeriat: Allah'a erişme yolundaki dört
 makamdan birincisi. Diğerleri,

“tarikat, hakikat, mârifet”

Şevval, Hicrî yılın onuncu ayı
Şey: Var olan, var olması mümkün olan
 yahut zihinde tasavvur edilebilen
 varlık
Şimâl: Kuzey

T

Taalluk: Dünyaya karşı duyulan ilgi,
 dünyaya ait bağ
Tâat: Allah'ın emirlerine uyma,
 emredileni yapma
Tabaka-i mahlûta: Karışık tabaka
Tabaka-i sırfe: Saf-katışksız tabaka
Tabaka-i tuyyniye: Çamur-“Katışıklı”
 tabaka
Tabîiyye: Delâletin doğal olarak
 sınırlanması ile gerçekleştiği
 bölüm
Tabîiyye: Hükmün konunun özüne
 geçmesi
Tahakkuk: Delille ispat
Tahallûf-i hükm: Hükme muhalefet
 eden
Tahtü'l-arz: Yer altı
Tahvil: Bir durumdan başka bir duruma
 geçiş
Tâli': Doğuş noktası, birinci ev/
 Güneş'in günlük yörüngesinde
 ufuktan yükseldiği nokta
Tâli: Lâzımın gerektirdiği şey/ Bir
 önermenin ikinci kısmı
Tâli'-i evtâd: Talih okları
Tam sayı: Mükemmel sayı

Tam: Gerekli her şeyi kendisinde barındıran

Tansîf: İkiye bölme

Tarih-i kadim: Eski tarih: Ferverdîn, Urdibehîşt, Hurdâd, Tîr, Murdâd, Şehriyâr, Mîhr, Abân, Abân, Azâr, Dili, Behmen, İsfendârmend

Tasavvur: Bir şeyin zihindeki tasarımı ve kavramı; somut ya da soyut varlıklara ait düşünce anlamında mantık ve felsefe terimi/

Tasavvurât: Kavramlar

Tasdîk: En az iki tasavvur ve bunlar arasındaki ilişkiyi belirleyen bir bağlaçtan oluşan cümle için kullanılan mantık terimi/

Tasdîkât: Yargılar

Tasdîkât: Mantığın önermeler ve özellikleriyle kıyas konularını içeren bölümü/ Mebâdi-i tasdîkât: Tasdîkin ilkeleri

Tasfiye-i kalb/Kalbî tasfiye: Kalbi dünya kirlerinden arıtma

Teâmül: Bir yerde öteden beri yapılagelmekte olan, âdet ve kanun hâline gelmiş olan muamele

Temsil: Tikelden tikele giden akıl yürütme yöntemi için kullanılan mantık terimi

Tenâzur: Bakışım-simetri

Terbî: Dördün

Tesdîs: İki gezegen arasında 60 derecelik mesafenin bulunması

Teslîs: İki gezegen arasında 120 derecelik mesafenin bulunması

Teşrîn-i ahîr: Bkz. Teşrîn-i sâni: Kasım ayı, ikinci teşrin, son teşrin

Teşrîn-i evvel: Ekim ayı, birinci teşrin, ilk teşrin

Tevârih: Tarihler

Tevhîd: Allah'ın zâtında, sıfatlarında, mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etme

Tezkiye-i nefis/ Nefsî tezkiye: Nefsi manevî kirlerden arındırma, emmâre mertebesinden mutmainne mertebesine çıkarma

Tûl: Boylam

Tûl-i Mâh: Ay boylamı

Tûl-i murabba: Dörtgenin boyu

Ukde: Bir gezegenin yörüngesinin zodyak üstündeki iki ucundan her biri.

U

Ukdeteyn: Bir gezegenin Zodyak üzerindeki iki ucu

Ukûd: Basamaklar/ Bkz. akd

Ulemâ-yı heyet: Astronomi bilginleri- astronomlar

Ulu'l-azm: Nuh, Mûsâ, İsâ, İbrâhim peygamberler ve Hz. Muhammed için kullanılan tabir

Ulûf: Binler basamağı

Ulvî cisimler: Süfî cisimlere göre daha yukarıda olan cisimler,

Umum husus min vechi: Eksik girişimcilik/ Gerçekleşme olarak iki küllî tarafından küllî olumlunun kaldırılmasının bazılarında olumsuzluk ve bazılarında da olumluluk çerçevesinde doğrulanması

Umum husus mutlak: Tam girişimcilik/ Daha özel tarafın küllî olumluyu doğrulaması ve daha genel olan tarafın küllî olumluyu doğrulamaması

Umum ve husus: Genellik ve özellik
Utârid: Merkür

V

Vâcibü'l-vücûd: Zâtı yani kendi kendisiyle var olan, var olması için başka bir varlığa muhtaç bulunmayan "Allah"

Vâridât: Kulun kastı ve dahli olmaksızın kalbe gelen mânalar, feyizler, ilhamlar

Vaz'î: Algılayanın vaz' yoluyla anladığı mâna

Vech-i şebah: Benzetme yönü

Vefk: Harf, rakam, kelime, esmâ-i hüsnâ, âyet ve sûrelerin belli bir düzene göre kareler içine yazılarak bunda bâtinî mânalar arayan bir tılsım türü

Vehhâb: Allah'ın isimlerinden biri

Veter: Kiriş

Vücûd-ı âm: Genel varlığı

Vücûd-ı hâs: Özeli varlığı

Yezdân: Mecûsilik'te tanrılara verilen unvan, İslâm sonrası dönemde tek tanrıyı ifade eden Farsça kelime

Z

Zâferân: Safran

Zâhid: Hakk'ın dışında her şeyi terk eden

Zâhir: Görünür olan

Zarûrî: Olması mecbûrî, kaçınılması imkânsız olan, mecburî, zorunlu

Zâviye-i mütesâvî: Eşit açı

Zâviye: Açı/ Zevâyâ: Açılar

Zâviye-i hadde: Dar açı

Zâviye-i kâime: Dik açı

Zâviye-i musattaha: Düzlem açıları

Zâviye-i mücesseme: Bir noktada birleşen ikiden fazla düzlemin meydana getirdiği açı

Zâviye-i münferice: Geniş açı

Zâyîçe: Yıldızların belli bir zamandaki yerlerini ve durumlarını gösteren çizelge

Zâyid sayı: Artık sayı

Zamânî: Güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerinin doğuş zamanı

Zâyilü'l-evtâd: Okların yokluğu

Zemîn: Yeryüzü-dünya

Zemîn-i Mağrib: Fas

Zenc: Doğu Afrika sahilleri ve adaları ile Batı Afrika arasındaki bölge

Zeneb: Bkz. Ukde-i süflâ/ kuyruk

Zevc: Çift

Zevcû'l-ferd: Çift-tek sayı

Zevcû'l-zevc: Çift-çift sayı

Zi'l-hicce Hicrî yılın on ikinci ayı

Zi'l-kâde: Hicrî yılın on birinci ayı

Zîrve: En yüksek nokta

Zuhal: Satürn

Zühre: Venüs

DİZİN

A

- Abdullah Ensârî 45, 102, 270
Abdurrahman es-Sûfî 41, 51, 148
Abdurrahman-ı Câmî 37, 42, 56
Abdülkâhîr el-Bağdâdî 42, 296
Adem Ceyhan 21, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 31
Âdem-i Safî aleyhisselâm 82
Adnan Adivar 16
Ahî Çelebi 16
akıl 4
Ali Emîrî Kütüphanesi 29
Almanya 28
Altuncızâde 16
Amasyalı Ahmedoğlu Şükrullah 15,
16
Anadolu 22, 116, 178
Ankara 18, 38, 178, 297, 299
Antakya 178
Argunşah 22, 23, 26
Aristo 37, 126, 297
Arzu Süren 18, 19, 29
Ayasofya 38, 58
Aynü'l-Şems' 18
Azerbaycan 178

B

- Baba Efdal-i Kâşânî 46
Babinger 20
Bâbü'l- ebvâb 178
Bâbü'r 42
Bağdat 178
Basra 178

- Batlamyus 41, 178
II. Bayezid 16, 18, 29, 31, 38, 39,
40, 48, 58, 59, 66
Bâyezîd-ı Bistâmî 72
Bâznâme 29
Bedahşan 178
Bedr-i Dil-şâd 24
Bedr-i Dilşâd 15, 21, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 296
Bedr-i Dilşâd b. Muhammed 21, 23
Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b.
Oruç Gazi b. Şa'ban 21
Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b.Oruç
Gazi b. Şaban 21
Behcetü't-tevârih 16, 19
Belh 178
Berber 176
Bevdâ 216
bilim 4, 5
British Museum 27
Bulgar 178
Bursa 178
Bursalı Mehmed Tahir 20, 30

C

- Câlibüs-sürûr ve Sâlibü'l-gurûr 30
Câmî 252, 256, 266, 268, 272, 298
Celîlî 295
Cem 270
Cemşîd ü Hurşîd 47
Cevhernâme 22, 28
Ceyhan 27, 28, 29, 30
Cüneyd-i Bağdâdî 37, 72
Çelebi Mehmed 22, 23, 26
Çin 176, 178

D

- Dağıstan 15
 Dânişmendân-ı Âzerbaycân 15, 19,
 25, 38
 Dârâ 66
 Dimişk 178
 Doğu Türkistan 178

E

- Ebû Saîd 18
 Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr 46
 Ebü'l-Fidâ b. Ömer b. Kesîr 30
 Ebü'l-İshak 166
 Ebü'r-Reyhân 166
 Edirne 16
 el-A'lâm 22, 23, 25, 26
 el-Bidâye ve'n-Nihâye 30
 el-Fakir eş-Şeyh Muhammed b. İbrâ-
 him et-Tabip eş-Şirvânî 17
 el-Faslu'l-âşiru fi ma'rifeti'l-evzâni
 ve'l-mekâyil 29
 el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye 41, 297
 el-Kânûn fî İlmi'n-Nücûm 41
 Emîr Hüsrev-i Dihlevî 46, 262,
 268, 272
 Emiru'l-Müminin Ali bin Ebu Talib
 76
 Endülüs 178
 Enverî 47
 Ermenistan 178
 Esrârname 44
 Esterâbâd 178
 eş-Şemsiyye fi'l-Hisâb 41
 et-Tekmile fi'l-Hisâb 42
 Ezhârü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcâr 28

F

- Fahreddîn-i Irâkî 37, 45, 72, 96,
 100, 104, 106, 295, 297
 Fahri Bilge 23
 Fars 44, 57, 178, 184
 Fatih 16, 17, 22, 23, 25, 26
 Fatih Sultan Mehmed 16, 26
 Ferhad 268
 Ferhat Kurban 20, 21, 24, 26
 Ferîdüddîn-i Attâr 37, 44
 Fethullah Şirvânî 15
 Firâknâme 47
 Fütûhât 72, 76, 297
 Fütuhât fi'l-Cifr 19, 30

G

- Gazzâlî 36, 74, 96, 296, 299
 Germiyanoglu 27
 Gilân 178
 Gülistân 18, 29, 36
 Gülşen-i Râz 44, 98

H

- Habeş 176, 178
 Hacı Hekim 16
 Hadâ'ıku's-Sihr fî Değâiki's-Şî'r 44
 Hadîkatü'l-Hakîka 43
 Hâfız-ı Şîrâzî 44, 108
 Hâkânî 47
 Halep 178
 Halîl 37, 252
 Hallâc-ı Mansûr 45, 299
 Hallaç 104
 Harîdetü'l-'Acâib ve Ferîdetü'l-
 Garâib Tercümesi 30
 Harzem 178
 Hata 260
 Hatemü'l-Evliyâ 76

Hazar Denizi 15, 178
 Hecze 216
 Hediyyetü'l-Ârifin 19, 22, 23, 25, 38
 Heft Peyker 43
 Hekim Arap 16, 18
 Hekim Lârî 18
 Hekim Şükrullah-ı Şîrvânî 17
 Hemedan 178
 Herat 178
 Hıtâ 178, 210
 Hızır Çelebi 16
 Hilvetü'l-Hulel 42
 Hind 176, 178
 Hind Adaları 176
 Hindistan 46
 Hoca Atâullah Acemî 16, 18
 Hoten 178
 Hucend 178
 Hulel 42, 290, 296
 Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Mu'am-mâ vü Lugaz 42
 Hüsrev 43, 46, 66, 72, 82, 262, 268, 272, 286, 297
 Hüsrev ü Şîrîn 43
 Hz. Âdem 49, 78, 98
 Hz. Alî-yi Murtazâ 216
 Hz. İbrâhim aleyhisselâm 92
 Hz. Muhammed aleyhisselâm 39, 62, 66, 272
 Hz. Mûsâ 86, 258

I-İ

II. Yâkub Bey 27
 İbn Ömer b. el- Verdî 30
 İbnü'l-Arabî 36, 37, 41, 46, 76, 297
 İbrâhim b. Halil Paşa 17
 idrak 4

İhtiyârât-ı Şuhûr be İ'tibâr-i Seyr-i Kamer 42, 296
 İlyas Bey 26
 İlyâsiyye 19, 26
 İmâm Ca'fer-i Sâdık 53, 218
 İmâm-ı Hümâm Huccetü'l-İslâm 74
 insan 4
 İran 44, 46
 İsfahan 178
 İskender 66
 İskenderiye 178
 İskendernâme 43
 İsmail Hakkı Uzunçarşılı 18
 İstanbul 5, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 37, 76, 96, 220, 270, 295, 296, 297, 298, 299
 İstanbul Üniversitesi 18, 38, 41, 42, 59, 298
 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 38, 59
 İzmitli Muhammed Muhyiddin Çelebi 16

K

Kâbil 178
 Kâbûsnâme 29
 Kaf dağı 260
 Kafkas 15
 Kâmûsü'l-A'lâm 15, 16, 18
 Karakurum 178
 Kâşgar 178
 Kaşmir Dağları 178
 Kâtib Çelebi 19, 28, 30, 41, 42
 Kaysûnîzâde Bedreddin 16
 Kazvin 178
 Kemâledîn-i İsfahânî 47
 Kemâliyye 20, 21, 27
 Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr 43

Keşfü'z-Zunûn 25
 Kıbrıs 178
 Kirman 178
 Kitâb-ı Güzîde-i İlm-i Tıb 27
 Kitâbü Suverî'l-Kevâkibi's-Sâbite 41,
 51, 148
 Kitâbü't-Tabh 20
 Kitâbü't-Tabîh 29
 Kitâbü't-Tabîh Tercümesi 29
 Konstantiniyye 178
 Kufe 178
 Kum 178
 Kurban 21
 Kutbeddin 16
 Kutbeddin-i Acemî 16
 Kutbüddin Ahmed 18
 Kühü'l-Ahbâr 16
 Kühü'l-Murad 41, 236
 Kühü'l-Murâd fî İlmi'l-Vefk ve'l-
 A'dâd 41

L

Lârî-yi Acemî 16
 Leipzig Senato Library 28
 Letâif-i Halîle 28
 Leylâ vü Mecnûn 43
 Lugatnâme 38

M

Mahmûd b. Mahmûd b. Dilşâd 20
 Mahmûd b. Mehmed 20, 29
 Mahmûd b. Mehmed b. Dilşâd 20
 Mahmûd b. Muhammed el-mev'ud
 Bedr-i Dilşâd 21
 Mahmud Han 58
 Mahmûd İbn-i Mehmed Dilşâd
 Şirvânî 20
 Mahmûd-i Şebüsterî 44

Mahzenü'l-Esrâr 43
 Mâverdî 2
 Medine 176
 Mehmed 16, 17, 25, 298
 Mekke 176
 Menteşeoğlu İlyas Bey 23
 Menteşeoğulları 26, 29
 Merv 178
 Mesâliki'l-Memâlik 30
 Mevlânâ 37, 43, 47, 48, 70, 298
 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî 43, 298
 Mısır 16, 17, 18, 26, 31
 Miftâhu'n-Necât bîmâ Yenfetihu bihî
 Ebvâbu'l-Birri ve's-Sa'âdât 28
 Molla Gürânî 17, 31
 Mu'cemü'l-Müellifin 22, 23, 25
 Muhammed b. Hasan b. Muham-
 med b. Kerîm el- Kâtib el-
 Bağdâdî 29
 Muhammed b. Mahmûd 20
 Muhammed b. Kâmil Tebrîzî 16
 Muhammed b. Mahmûd 15, 19,
 20, 21, 22, 23, 26, 31, 295,
 297
 Muhammed b. Mahmûd b. Hacı
 20, 31
 Muhammed b. Mahmûd b. Kons-
 tantinî er- Rûmî 19
 Muhammed b. Mahmûd Şirvânî
 15, 21, 22, 23
 Muhammed İbn Mahmûd İbn Hacı
 eş-Şirvânî 20
 Muhammed İbn Mahmûd Şirvânî
 20
 Muhammed Yelten 23, 28, 30
 Muharrem Orhan Bayrak 19
 Muhtasar-ı Tıbb 27

Muhyiddin 16, 76, 297
 II. Murad 17, 20, 21, 22, 23, 26,
 28, 31, 58, 59, **66**, 295
 Murâdî 20, 21, 22, 28, 295
 Muradnâme 20, 21, 23, 24, 25, 29,
 31, 36
 Mustafa Argunşah 20, 21, 22, 23,
 28, 295
 Mustafa Çelebi 16
 Mustafa Şah 58
 Musul 178
 Mühtedî Yakub 16
 Müntahab-ı Hulel-i Mutarraz 42
 Mürşid 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 29, 30, 31, 297

N

Nafiz Uzluk 27
 Nahlistân 18, 19, 26, 29, 31, 36,
 298
 nâsirü's-sünne 45
 Nasîr 208
 Nasîrüddin-i Tûsî 42, 46
 Nasîrü'l-mille ve'd-din Âleme Tûsî
 208
 Natanz 264
 Necdet Okumuş 15, 19, 20, 21, 24,
 26, 27, 28, 29, 30, 31
 Nişâbur 178
 Nizâmeddin en-Nisâbûrî 41
 Nizâmî-i Gencevî 43, 72, 82, 297

O

Okumuş 20, 21, 23, 27, 29, 30, 31
 Osmanlı Tarihi 18, 19, 295, 299
 Osman Şevki 16

P

pîr-i Herât 45
 pîr-i tarîkat 45

R

Ramazân Şeşen 20
 Ravzâtü'l-'itr 28
 Ravzâtü'l-Ulûm 19, 25, 38
 Reşidüddîn-i Meybüdî 43
 Reşidüddin Vatrât 44, 260
 Risâle mine't-tüb fî beyânî me'btelâ
 bihî mine'l-kûlenc 27
 Riyâzu'l-Kulûb 15, 17, 23, 24, 25,
 26, 30, 31, 32, 36, 38, 39,
 40, 47, 58, 66
 Riyâzu'l-Ulûm 19, 38, 59
 Rus ülkesi 178

S-Ş

Sa'dî-i Şirâzî 18, 29, 36, 44, 47, 48,
 55, 70, 74, 80, 250, 296
 sanat 4, 5
 Selmân-ı Sâvecî 47, 258
 Semerkand 178
 Senâî 43, 47, 72, 74, 260, 297, 298
 Sicill-i Osmânî 17, 25, 31, 298
 Silivri 17
 Simnân 178
 Sind 176
 Sudan 176
 Sultân Berkûk 18
 Sultâniye 20, 21, 23, 24, 25, 26,
 297
 Sultan Muhammed Han 16, 58,
 59, 66
 Suriye 66, 295
 Sühreverdî 36

Süleyman 36, 45, 66, 295, 299
 Süleymaniye Kütüphanesi 27, 29, 38, 58
 Süren 19
 Şam 178, 266
 Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye 17, 18, 25, 26, 31
 Şemseddin Muhammed Hâfız 108, 254, 262, 266, 268, 270, 277
 Şemseddin Sami 15, 16, 20
 Şerefeddin Alî-yi Yezdî 56
 Şeyh Ekber 41, 72
 Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr 92
 Şeyh Sehâvî 17, 31
 şeyhü'l-Horasân 45
 şeyhü'l-İslâm 45
 şeyhüş-şüyûh 45
 Şeyh Vefâ 17, 298
 Şeyh Yahya Şirvânî 15
 Şîrin-i Mağribî 46, 104, 298, 299
 Şirvan 15, 178, 295
 Şirvânî 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 295, 297, 298
 Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd b. Hacı 20
 Şirvânîzâde Şükrü 16
 Şirvanlı Mahmûd b. Muhammed 15, 23
 Şirvanlı Mahmûd b. Muhammed Dilşâd 15
 Şirvanlı Mahmûd'un Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi 23
 Şükrullah 15, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 36, 39, 64, 299

Şükrullah-ı Şirvânî 15, 16, 18, 22, 24, 26, 29, 31, 32, 36, 39, 64
 Şükrullah Muhammed Çelebi 17
 Şükrullah Şirvânî 20

T

Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi 20, 21, 30
 Tebriz 116
 Tebrizli Kemal 18
 Tevârih-i Âl-i Osmân 16, 295
 Tıp Yazmaları Kataloğu 20
 Tîfâşî 28
 Tuhfe-i Murâdî 21, 22, 23, 28
 Tur dağı 258
 Tus 178
 Tûsî 42, 46, 53, 214, 216, 296
 Türkistan 178

U

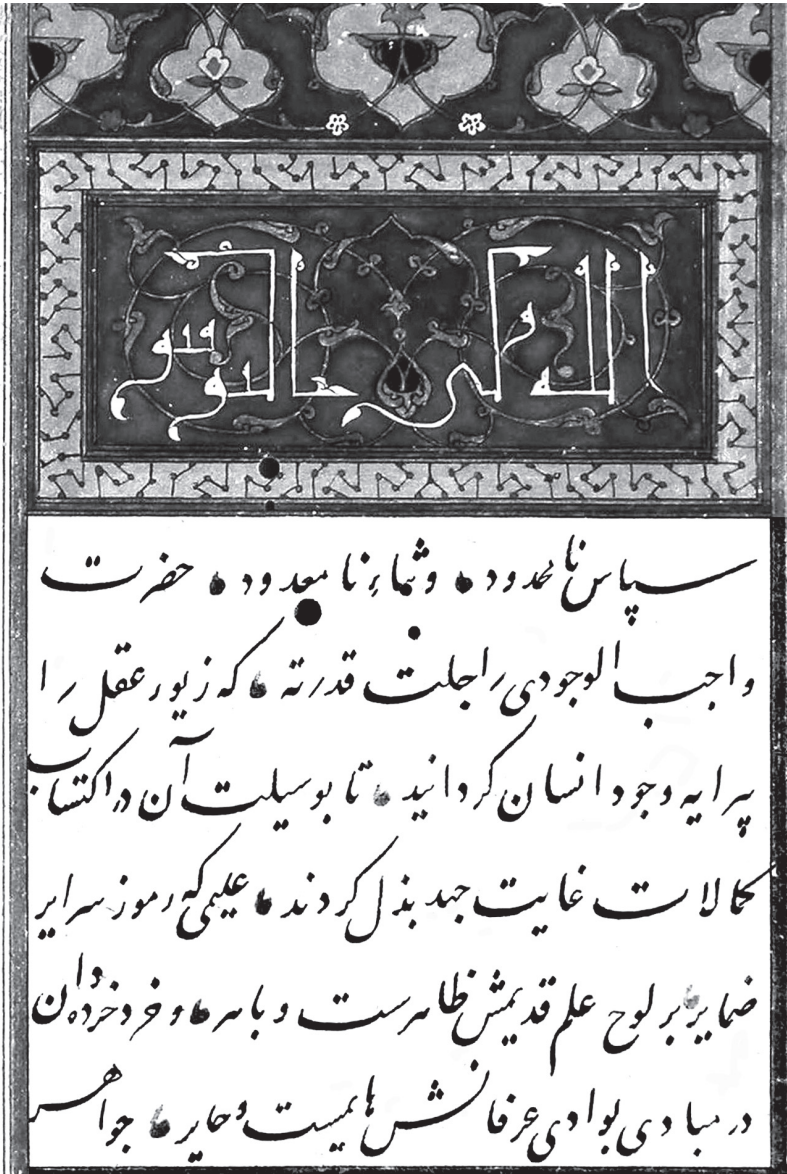
Umur Bey 28
 Uzunçarşılı 18, 20
 Uzun Hasan 18

Y

Ya'kûbiyye 27
 Yâkub Paşa 16
 Yecüc Mecüc ülkesi 178
 Yemen 176
 Yezdî 41, 42

Z

Zafer Önler 27
 Zahîr-i Fâryâbî 47, 270, 295
 Zemin-i Mağrib 178
 Zenc 176, 178
 Zeyd 110, 112, 116, 256
 zeynü'l-ulemâ 45

Eserin Süleymaniye Yazma Eser Ktp, Ayasofya 4024'te kayıtlı
nüşhasının 1b varığı

کردم چو طواف کعبه را از سر سوز
دیدم ز شراب شوق و حاجت

این چند کلمه درین باب بر سبیل اختصار نوشته شد
اگر کسی این مباحث مستوفی خواهد رجوع کلل و شخب آن و حلیه آن

رباع

ای دل ز سر شعر و معنا بگذر
در یاب سما و زاسما بگذر
تا یک بهوای دل روی از پی نام
فارغ شو از غیر سما بگذر

غان قلم بصوب دعا معطوف گشت ایزد تعالی
و تقدس فضا صدور طالبان مطالب جناب حضرت

